

**Mapaluxelo ya Vukati byo Sindzisa eka Matsalwa ma Xitsonga
Lama Hlawuriweke (The Depiction of Forced Marriage in
Selected Xitsonga texts)**

hi

TSHAMELENI PRISCILLA NGOBENI

Xitsariwa lexi humelerisiweke ku ya hi swilaveko swo fikelela digiri ya

DOCTOR OF PHILOSOPHY

eka dyondzo ya

XITSONGA

eka

FACULTY OF HUMANITIES

SCHOOL OF LANGUAGES AND COMMUNICATION STUDIES

UNIVERSITY OF LIMPOPO

PROMOTER: PROF. O.R CHAUKE

SUBMISSION DATE: JUNE 2025

XIHLAMBANYO

Ndzi hlambanya leswaku ntirho lowu wa **Mapaluxelo ya vukati byo sindzisa eka matsalwa ma Xitsonga lama hlawuriweke. (The depiction of forced marriage in selected Xitsonga texts)**, i ntirho wa mina. Matsalwa lama tirhisiweke na ku tshahiwa ma kombisiwile hi mfanelo.

KHOTAVUXIKA 2025

_____
Nsayino

Siku

DECLARATION

I declare that **Mapaluxelo ya vukati byo sindzisa eka matsalwa ma Xitsonga lama hlawuriweke. (The depiction of forced marriage in selected Xitsonga texts)**, a thesis submitted to the University of Limpopo for the **Doctor of Philosophy** degree, has not been previously submitted for a degree at this or any other university, it is my own work and that all the sources I have used or quoted have been indicated by means of complete reference.

JUNE 2025

_____
Signature

Date

KU NYIKELA

Ndzi nyikela xitsariwa xa dyondzo leyi eka nuna wa mina, Risimati Jimmy Maganu Ngobeni, eka vananga, Siphoh, Nkosana , Lulama na vamakwerhu Zamba George, Solani Emmah, Nkhensani Tinny, Tsakani Millicent, Tintswalo Marvelous na Tsundzuka Joshua. Ndzi nga siyi endzhaku vahlayi na valavisisi va matsalwa ma Xitsonga.

SWIKHENSO

Swi na nkoka eka mina ku sungula hi ku khensa Xikwembu munyiki wa vutomi na rihanyo. Ndzi kotile ku tsala xitsariwa lexi hileswi ndzi nyikiweke vutomi na ku hanya kahle emirini hi Xikwembu.

Ndzi ba mandla ndzi vuyelela eka wena muhlohloteri na muleteri wa mina, Phurofesa Osborne Risimati Chauke. U sukile na mina emasungulweni ya ku tsarisa ka mina ku dyondza eYunivhesiti ya Limpopo u ndzi pfuna ku fika laha ndzi tsalaka xitsariwa lexi. U ndzi hlohloterile ku tsala u tlhela u ndzi letela na matsalelo ya kona. Ndza khensa swinene Muhlengwe, ku dya i ku engeta!

Ndza khensa na wena Dokodela Tintswalo Mapengo, ku va u ndzi averile vutivi bya wena endleleni ya mina ya ku tsala xitsariwa lexi. Xikwembu a xi ku pfulele mafasitere ya tilo xi ku nisela mikateko.

Ndzi khensa eka mukon'wana wa Van'wanati, Risimati Jimmy Maganu, wena u nga ndzi seketela u nga ndzi kavanyeti hi nkarhi wo dyondza. Ndzi khensa na n'wina vananga lava nga ndzi seketela na ku ndzi hlohlotela ku ya emahlweni na mhaka ya tibuku.

Ndzi ta va ndzi pfumala ku khensa loko ndzi nga tsundzuki n'wina vamakwerhu lava ndzi nga tswariwa exikarhi ka n'wina. Ku bula ka hina hi ta dyondzo mikarhi hinkwayo loko hi ri swin'we na ku tsakela ka hina ku yisa xivono xa vatswari va hina emahlweni xa dyondzo na ku tihluvukisa swi ndzi fikisile laha ndzi nga fika kona namuntlha. A hi kokeni swin'we ku ya emahlweni hi dyondza hikuva dyondzo a yi lumi. Ndzi khensile Van'wanati.

Inkomu!

NKOMISO

Mhaka ya vukati byo sindzisiwa i mhaka leyi karhataka, leyi lavaka ku vulavuriwa ku kondza ku va na xitshunxo. Vukati byo sindzisa bya ha ya emahlweni ngopfu eka tindhawu leti ku nga na vusweti hambileswi ku vulavuriwaka hi yona eka mikanerisano ya mabulo; mijikajekisano, vuhangalasi bya mahungu, timhaka ta mavumbele ya milawu na le ka tiphurojeke ta ndzavisiso eka swiphemu swo hambanahambana swa misava. Eka matsalwa ya Xitsonga lama mukhuva wa vukati byo sindzisa wu nga tirhisiwa ku kondletela ku tekana ka vanhu; mulavisisi u endlile sampulu ya tibuku ta tsevu ku nga: Sasavona hi D.C. Marivate, Ndzi ngo tinciki! hi F.A. Thuketana, Masungi M'fana ka Maxele hi H.W.E. Ntsanwisi; Hi ya kwihi? , hi M.J. Maluleke; Manyunyu ya Xitsotso hi T.H. Khosa na Xisomisana hi F.A. Thuketana. *The Oxford English Dictionary* (2009) yi hlamusela vukati byo sindzisa tani hi vukati lebyi vatswari va hlawulelaka n'wana wa vona nuna kumbe nsati loyi a nga ta tekana na yena. Vukati byo sindzisa i yin'wana mhaka leyi welaka ehansi ka timhaka ta ntshamiseko leti katsaka swilo swo hambana swa ndhavuko, rimbewu, matimba na vuyimeri (Chantler, 2020). Vukati byo sindzisa i mukhuva wa xikhale lowu a wu ri kona na sweswi wa ha yaka emahlweni hambu endzhaku ka ku fika ka xidemokirasi wu vangwiwa hi ku pfumaleka ka ndzingano, matimba yo pfumala ndzinganiso na vusweti. Hi ndhavuko vukati byo sindzisa a byi yili hikuva byi voniwa tanihi timfanelo ta vatswari eka vana va vona ta ku va lavela lava nga ta tekana na vona. Mindyangu ya ndhavuko eka matsalwa ya Xitsonga yi simekiwa hi makungu ya vatswari, vahahani na maxaka ya le kusuhi ku ya kumela vana va vona vasati na vanuna hi maendlelo yo lulamisela kumbe ku sindzisa. Ndzavisiso lowu wu simekiwile ehansi ka thiyori ya timfanelo ta vanhu leyi vuriwaka *Human Rights Theory*. Ku kumekile leswaku vukati byo sindzisa byi humelela vanhu votala eka tindhawu totala ta misava hikwalaho ka swivangelo swo hambanahambana. Ndzavisiso lowu wu ta pfuna ku lwisana na mhaka ya ku tekanisa vanhu hi ku sindzisa na ku lemukisa vanhu hi timfanelo ta vona ta ximunhu leti tluriwaka na ku kandziyeriwa.

Marito ya nkoka: Vatsonga, vukati, vukati byo sindzisa, vukati byo lulamisela, mikhuva, ndhavuko, vukati bya ndhavuko, timfanelo ta ximunhu

ABSTRACT

The study investigates the issue of forced marriage which is a concern in public debates, media, policy matters and research projects in different parts of the world. Forced marriage is a marriage in which the parents choose the husband or wife for their child. It is one of the social issues that involves a range of factors such as culture, gender, power and agency (Chantler, 2020). It is an old practice that has remained unresolved even after the advent of democracy due to inequality and poverty and power imbalances. This research therefore aims to examine the practice of forced marriage in six selected Xitsonga texts namely: *Sasavona* by D.C. Marivate, *Ndzi ngo tinciki!* by F.A. Thuketana, *Masungi M'fana ka Maxele* by H.W.E. Ntsan'wisi; *Hi ya kwihhi?* by M.J. Maluleke; *Manyunyu ya Xitsotso* by T.H. Khosa and *Xisomisana* by F.A. Thuketana to find out how it is portrayed and whether it was successful. Forced marriage is normally displayed by different cultures as cultural rights of parents upon their children. In most of Xitsonga literature, forced marriage is depicted by the way in which authors craft characters' marriage endeavors. Generally speaking, the establishment of traditional families in Xitsonga literature indicates the initiative by parents, aunts or close relatives to scout out wives or husbands for their children by arranged or forced marriage. Literature preserves a rich body of values and cultural practices that are normally transcended from one generation to the next generation. The inclusion of force marriage practices by authors in their writings normally depicts the prevalence of the practice. The researcher employed a qualitative research approach in collecting and analyzing non-numerical data to understand the experiences or opinions and the concept of forced marriage. Purposive sampling was used to choose specific texts, to help achieve the goal of the study. The analysis revealed that forced marriage occurs to different people in different circumstances. The study was underpinned by the Human Rights Theory. This theory is of the view that forced marriage is understood as a violation of human rights due to elements of inequality and power imbalances which exist in relationships. The findings was useful for preventing forced marriage and awareness made of their rights.

Keywords: Vatsonga, marriage, forced marriage, arranged marriage, culture, tradition, traditional marriage, human rights.

TAFULA RA LESWI NGA NDZENI

XIHLAMBANYO	ii
DECLARATION	ii
KU NYIKELA	iii
SWIKHENSO	iv
NKOMISO	v
ABSTRACT	vi
NDZIMA YA 1	1
1. MANGHENELO	1
1.1. Manghenelo eka ndzavisiso	1
1.2. Matimundzhaku ya ndzavisiso	1
1.3. Nsusumeto	2
1.4. Xiphiso xa ndzavisiso	3
1.5. SWIKONGOMELO NA SWIVUTISO SWA NDZAVISISO	4
1.6. NKOKA WA NDZAVISISO	4
1.7. TINHLAMUSELO TA MATHEME	6
1.8. MAAVANYISELO YA TINDZIMA	21
Ndzima ya 1	21
Ndzima ya 2	22
Ndzima ya 3	22
Ndzima ya 4	22
Ndzima ya 5	22
1.9. NKATSANYO WA NDZIMA	22
NDZIMA YA 2	24
2. NKAMBISISO WA MILAVISISO LEYI ENDLIWEKE	24
2.1. Manghenelo	24
2.2. Matimundzhaku ya ndhavuko wa vukati byo sindzisa	25
2.1.2. Vukati byo sindzisa eAfrika-Dzonga	32
2.1.3 Vukati byo sindzisa eAfrika	40
2.1.4. Vukati byo sindzisa ematikweni ya misava	48
2.2. RIMBA RA THIYORI	50
2.3. Nkatsakanyo wa ndzima	55
NDZIMA YA 3	56
3. DIZAYINI NA MAENDLELO YA NDZAVISISO	56
3.2. DIZAYINI YA NDZAVISISO	56

3.3. MAENDLELO YA NDZAVISISO	60
3.4. SAMPULU NA SWITEKAXIAVE EKA NDZAVISISO	62
3.5. MAHLENGETELO YA MAHUNGU	65
3.5.1. Swihlovo swo sungula swa mahungu lama hlengeleteweke	65
3.6. MAHLELELO YA MAHUNGU	67
3.6.1. Nxopaxopo wa vundzeni	67
3.6.2. Nxopaxopo wa matsalwa	68
3.7.1. Ntiyisiso	71
3.7.2. Cincaneko	72
3.7.3. Vutshembeki	72
3.7.4. Ku xixima milawu yo karhi	73
3.8. MILAWU YA MATIKHOMELO EKA NDZAVISISO	73
3.8.1. Mpumelelo wo endla ndzavisiso	74
3.8.2. Ku kopela	74
3.8.3. Ku kombisa vun'winyi bya vatsari lava tshahiweke	74
3.8.4. Vutihlamuleri	75
3.9. SWITSANDZEKISI, MINDZELEKANO NA SWIEHLEKETELERIWA SWA NDZAVISISO	75
3.10. NKATSAKANYO WA NDZIMA.....	75
NDZIMA YA 4	76
4. KU ANDLALA NA KU XOPAXOPA MAHUNGU	76
4.1. MANGHENELO	76
4.2. NXOPAXOPO WA MATSALWA LAMA HLAWURIWEKE	77
4.2.1 TSALWA RA MANYUNYU YA XITSOTSO (T.H. KHOSA)	77
4.2.1.1 Mathyelo ma nhlokomhaka	77
4.2.1.2. Nkomiso wa tsalwa	78
4.2.1.3. Nxopaxopo wa vukati byo sindzisa eka tsalwa leri	79
4.2.1.4. Timfanelo ta ximunhu leti kandziyeriweke	87
4.2.1.5. Mivuyelo ya vukati byo sindzisa eka tsalwa	89
4.2.2. TSALWA RA NDZI NGO TINCIKI! (F.A. THUKETANA)	90
4.2.2.1. Mathyelo ma nhlokomhaka	90
4.2.2.2 Nkomiso wa tsalwa	90
4.2.2.3. Nxopaxopo wa vukati byo sindzisa eka tsalwa leri	93
4.2.2.4. Timfanelo ta ximunhu leti kandzeyeriweke	130
4.2.2.5. Mivuyelo ya vukati byo sindzisa eka tsalwa	130
4.2.3. TSALWA RA HI YA KWIHI? (M.J. MALULEKE)	133
4.2.3.1 Mathyelo ma nhlokomhaka	133

4.2.3.2. Nkomiso wa tsalwa	133
4.2.3.3. Nxopaxopo wa vukati byo sindzisa eka tsalwa leri	134
4.2.3.4 Timfanelo ta ximunhu leti kandziyeriweke	158
4.2.3.5. Mivuyelo ya vukati byo sindzisa.	160
4.2.4. XISOMISANA (F.A. THUKETANA)	161
4.2.4.1. Mathyelo ma nhlokomhaka	161
4.2.4.2. Nkomiso wa tsalwa	162
4.2.4.3. Nxopaxopo wa vukati byo sindzisa eka tsalwa leri	164
4.3.4.4. Timfanelo ta ximunhu leti kandziyeriweke	173
4.2.4.5 Mivuyelo ya vukati byo sindzisa	176
4.2.5. TSALWA RA MASUNGI MFA KA MAXELE (H.W.E. NTSAN'WISI)	177
4.2.5.1. Mathyelo ma nhlokomhaka	177
4.2.5.2. Nkomiso wa tsalwa	177
4.2.5.3 Nxopaxopo wa vukati byo sindzisa eka tsalwa leri	180
4.2.5.4. Timfanelo ta ximunhu leti kandziyeriweke	184
4.2.5.5. Mivuyelo ya vukati byo sindzisa	185
4.2.6. TSALWA RA SASAVONA (D.C.MARIVATE)	188
4.2.6.1. Mathyelo ma nhlokomhaka	188
4.2.6.2. Nkomiso wa tsalwa	189
4.2.6.3. Nxopaxopo wa vukati byo sindzisa eka tsalwa leri	190
4.2.6.4. Timfanelo leti kandziyeriweke	193
4.2.6.5. Mivuyelo ya vukati byo sindzisa	194
5. SWIKUMIWA NA SWIBUMABUMELO	195
5.3. NKOMISO WA MPALUXO WA VUKATI BYO SINDZISA	201
5.4.SWIBUMABUMELO	204
TIBUKU LETI TIRHISIWEKE	239
NONGOLOKO WA TIBUKU LETI NGA XOPAXOPIWA	244

NDZIMA YA 1

1. MANGHENELO

1.1. Manghenelo eka ndzavisiso

Manghenelo ya ndzima leyi ma paluxa maandlalelo ya ndzavisiso lowu. Eka ndzima leyi ku ta kaneriwa matimundzhaku, xiphigo xa ndzavisiso, nsusumeto wa ndzavisiso, nkoka wa ndzavisiso, swikongomelo swa ndzavisiso na swivutiso swa ndzavisiso. Matheme lama nga ta tirhisiwa ngopfu eka ndzavisiso lowu na wona ma ta hlamuseriwa na ku nyikiwa vuxokoxoko lebyi nga fanela.

1.2. Matimundzhaku ya ndzavisiso

Ndzavisiso lowu wu lava ku paluxa mhaka ya vukati byo sindzisa eka tibuku leti hlawuriweke ta tsevu. Matimundzhaku ya ndzavisiso lowu ma sukela laha mulavisisi a voneke vanhwanyana lava nga eka xiyimo xa ku dyondza xikolo va karhi va xwa exikolweni va tlhela va hetelela hi ku tshika hi xivangelo xa ku sindzisiwa hi maxaka lama va tshamaka na vona ku tekiwa hikwalaho ka vusweti na ku pfumala vatswari lava nga ta va hlayisa. Tibuku leti nga hlawuriweke ti humeserile erivaleni ndlela leyi vukati byo sindzisa byi nga paluxiwa ha yona, ku vula swivangelo swa vukati byo sindzisa, mikhuva na maendlelo ya vukati bya muxaka lowu xikan'we na ku kombisa ku onhiwa ka timfanelo ta vanhu hikokwalaho ka vukati lebyi. Manguva lawa hi hanya eka xidemokirasi lexi hi dyondzisaka leswaku mikhuva na mindhavuko yin'wana ya vanhu ya xikhale leyi endliwaka, yi tlula na ku kandziyela timfanelo ta vanhu ta ximunhu. Yin'wana ya mikhuva leyi ya xikhale i vukati byo sindzisa eka tinxaka to hambanahambana ta vanhu ta misava.

Mwambene na Sloth-Nielsen (2011) va hlamusela vukati byo sindzisa tani hi mikhuva ya vanhu ya ku sungula vukati bya ndhavuko. Leyi hi yin'wana ya tindlela leti a ti tirhisiwa khale ku sungula vukati, leti ta ha tirhisiwaka na ku yisiwa emahlweni hi vanhu van'wana na namuntlha eka nguva ya

xidemokirasi. Vukati byo sindzisa i mukhuva wun'wana lowu kusuka khale a wu tirhisiwa hi vanhu vo hambanahambana ku tekanisa vanhu. Eka rixaka ra Vatsonga swa tiveka leswaku ndyangu wu tumbuluxiwa hi makungu lama humaka eka vatswari, vahahani kumbe maxaka ya le kusuhi. Leswi swi kombisa leswaku vukati byo lulamiseriwa na vukati byo sindzisa a hi mikhuva leyi nga yintshwa eka tinxaka totala ta vanhu emisaveni (UNICEF, 2016). Hi xitalo Vantima va teka ndyangu na vukati tanihi ribye ra yinhla ra masungulo yo tiya ya ku va munhu a ta vitaniwa munhuxidzi (Akhtar na Khan, 2017). Loko munhu a ri hava ndyangu u tekiwa a nga ri na ndzhuti kambe u tekiwa a vevuka. Ku na mavulavulelo ya vanhu va khale lama ya ku: "Byala loko byi bava byi sukela embiteni". Mavulavulelo lawa ma hlamusela leswaku masungulo ma xilo xin'wana na xin'wana ma na xiave eka leswi xilo xexo xi nga ta va xiswona. Masungulo ma endla leswaku xilo xexo xi khensiwa kumbe xi soriwa hi vanhu. Leswi vukati bya vanhu byi sungurisaka xiswona, hi swona swi nga ta kombisa leswaku byi ta yima kumbe byi ta hahluka tanihi leswi masungulo ma nchumu wun'wana ni wun'wana ma nga na nkoka.

Nguva leyi ya xidemokirasi yi sola mikhuva ya xikhale na mindhavuko ya vukati byo sindzisa hikuva byi vanga nxungeto eka vatwisiwakuvava na ku onha ntshamiseko wa tiko hinkwaro. A swi nga fanelangi leswaku vukati byo sindzisa ka ha vulavuriwa hi byona sweswi, kambe ku vulavuriwa hi byona hikuva byi le ku yeni emahlweni byi humelerisiwa eka miganga na matiko yo hambanahambana. Ndzavisiso lowu wu lava ku lemukisa vanhu hi mhaka leyi. Nxopaxopo wa matsalwa wu paluxa leswaku vukati byo sindzisa byi rhunganile ngopfu hikuva byi angarhela swilo swo tala swo fana na ndhavuko, rimbewu, matimba na vuyimeri (Chantler, 2020). Tibuku leti hlawuriweke ti ta pfuna ku nyika vundzeni bya ku dyondzisa leswi vanhu va faneleke ku swi endla leswaku va xixima timfanelo ta vanhu ematshan'wini yo ti kandziyela.

1.3. Nsusumeto

Nsusumeto wa ndzavisiso lowu wu tile hi ku vona ku kayivela ka milavisiso eka Xitsonga leyi xopaxopeke hi vukati byo sindzisa. Ehandle ka ntiyiso lowu

nga kona wa leswaku ku endliwile milavisiso yotala hi valavisisi vo hambanahambana va tindzimi tin'wana hi tlhelo ra vukati byo sindzisa, ku na nkayivelo wa milavisiso ya Xitsonga leyi kaneleke hi vukati byo sindzisa. Ndzavisiso lowu wu vonile leswaku hambileswi hi hanyaka eka xidemokirasi mhaka ya vukati byo sindzisa bya ha ri kona. Vukati byo sindzisa i xin'wana xa ku kandziyela timfanelo ta vanhu naswona byi ni xiave eka ku onha vutomi bya vanhwanyana; vavasati hambu ma ri majaha na vavanuna lava sindzisiwaka ku tekana va nga twananangi. Vukati byo sindzisa byi veka vana va xisati na va xinuna ekhombyeni ra ku va tshika xikolo hikwalaho ka vusweti emindyangwini na ku pfumaleka ka vatswari va ku va hlayisa va nghena eka byona ku lava ku papalata leswi va hlanganaka na swona. Nsusumeto wu vile kona hi ku tsakela ku lemukisa rixaka ngopfu vaxisati ku tivonela eka vukati bya muxaka lowu. Nsusumeto wun'wana wa ndzavisiso lowu wu wile kona hikokwalaho ka ku lemuka leswaku matsalwa ma Xitsonga ma kona lama vulavulaka hi vukati byo sindzisa.

1.4. Xiphiso xa ndzavisiso

Ndzavisiso wun'wana na wun'wana wu endliwa hikuva mulavisisi a lemukile xiphiso xo karhi mayelano ni mhaka leyi a lavisisaka hi yona. Xiphiso xa ndzavisiso lowu i ku va matsalwa man'wana ma Xitsonga ma paluxa ntiyiso wa timhaka ta vukati byo sindzisiwa. Vutsari bya muxaka lowu byi pfula mahlo eka vahlayi ni vaxopaxopi lava kumbe mhaka leyi a va yi langutela ebodhleleni. Xin'wana xiphiso xa ndzavisiso lowu i ku va vatsari va ha tsala va kombisa ku ya emahlweni ka vukati byo sindzisiwa ni le ka nkarhi wa sweswi. Mhaka leyi a yi nga ha languteriwangi eka nkarhi lowu timfanelo ta vanhu ti faneleke ku sirheleriwa. Xiphiso xin'wana hi leswaku vanhwanyana kumbe vafana lava ngenhisiwaka evukatini hi ku sindzisiwa va kumeka va onheriwa vumundzuku bya vona na ku vavisiwa emiehleketweni vutomi bya vona hinkwabyo. Xiphiso xin'wana i ku va van'wana vatswari ni maxaka va ha sindzisa vana va vona ku nghena eka vukati byo sindzisiwa.

1.5. SWIKONGOMELO NA SWIVUTISO SWA NDZAVISISO

1.5.1. Xikongomelokulu na swikongomelotsongo swa ndzavisiso

Xikongomelokulu xa ndzavisiso lowu i ku xopaxopa mapaluxelo ya vukati byo sindzisa hi vatsari va tibuku ta Xitsonga leti hlawuriweke.

Swikongomelotsongo swa ndzavisiso swi ta va leswi landzelaka:

- a) Ku xopaxopa ndlela leyi vukati byo sindzisa byi paluxiweke hi yona hi vatsari va Xitsonga eka tibuku leti hlawuriweke.
- b) Ku lavisisa swivangelo swa vukati byo sindzisa eka tibuku leti hlawuriweke.
- c) Ku kombisa switandzhaku swa vukati byo sindzisa eka tinovhele leti hlawuriweke
- d) Ku andlala timfanelo ta ximunhu leti kandziyeriweke hi vukati byo sindzisa eka tibuku leti hlawuriweke.

1.5.2. Swivutiso swa ndzavisiso

Ndzavisiso lowu wu ta leteriwa hi swivutiso leswi landzelaka laha hansi leswaku wu kota ku fikelela xikongomelo xa wona hi ku hetiseka:

- a) Xana vukati byo sindzisa byi paluxiwile hi ndlela yihi eka tibuku ta Xitsonga leti hlawuriweke?
- b) Xana hi swihi swivangelo swa vukati byo sindzisa eka tibuku leti hlawuriweke?
- c) Xana mivuyelo ya vukati byo sindzisa eka tinovhele leti hi yihi?
- d) Xana hi tihhi timfanelo ta ximunhu leti kandziyeriweke eka tibuku leti hlawuriweke?

1.6. NKOKA WA NDZAVISISO

Ndzavisiso lowu wu ta va wa nkoka eka swiyenge swa vanhu vo hambanahambana hi tlhelo ra ku nyika vutivi bya timfanelo ta munhu un'wana na un'wana hikuva a ri munhu. Ndzavisiso lowu wu ta vuyerisa vatswari, vana, swirho swa mindyangu swa xisati hambani swa xinuna, lavakulu na lavatsongo, swidyondzeki, vahlayi na vaxopaxopi va matsalwa ku twisisa, ku lulamisa na ku sivela mhaka yo tlula na ku kandziyela timfanelo ta vanhu. Vatswari va ndhavuko lava tirhisaka mikhuva ya

ndhavuko wa vukati byo sindzisa va ta lemukisiwsa hi ta timfanelo ta vana na vutihlamuleri lebyi tani hi vatswari va fanelaka ku va na byona eka vana va vona. Nkoka wun'wana ku ta va ku lemukisa vatsari va tibuku leswaku loko va ngenisa vukati byo sindzisa eka matsalwa ya vona hi ndlela yo tikomba ya ri maendlelo ya kahle yo tekanisa vanhu va kucetela leswaku muxaka wa vukati lebyi wu ya emahlweni na ku kandziyela timfanelo ta vanhu, hikwalaho va hlohloteriwa ku tsala hi matekanelo lamanene. Mbuyelo wa ndzavisiso lowu wu ta pfuna ku tisa ku cinca eka vatsari na matsalelo yotala ya tibuku ta Xitsonga ku tshika ku tsala hi vukati byo sindzisa kambe va sungula ku tsala hi vukati lebyi amukelekaka, lebyi hlohlotelaka ku vulavurisana, ku rhula, ku xixima vanhu na ku sirhelela timfanelo ta vanhu hinkwavo.

Nkoka wun'wana wa ndzavisiso lowu i ku hlohlotela masungulele lamanene ma mindyangu na vukati byo pfumala ntshikelelo wa ndhavuko. Swi ta dyondzisa vatwisiwakuvava va vukati byo sindzisa leswaku va na timfanelo ta ximunhu ta ku tekiwa hi munhu loyi va nga tihlawulelaka yena. Ndzavisiso lowu wu ta pfuna vatswari na maxaka ku yimisa madzolongwa emindyangwini na ku xanisiwa ka vanhu lava pfumalaka vutihlamuleri, ngopfu vavasati, vana na lava nga na mitlhonthlo emirini ya vona. Vahlayi va ta kuma vutivi lebyi nga ta pfuna ku hangalasa mahungu ya leswaku vusweti, na ku pfumala vatswari, a swi vuli leswaku munhu u fanele ku xanisiwa hi swa masangu, ku tlhakisiwa a nga swi lavi na ku sindzisiwa ku tekiwa hikwalaho ka xiyimo xa yena. Mbuyelo wa ndzavisiso lowu wu ta pfuna ku pfula mahlo ya swiyenge swa miganga leyi vanhu va tshamaka eka yona ku lemuka leswaku vukati byo sindzisa bya kumeka emigangeni ya vona naswona byi kumeka hi swivumbeko swo hambanahambana. Ndzavisiso lowu wu ta hoxa xandla eka ku pfala vangwa leri nga kona ra ku kayivela ka matsalwa ma Xitsonga hi ta vukati byo sindzisa. Nkoka wa ndzavisiso lowu i ku va wu ta hoxa xandla eka mavumbele ya milawu, matshalatshala ya vuyimeri, nhluvukiso wa tipholisi na ku nyika matimba eka lava khumbekaka na vatwisiwakuvava va vukati byo sindzisa.

1.7. TINHLAMUSELO TA MATHEME

Matheme lama nga tirhisiwa ngopfu eka ndzavisiso lowu ma ta hlamuseriwa eka ndzimana leyi. Ku ta tirhisiwa na mitshaho ya vatsari van'wana ku hlamusela matheme lama nga kumekaka ma ri swiphiqo eka ku twisisa leswi hlamuseriwaka endzeni ka ndzavisiso. Nkoka wo hlamusela matheme lama i ku endlela leswaku vahlayi va twisisa hilaha matheme lama ma tirhisiweke hakona eka ndzavisiso lowu. Leswi i swa nkoka hikuva matheme ma nga tirhisiwa ku hambana ku ya hi ku hambana ka tidyondzo. Eka ndzavisiso lowu matheme lama hlamuseriweke ma katsa; Vatsonga, Vukati, vukati byo sindzisa, Vukati byo lulamisela, Mikhuva, Ndhavuko, Vukati bya ndhavuko na Timfanelo ta ximunhu

1.7.1 Vatsonga

Vatsonga i rin'wana ra rixaka ra vanhu lava kumekaka eAfrika-Dzonga. Rixaka leri ri navile ni le ka matiko lama katsaka Muzambiki, Zimbabwe, Eswatini na man'wana. Mathebula (2013:16) u hlamusela leswi landzelaka hi Vatsonga a ku:

Junod (1927:16), in his first attempt to give a clear identity to the Tsonga people , classified all Tsonga people as Shangane-Tsonga and identified six dialects for the Tsonga language Jaques (Junod 1977:99) added the seven dialect in his book that he called the Xika.

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku Junod u hlamusela rixaka ra Vatsonga tani hi Vatsonga-Machangana laha a hlamuselaka leswaku Xitsonga i ririmi leri nga na tindzin'wana ta tsevu. Jaques eka vutsari bya yena u engeterile ririn'wana ra vunkombo. Mathebula (2013:16) u tlhela a yisa emahlweni ku hlamusela tindzin'wana leta nkombo a ku:

The classification of dialects are as follows: Rhonga, Dzonga, Nhlanganu, N'walungu, Bila, Hlengwe and Xika

Tindzin'wana leti u ti hlamuserile xileswi ma nga tshamisa xiswona eka ntshaho lowu. Mathebula yena u hlamusela leswaku Vatsonga i vanhu lava vulavulaka Xitsonga. eAfrika-Dzonga Vatsonga va kumeka eLimpopo, Mpumalanga, Gauteng, na le n'walungu wa KwaZulu-Natal. Marhanele na Bila (2016:730) va hlamusela Vatsonga hi ndlela leyi:

Machangana, vanhu lava vulavulaka ririmi ra Xitsonga hikwalaho ka ndhavuko wa vona. Vanhu lava kumekaka hi xitalo eAfrika-Dzonga, eMozambiki, Zimbabwe na le Swazini.

Ntshaho wa Marhanele na Bila wu kombisa ririmi ra Vatsonga na vanhu lava kumekaka va karhi va wela ehansi ka matiko yo hambanahahambana naswona va vulavula Xitsonga. Leswi Mathebula (2013:9) a hlamuselaka swona hi Vatsonga u ri:

The name of the people is actually Vatsonga (pronounced Batsonga) The singular form is Mutsonga... The greatest concentration of the Tsonga people is in southern Mozambican provinces of Gaza Maputsu (Maputo) and Nyembane (Inhambane) and there are smaller pockets of them in Manica and Sofala.

Ntshaho lowu wu kombisa laha rixaka ra Vatsonga ri vitanisiwaka xiswona na laha vunyingi bya von ava kumekaka hi xitalo kona. Vatsonga va hlamuseriwa leswaku va kumeka hi xitalo eswifundzheni swa le dzongeni ra tiko ra Mozambiki eGaza Maputsu na le Nyembani. Swin'wana leswi

hlamuseriwaka hi Vatsonga mayelana na leswi va nga xiswona hi Mathebula (2013:9) hi leswi nge:

Quite a number of names have been written purporting to imply the Tsonga people. They include Tonga Rhonga Amatonga Iundis Botongas Bitonga Gazas Tshwa Hlengwe Magwamba (Makwapa) Knobneuzen and Shanganes.

Nhlamuselo ya leswi vuriwaka laha henhla hi leswaku Vatsonga i vanhu lava ku nga tirhisiwa mavito yo hambanahambana ku va vitana hi wona lama katsaka Tonga Matonga Magaza Vatshwa Vahlengwe Magwamba na Machangana.

1.7.2. Vukati

Xidyondzeki Wimalasena (2016) eka atikili ya xona ya *An analytical Study of Definitions of the Term "Marriage"*, xi nyika tinhlamuselo ta vukati hi ndlela leyi:

Legal definition : Marriage is fundamentally a legal institution that formalizes a sexual and familial relationship between a man and a woman.

Biological definition: Marriage is seen as as a stable structure for mating, reproduction and child rearing.

Economic definition: Marriage has an economic dimension . In modern contexts economic fitness includes financial security and earning potential of partners.

Social definition: Marriage is a social recognized institution that establishes social roles between husband and wife, shapes social interaction and kinship systems, influences inheritance, social status and community relationships.

Tinhlamuselo ta Wimalasena (2016) ti kombisa leswaku vukati a hi ndhawu ya rirhandzo ntsena kambe i ndhawu ya xinawu, ya ku tswalana ka vanhu va tala, ya ku veyeriwa na nhlayiseko wa swatimali na ntshamiseko.

Ku ya hi ndhavuko hi nga vula leswaku vukati i ku hlangana ka wanuna na wansati va tshama swin'we naswona va fanele va hlanganisiwile hi rirhandzo. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Westermarck (1999:65) hi ndlela leyi landzelaka:

A more or less durable connection between male and female lasting beyond the mere act of propagation till after the birth of the offspring.

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku vukati i ku hlangana loku tiyeke exikarhi ka wanuna na wansati loku tlulaka ku hangalasiwa ku fika laha ku velekiwaka vana. Webster (2008:20) u hlamusela vukati hi ndlela leyi loko a ku:

Marriage is the state of being united to a person of the opposite sex as husband or wife in a consensual and contractual relationship recognized by law.

Leswi hlamuseriwaka hi Webster hi vukati u kombisa vukati tanihi xiyimo xa ku va munhu a hlangana na wanuna kumbe wansati eka vuxaka bya ku twanana na bya ntwanano lebyi amukeriwaka hi nawu. Kasi Hayward (1984:133) u vula leswi landzelaka hi vukati:

Marriage (also called matrimony or wedlock) is a social union or legal contract between people called spouses

Ku ya hi ntshaho wa Hayward, vukati byi vuriwa ku hlanganisiwa kumbe ntwanano wa nawu exikarhi ka vanhu lava vuriwaka vatekani. The Anthropological Handbook Notes and Queries (1999:32) yi boxa leswi landzelaka hi vukati:

Marriage is a union between a man and a woman such that children born to the woman are recognized legitimate offspring of both partners.

Nhlamuselo ya ntshaho lowu hi leswaku vukati i ku hlangana exikarhi ka wanuna na wansati laha ku kumekaka vana lava velekiwaka hi wansati va amukeriwaka tanihi vana lava nga enawini wa vatswari havambirhi. Witkins (2000 :45) u hlamusela vukati hi ndlela leyi:

Marriage is a social institution under which a man and a woman establish their decision to live as husband and wife by legal commitment, religious ceremonies, etc.

Ntshaho lowu wu vula leswaku vukati i ndhawu ya ntshamiseko laha endzeni ka yona wanuna na wansati va tiyisisaka makungu ya vona ya ku hanya tani hi nsati na nuna hi ku kombisa hi ku tiboha hi nawu wa vukhongereri na matibohele man'wana lama nga va ka kona yo komba ku tiyimisela kona.

1.7.3. Vukati byo sindzisa

Nhlamuselo ya vukati byo sindzisa ku ya hi xiviko lexi nga nyikiwa eka *Member States of the Council of Europe* hi Rude-Antoine (2006) yi hlamuseriwile hi ndlela leyi landzelaka:

The term forced marriage covers various notions: servile marriage, arranged marriage, traditional marriage, customary marriage, marriage of convenience, child marriage, early marriage, fictitious marriage, bogus marriage, ostensible marriage, fraudulent marriage, fake marriage, putative marriage, nationality marriage, undesired marriage, all of which refer to the issue of consent. As these multiple aspects play a part between the promise of

marriage and the wedding celebrations, they can interfere and overlap, so that a precise definition of forced marriage is difficult to give.

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku vukati byo sindzisa byi angarhela mavonelo yotala: vukati bya ndzhaka, vukati byo lulamisela, vukati bya ndhavuko, vukati bya mikhuva ya xintu, vukati byo endleriwa ku kuma swin'wana, vukati bya vana vatsongo, vukati bya malembe yo ka ya nga se ringanela ku tekiwa, vukati byo pfumala xikongomelo xa vukati bya ntiyiso, vukati byo ngheniwa hi ku lava ku tivuyerisa, vukati byo vuxisi na ku chavisiwa, vukati byo tirhisa mapasi yo ka ma nga ri wona, vukati bya vuxisi, vukati byo vonaka vanhu va tekanile kambe va tekanile na van'wana hi xinawu, Vukati byo tekana hi xikongomelo xa ku kuma mpfumelelo wo tshama etikweni, vukati byo ka byi nga laveki hinkwaswo swi ya eka mhaka ya leswaku un'we kumbe ha vambirhi ka vona a va pfumelelananga. Maendlelo lawa hinkwawo ma na xiave endzeni ka switshembiso swa vukati na mikhuva ya vukati hikwalaho ku na ku nghenelelana na ku katsakatsana ka leswi vukati byo sindzisa byi humelerisaka xiswona. Swa nonoha ku nyika nhlamuselo ya vukati byo sindzisa hi rito rin'we hi ndlela leyi byi nga na swivumbeko swo hambanahambana na ku nghenisa maendlelo yo hambanahambana hakona. Vatsari van'wana va hlamusela leswi vukati byo sindzisa byi nga vuriwaka swona, ku fana na Staffordshire Country Council (1999:26) leyi hlamusela leswi landzelaka:

A forced marriage is a marriage conducted without the full consent of both parties and where duress (emotional pressure in addition to physical abuse) is factor.

Marito ma ntshaho lowu ma vula leswaku vukati byo sindzisa i vukati lebyi xivangelo xa kona i ku endliwa ehandle ka mpfumelelo lowu heleleke wa vakhumbeki laha ehenhla ka swona ku engeteleriwaka ntshikelelo wa

mitlhavekiso lowu katsaka na ku xanisiwa emirini. Hayward (1984:73) u hlamusela vukati byo sindzisa hi ndlela leyi:

A forced marriage is a marriage in which one or both of the partners are married against their will.

Ntshaho lowu wu humesela erivaleni vukati byo sindzisa tanihi vukati lebyi munhu u'nwe kumbe ha vambirhi va tekanaka va nga swi tsakeli. Vanhu lava tekanisiwaka hi ku sindzisa va tekanisiwa va nga swi rhandzi, hi marito man'wana a hi vona va tinghenisaka eka ku tekana loku, kambe ku na vanhu lava va tsakelaka leswaku vatekani va tekana leswaku va ta vuyeriwa. Mavonelo man'wana hi vukati byo sindzisa ma nyikiwa hi Tew (2012) hi ndlela leyi:

Forced marriage is a marriage into which one party is coerced to enter without full and free consent including through threats or other psychological means.

Nhlamuselo leyi yi kombisa leswaku vukati byo sindzisa i vukati lebyi munhu a tekanisiwaka na munhu un'wana ku nga twananiwangi na yena kumbe a tekanisiwaka na munhu un'wana ku nga ri ku tsakela ka yena lebyi a nghenaka eka byona hi ku chavisiwa kumbe a vangeriwa mitshikelelo ya swa miehleketo. Ku vuriwa na leswaku vukati byi nga vuriwa byo sindzisa hambiloko hinkwavo lava nga tekana kumbe un'we wa vona a boheleriwa ku tshama evukatini loko a nga ha swi tsakeli. Kasi Stobart (2009:8) yena ui hlamusela a ku:

Forced marriage is where one or both parties do not or cannot , concert (agree) to the marriage.

Ntshaho lowu wu vula leswaku vukati byo sindzisa hi laha hinkwavo lava tekanisiwaka kumbe un'we wa vona a nga koteki ku pfumelelana na ku nghena evukatini lebyi a nghenisiwaka eka byona.

1.7.4. Vukati byo lulamiseriwa

Villant na Harrant (208:657) va hlamusela vukati byo lulamiseriwa hi ndlela leyi:

Arranged marriage is a type of marital union where the bride and groom are selected by a third party rather than by each other...In an arranged or assisted marriage, the families take a role in choosing and introducing the marriage partners, but the marriage is entered into freely by both people without duress being a factor.

Eka ntshaho lowu, vukati byo lulamiseriwa byi hlamuseriwa tanihi muxaka wa vukati laha muteki na mutekiwa va hlamuseriwaka hi munhu wa vunharhu ku nga ri hi ku tihlawulela ka vona. Evukatini lebyi, ndyangu hi wona wu nga na xiave eku hlawuleni na le ku tiviseni ka vatekani, kambe vatekani va nghena evukatini byebyo hi ku ntshuxeka na ku swi lava ka vona. Kasi Webster's Family Encyclopaedia (1993:7) yi hlamusela vukati byo lulamiseriwa hi ndlela leyi:

Arranged marriage is defined as the arranged socially, and sometimes legally, acknowledged union between a man or men and a woman or women, such that the resulting children are recognized as legitimate offspring of the parents.

Mavonelo ma ntshaho lowu i ma leswaku vukati byo lulamiseriwa byi hlamuseriwa byi ri vukati lebyi lulamisiweke hi tlhelo ra ntshamiseko exikarhi ka wanuna na wansati byi tlhela byi amukeriwa hi xinawu laha vana lava tswariwaka va tekiwaka va ri swihluke swa le nawini swa vatswari lavambirhi.

Encyclopaedia Britanica(1968:1647) yi hlamusela leswi hi vukati byo lulamisela yi ri:

Arranged marriage is a type of marital union where the bride and the groom are primarily selected by individuals other than the couple themselves, particularly by family members such as the parents. In some cultures, a professional matchmaker may be used to find a spouse for a young person.

Nhlamuselo ya vukati byo lulamisela ku vuriwa leswaku i muxaka wa vukati bya ku hlanganisiwa ka muteki na mutekiwa laha va hlanganisiwaka hi vatswari kumbe munhu loyi a hlanganisaka na ku tekanisa vanhu hi ku va a dyondzerile ku tekanisa vanhu hi ku yelanisa ku fanelana ka vona kambe va nga ri vatekani hi voxe va hlanganaka hi voxe. Khan (2019:15 yi tlhela yi hlamusela leswi landzelaka hi vukati byo lulamisa yi ku:

In arranged marriage, parents or guardians select, then the individuals are consulted later, who consider and consent and each individual has the power to refuse; sometimes, the individuals meet- in a family setting or privately – before engagement and marriage.

Ku hlamuseriwa ka vukati byo lulamisela hi Khan (2014) ku kombisa leswaku valulamisi va vukati va rhanga va hlawula lava va nga ta va tekanisa endzhaku ka swona va byela lava vava tekanisaka, lava va faneleke ku langutisa mhaka leyi kutani va pfumela kumbe va ala ku tekanisiwa. Nkarhi wun'wana vatekanisiwa va hlangana emutini wo karhi kumbe va hlangana endhawini ya xihundla ku langutisa mhaka yo lulamiseriwa ka vona vukati. Ku hlamusela kun'wana ka vukati byo lulamisela hi Young (2019: 128) ku ri:

Arranged marriages were arranged by parents, grandparents or other close relatives and trusted friends. Arranged marriage were very common throughout the world until the 18th century.

Hi marito lama hi twisisa leswaku vukati byo lulamisela i khale byi ri kona ku sukela malembe ya madzanakhume nkombo laha valulamisi va vukati lebyi a ku tala ku va vakokwana, vatswari, maxaka na vanghana va valulamiseriwa vukati.

1.7.5. Mfuwo

Maluleke (2020:64) xi hlamusela mfuwo hi ndlela leyi:

Mfuwo i mitolovelovelo, vutshila, ndlela ya vutomi na ku hlangana ka ntlawa wa vanhu va mbango wo karhi.

Ku ya hi nhlamuselo leyi swi kombisa leswaku mfuwo wo katsa swotala endzeni ka wona. Endzeni ka mfuwo ku na mitolovelovelo ya vanhu va mbango wo karhi, ku na vutshila bya vanhu va mbango wo karhi na ndlela ya vutomi ya ntlawa wa vanhu va mbango wo karhi. Maluleke (2012:1) yena u hlamusela mfuwo hi ndlela leyi landzelaka:

Culture is an umbrella under which some people like to hide from rain and also to shade themselves from the sun.

Ntshaho lowu wu hlamusela mfuwo tani hi xambhulela lexi vanhu van'wana va tsakelaka ku tumbela eka xona loko ku ri na mpfula na ku va xi ri ndzhuti loko ku ri na dyambu. Leswi swi hlamuselaka leswaku vanhu votala va lava ku tirhisa mfuwo eka swiyimo swo hambanahambana loko ku ri na leswi mfuwo wu va vuyerisaka swona. Kasi Weiner na Simpson Oxford English Dictionary (2004) va hlamusela mfuwo hi ndlela leyi:

Culture is a combination of the ideas, customs, and social behaviour of a particular people or society.

Marito lama ma hlamusela leswaku mfuwo i ku hlangana ka miehleketo, mikhuva na mahanyelo ya ntshamisano wa vanhu kumbe vaaki vo karhi. Ku ya Levitas (1983:17) u hlamusela mfuwo hi ndlela leyi:

Culture determines the behaviour of people in society. It is the force that motivates people to act the way they do, and consequently determines relationship between people and environment, and between people and the supernatural.

Mfuwo, ku ya ntshaho lowu wu lawula mahanyelo na matikhomelo ya vanhu. Hi wona wu nga ni matimba yo susumeta vanhu ku hanya hi ndlela leyi va hanyaka hi yona. I mfuwo wu lawulaka vuxaka exikarhi ka vanhu na mbangu na le xikarhi ka vanhu na swilo leswi nga henhla ka ntumbuluko. Myburgh (1985:4) yena u hlamusela leswi landzelaka hi mfuwo:

A culture may be seen as the language of the characteristics material and non-material phenomena produced by people when they adapt themselves to their environment and vice versa, environment being understood in its widest sense.

Mfuwo wu hlamuseriwa tani hi ririmi ra swihlawulekiso leswi voniwaka swi tlhela swi khomeka na swihlawulekiso leswi nga voniweki, kambe swi ri swihlawulekiso leswi humeseriwaka ehandle hi vanhu loko va titoloveta na mbangu na ku twisisa mbangu hi ku anama ka wona. Hofstede (1984:51) u hlamusela mfuwo hi ndlela leyi:

Culture is the collective programming of the mind which distinguishes the members of one category of people from another.

Marito ma ntshaho lowu ma hlamusela leswaku mfuwo i nhlengelo wa ku endliwa ka milongoloko ya miehleketo leyi hambanyisaka swirho swa mitlawa ya vanhu kusuka eka wun'wana ntlawa ku ya eka wun'wana. Kasi Kelly (1945:78) u hlamusela ndhavuko hi ndlela leyi:

By culture we mean all those things historically created designs for living, explicit and implicit, rational, and non-rational, which exist at any given times as potential guides for the behaviour of man.

1.7.6. Ndhavuko

Maluleke (2020:85) xi hlamusela ndhavuko xi ku:

A way of life of a group of people, their behaviours, values, beliefs and symbols that generally accept, without thinking about them and are passed along from one generation to the next

Nhlamuselo leyi yi paluxa ndhavuko tani hi ndlela ya mahanyelo ya vanhu, matikhomelo ya vona, ku pfumela ka vona na hinkwaswo leswi va swi amukelaka va nga anakanyi leswi va nga swi tekelela eka vakokwa wa vona swi nga rhelela swi fika eka vona hi ku dyondzisiwa hi lava rhangеke ku va kona. Kasi Weber (1963:23) u hlamusela ndhavuko hi ndlela leyi:

Tradition is a belief, practice or ritual that is passed down from one generation to another within a society or group.

Ku ya hi Weber, ndhavuko i mikhuva kumbe swikholwakholwana leswi sukaka eka vatswari ku ya eka vana na vatukulu. I mikhuva leyi sukaka ekule endzhaku ka vakokwana leyi nga hundziseriwa eka switukulwana. Mavonelo ma Crystal (1992:356) hi nhlamuselo ya ndhavuko hi lama nge "... to refer to the set of attitudes, procedures and characteristics..."

Ntshaho lowu wu hlamusela ndhavuko tanihi ntlawa wa mavonelo, maendlelo na swihlawulekiso. Funk and Wagnall (1968:1330) va hlamusela ndhavuko hi ndlela leyi:

Tradition... the transmission of knowledge, opinions, doctrines, customs, practice, etc. from generation to generation, originally by words of mouth and by examples or that which is transmitted, a body of beliefs and usages handed down from generation to generation also any particular story beliefs or usages so handed down, hence remembrance or recollection existing...

Ku ya hi ku hlamusela ka ntshaho lowu ndhavuko i ku hundziseriwa ka vutivi, mavonelo, milawu, mikhuva, mitolovelo na swin'wana na swin'wana kusuka eka xitukulwana xin'wana ku ya eka xin'wana hi marito ya nomo yo vulavula na swikombiso swa leswi ku pfumeriwaka swona kusuka eka vakokwana swi nyiketiwa vatswari, vatswari va nyiketa vana, vana va nyiketa vatukulu na ku ya emahlweni swi karhi swi nyiketiwa vatukulu lava nga ta landzela. Kasi Giddens(1989:31) u hlamusela ndhavuko a ku:

Tradition refers to the way members of a society or group within a society, including how they dress, their marriage customs and their religious ceremonies

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku ndhavuko wu nga ha vula ndlela leyi swirho kumbe vanhu va ntlawa wo karhi wu ambalaka hakona, wu tekanisa hakona na mitolovelo na vukhongereri bya vona.

1.7.7. Mikhuva

Maluleke (2020:66) xi hlamusela mikhuva xi ku:

Something you do often and regularly, sometimes without knowing that you are doing it.

Nhlamuselo leyi yi kombisa leswaku hi leswi munhu a talaka ku swi endla nkarhi wun'wana na ku swi twa a nga ha swi twi leswaku u le ku endleni ka swona. Kasi Weiner na Simpson's English Dictionary (2004:202) yi hlamusela mikhuva hi ndlela leyi:

Custom is a traditional and widely accepted way of behaving or doing something that is specific to a particular society, place or time, it is things done habitually.

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku mikhuva i ndlela ya ndhavuko leyi amukelekaka ya maendlelo kumbe ya ku endla swilo leswi kongomisaka eka vaaki, ndhavuko kumbe nkarhi, i swilo leswi endliwaka hi ntolovelo. Hala tlhelo Marhanele na Bila (2016:346) va hlamusela mikhuva tanihi hi :

Mahanyelo, mafambiselo ya ndhavuko wa vanhu, maendlelo na mitolovelo.

Mavonelo lama ma paluxa leswaku mikhuva yi kombisa mahanyelo, mafambiselo mitolovelo na mafambiselo ya vanhu. Kasi ku yisa emahlweni ku hlamusela mikhuva, Haviland (2019:58) yena u ri:

Customs are shared practices ,norms and values that are transmitted from generation to the next ,shaping the daily lives and social interactions of

individuals within a culture and providing
a sense of continuity and belonging

Nhlamuselo leyi yi kombisa leswaku mikhuva yi kongomisa eka maendlelo , mitolovelo, mahanyelo na mihlengelo ya migingiriko ya nkoka leyi talaka ku endliwa hi vanhu lava nga van'we leyi vumbaka vumunhu bya vona ku suka eka lavakulu ku yisa eka lavantsongo va rixaka ro karhi. Leswi va swi endlaka ku va va ya emahlweni va hanya swin'we .

1.7.8. Timfanelo ta ximunhu

Maluleke (2020:493) u hlamusela timfanelo ta ximunhu hi ndlela leyi:

Timfanelo ta ximunhu i timfanelo ta
ximunhu ta leswaku vanhu va fanele ku
khomiwa kahle, ku nga ri hi tihanyi.

Marhanele na Bila (2016:668) va hlamusela timfanelo na ximunhu hi ndlela leyi:

Timfanelo ta ximunhu hi leswi munhu a
faneleke ku swi endla kambe swi nga
khunguvanyisi van'wana.

Universal Declaration of Human Rights (1948) yi hlamusela timfanelo ta vanhu hi ndlela leyi:

Human rights are universal – to be
enjoyed by all people, no matter who
they are or where they live. The
Universal Declaration includes civil and
political rights, like the right to life,
liberty, free speech and privacy

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku timfanelo ta ximunhu hambu a ri mani kumbe kwihi kumbe kwihi laha a kumekaka kona ka misava hinkwayo, leti fanelaka leswaku vanhu va tiphina hi tona. Timfanelo ta ximunhu ti katsa timfanelo ta vaaki na ta tipolitiki ku fana na mfanelo ya ntshuxeko, ntshuxeko

wo vulavula na vuhlayiseki bya xihundla. Maluleke (2020:64) xi hlamusela mfanelo xi ku:

...necessity: something needed in order to live right, what is considered to be morally good or acceptable

Marito ma ntshaho lowu ma hlamusela mfanelo tani hi nchumu lowu lavekaka leswaku munhu a ta hanya kahle. Na nchumu lowu tekiwaka wu ri wunene kumbe lowu amukelekaka. Kasi United Nations (2000:1) yona yi hlamusela timfanelo ta ximunhu yi ku:

Human rights are universal ,indivisible and interdependent. They are inherent to all human beings and their enjoyment is essential for dignity, well –being and freedom of every individual

Timfanelo ta ximunhu ti vuriwa leswaku i timfanelo leti nga ta vanhu hinkwavo ku yihi muhlovo wa munhu kumbe rimbewu, tiko, rixaka, ririmi, vukhongeri na xiyimo xihi kumbe xihi. I timfanelo leti nga endleriwa vanhu hinkwavo ku va nyika ku xiximeka na ntshunxeko . Amnesty International (2019:12) yi ri:

Human rights are the basic rights and : 19 freedoms that all humans are entitled to , including the rights to life, liberty and security of person, freedom from slavery.

Nhlamuselo leyi yi kombisa leswaku timfanelo ta ximunhu i timfanelo ta masungulo leti munhu hikuva a ri munhu a nga na vun'winyi bya tona. Timfanelo ta ximunhu ti katsa mfanelo ya vutomi, ntshunxeko, vuhlayiseko na ku ku pfumala vuhlonga.

1.8. MAAVANYISELO YA TINDZIMA

Ndzima ya 1

Ndzima yo sungula yi langutana na manghenelo eka ndzavisiso, matimundzhaku ya ndzavisiso, nsusumeto, xiphiso xa ndzavisiso, nkoka wa ndzavisiso, tinhlamuselo ta matheme na nkatsakanyo wa ndzima.

Ndzima ya 2

Ndzima ya vumbirhi yi khomile nkambisiso wa milavisiso leyi endliweke hi swidyondzeki swin'wana hi nhlokomhaka leyi fambelanaka na ndzavisiso lowu. Laha ku katsiwa milavisiso ya matiko yo hambana ku ya hi milavisiso leyi nga endliwa eka maphepha ya tidyondzo ta timasitasi na vudokodela na maphepha lama hlayiweke eka tikhoniferense. Ku tlhela ku andlariwa na rimba ra thiyori leri vulavisisi lebyi byi simekiweka ehenhla ka rona. Yi hetelela hi nkatsakanyo wa ndzima.

Ndzima ya 3

Ndzima ya vunharhu yi andlala dizayini ya ndzavisiso, maendlelo ma ndzavisiso, mahlengeletelo ya mahungu, sampula na vatekaxiave, mahlelelo ya mahungu, milawu ya matikhomelo, switsandzekisi, mindzilekano na swiehleketeleriwa swa ndzavisiso.

Ndzima ya 4

Ndzima ya vumune yi mayelano na ku andlala nxopaxopo wa mahungu, laha ku khedzakhedziwaka tibuku ta tsevu leti hlawuriweke. Yi nyika nkomiso wa buku, ta vutomi bya mutsari wa buku na nxopaxopo wa buku, timfanelo leti nga tluriwa, ku tirha kumbe ku nga tirhi ka vukati byo sindzisa.

Ndzima ya 5

Ndzima ya vuntlhanu yi nyika nkomiso wa ndzavisiso, swibumabumelo na leswi nga pfupfuriwa hi ndzavisiso. Xo hetelela ia nyika nongoloko wa tibuku hinkwato leti tirhisiweke.

1.9. NKATSANYO WA NDZIMA

Hi ku katsakanya, ndzima leyi yo sungula yi hlamusela vundzeni lebyi kumekaka eka yona ku nga xikongomelo lexi endleke mulavisisi leswaku a

lavisisa hi nhlokomhaka leyi na nsusumeto wa mulavisisi hi vukati byo sindzisa. Xiphiqo lexi hlohloleleke mulavisisi leswaku a lavisisa nhlokomhaka leyi, swivutiso leswi letelaka maandlalelo ya ndzavisiso, ku hlamuseriwa ka matheme lama tirhisiweke ngopfu hi ku vuyelela xikan'we na nkoka wa ndzavisiso swi hlamuseriwile.

NDZIMA YA 2

2. NKAMBISISO WA MILAVISISO LEYI ENDLIWEKE

2.1. Manghenelo

Mulavisisi u kongomisa ndzima leyi eka ku hlela milavisiso leyi endliweke mayelana na nhlokomhaka ya vukati byo sindzisa kusuka eka swihlovo swo hambanahambana leswi fambelanaka na nhlokomhaka ya ndzavisiso lowu tani hi ndlela yo kuma lexi nga ta pfala vangwa leri nga kona ra ku pfumaleka ka milavisiso ya Xitsonga leyi vulavula hi ta vukati byo sindzisa. Maendlelo lawa ma ta pfuna swin'wana swidyondzeki ku lungelela laha vulavisisi lebyi byi nga ta fika kona kutani swona swi yisa emahlweni loko swi ta vona swi fanerile ku tsala milavisiso yin'wana mayelana na nhlokomhaka. Eka ndzima leyi hi kona ku kombisiwaka na ku xopaxopiwa matsalwa na mahungu lama tsariweke hi valavisisi van'wana nkarhi lowu nga hundza. Mouton (2002:87) u hlamusela a ku :”The concept of literature review refers to the review of existing or available body of knowledge , in order to learn how other scholars have investigated a particular problem” Nhlamuselo leyi yi vula leswaku nkambisiso wa matsalwa na vutivi lebyi nga kona eka matsalwa hi xikongomelo xo lavisisa xiphiqo xo karhi.

Ku yelana ni mavonelo ma Mouton, Ramdhani na Amin (2014:48) va ri :

The concept of literature review refers to a survey of scholarly articles, books and other sources relevant to a particular issue, area of research or theory and by so doing, providing a description, summary and critical evaluation of these works”.

Marito lawa ma hlamusela leswaku mhaka ya nkambisiso wa matsalwa lama endliweke yi kongomisa eka ku hlela tiatikili, tibuku na swin'wana leswi nga

fanela mhaka yo karhi ya vulavisisi. Hi ku endla sweswo ku humesiwa nkomiso na vuhleri byo hetiseka bya mitirho leyi endliwaka. Ku yisa emahlweni, Creswell (2014: 45) u ri: “Literature review is a search and evaluation of the available literature in a given subject or topic and it forms the base for the research”. Nhlamuselo ya ntshaho lowu hi leswaku nkambisiso wa matsalwa i ku lava na ku hlela matsalwa lama nga kona lama vulavulaka hi nhlokomhaka yo karhi leswaku ma endla masungulo lawa ndzavisiso lowuntshwa wu nga ta andlariwa kona.

2.2. Matimundzhaku ya ndhavuko wa vukati byo sindzisa

Hi ku ya hi mfuwo na ndhavuko wa Vantima, ku sunguriwa ka vukati ku fanele ku va hi ndlela ya xintu. Laha ku nga na ku landzeleriwa ka mikhuva na maendlelo yo karhi ya rixaka rolero. Vukati bya ndhavuko byi katsa mikhuva na mitolovelolo yo tanihi ku lovola. Ku lovola i mukhuva lowu faneleke ku endliwa hi ndyangu wa wanuna loyi a tekaka nsati, laha va humesaka xuma kumbe tihomu va yisa eka wansati loyi a faneleke ku tekiwa tanihi hi ndlela yo aka vuxaka eka mindyangu leyimbirhi (Baloyi, 2013:3). Ku lovorwa i nchumu lowu laviwaka hi vavasati votala lowu endlaka leswaku va titwa va tekeriwile enhlokweni na ku xiximiwa. Endzhaku ka ku lovorwa hi laha vavasati van'wana va sungulaka ku xanisiwa evukatini na ku sindzisiwa ku tshama evukatini hikwalaho ka xuma lexi nga humesiwa xa ndzovolo. Kasi tindlela tin'wana ti tirhisiwaka hi tinxaka ta vanhu to hambanahambana ku nghena evukatini hi tona ti nga ni khombo ro xanisa na ku ku kandziyela timfanelo ta ximunhu evanhwini. Tinxaka ta vanhu to hambana ti na mikhuva, mitolovelolo, na mindhavuko ya tona loko swi ta emhakeni yo nghena evukatini. Yin'wana ya mindhavuko leyi yi na nkoka kasi yin'wana yi na khombo evanhwini. Mindhavuko, mikhuva, na mitolovelolo yin'wana yi nga kona eAfrika-Dzonga i ya vukati byo sindzisa. Vukati byo sindzisa byi wela ehansi ka vukati byo lulamiseriwa hikwalaho ka leswaku ku na ku hlanganisiwa ka vatekani hi ku lulamisa ka vatswari, maxaka kumbe vanhu lava nga kusuhi. Ku lulamisela vanhu vukati ku va kona hi ku vulavula na vatekani kumbe ku nga vulavuriwangi na vatekani. Vukati byo lulamiseriwa a byi tekiwi tanihi ku twanana ka vatekani, kambe byi tekiwa tanihi xiboho

na ku twanana ka mindyangu yimbirhi. Hakanyingi vukati lebyi byi vuyerisa mindyangu leyi twananeke ku tlula vatekani hi voxé.

Swihaxamahungu na swiviko swin'wana swi paluxa leswaku ndhavuko wa ku pfumela na ku hlohlotela vukati byo sindzisa wu vangiwa hi swin'wana swa swivangelo leswi landzelaka ku nga: ku tekanisa vanhu ku endlela ku tiyisisiwa ka vuxaka bya mindyangu, ku lawula maendlelo lama nga amukelekeki na vuxaka bya rimbewu, ku sivela vuxaka lebyi nga amukelekeki, ku hlayisa ndhavuko na ku hanya hi wona, ku hlayisa rifuwo exikarhi ka maxaka, ku ahlula switandzhaku swa ku biha emirini ka vanhwanyana ehandle ka ndzovolo, ku teka mhaka ya vukati wu ri ntirho lowu lulamisiwaka hi vatswari, ku va na xitiyisiso lexi lwaka na vusweti, na ku pfuna ku kuma mpfumelelo wa ku rhurhela ematikweni mambe (Sisters, 2011). Vukati byo sindzisa byi nga teka swivumbeko swo hambanahambana swa ku xanisa byi ri karhi byi tirhisa mavito yo hambanahambana, ku katsa vukati byo tekanisa vanhu hi vuxisi, vukati byo tlhakisa hi ku sindzisa, ku tekanisa vanhu yi ri ndlela yo hakela swikweleti leswi nga endliwa hi vatswari, vukati byo yiseriwa nsati hi ku biha emirini na vukati byo tekanisa vana va nga se ringanela (Bates, 2011). Vukati byo sindzisa eAfrika-Dzonga byi tirhisiwa hi mitlawa ya vanhu va ri karhi va tirhisa matheme yo hambanahambana. Hi XiZulu vukati byo sindzisa byi vuriwa 'ukuganisela', hi XiXhosa byi vuriwa: 'ukuthwala' na hi Sepedi byi vuriwa ku 'go thiba difate' (Mtshali, 2014). Matheme lawa ya kombisa na ku voniwa ya amukeleka hi matekanelo ya ndhavuko hikuva mindyangu ya vanhu lava fanelaka ku tekana hi vona va nga na mfanelo yo pfumelela vana va vona ku tekana. Timhaka ta vukati byo sindzisa i nchumu lowu nga na matimundzhaku eka matiko yo hambanahambana ya misava ku katsa na Afrika-Dzonga. Matiko hinkwawo ya misava ya byi tiva vukati byo sindzisa lebyi nga va kona hi ku lulamiseriwa kumbe hi ku sindzisiwa. Vukati lebyi a byi lulamisiwa ku sukela khale hi vatswari kumbe vakokwana wa hina ku sukela emasungulweni. Hi ntiyiso, khale munhu a nga tilaveli loyi a nga ta tekana na yena. Ntirho walowo a wu endliwa hi vatswari, vahahani kumbe maxaka ma le kusuhi. Vukati byo tala bya xikhale a ku ri ku twanana ka vatswari. Vakokwana a va tirhisa tindlela to hambana ku nghenisa munhu evukatini. Ku na vanhu votala

va nga nghenisiwa hi ku riha milandzu yo hakela tin'anga endzhaku ka loko va tshunguriwile, vatswari va vula leswaku va hava mali yo hakela n'anga va hetelela hi ku nyikela nhwana wa vona eka n'anga a hundzaka nsati wa yona. Maendlelo lawa hakanyingi a ma ya hi mitolovelo na mindhavuko ya vanhu. Masiku lawa vukati lebyi tala ku humelela hikwalaho ka vusweti bya vanhu ngopfu lava tshamaka etindhawini ta tindlu ta mahala ta mfumo (Tarr na Gupta, 2022).

Ku sindzisa vanhu ku tekana swi lwisana na ku rhandza ka vanhu kambe munhu wa boheleriwa hi vandyangu wa ka vona ku tekana na yena (Atakav, 2020). Mitolovelo leyi ya ndhavuko i khale yi karhi yi endliwa, na sweswi ya ha ri kona. Hi hanya eka xidemokirasi kambe mitolovelo leyi ya ha endliwa hikwalaho ka swivangelo swo hambanahambana. Swin'wana swa swivangelo leswi yisaka mitolovelo leyi emahlweni i ku tirhisa vukati byo sindzisa hi mindyangu yin'wana ku tiyisa vuxaka exikarhi ka vona, ku tirhisa vukati byo sindzisa ku lawula mahanyelo yo huma endleleni ya jaha kumbe nhwana, ku tirhisa vukati byo sindzisa ku hlayisa rifuwo na ndzhaka endzeni ka maxaka leswaku ndzhaka yi nga nyikiwi vanhu ntsena, ku tirhisa vukati byo sindzisa ku hlayisa ndhavuko leswaku wu nga cukumetiwi, ku tirhisa vukati byo sindzisa ku tisa xintshuxo eka mhaka ya ku biha emirini ka waxisati ehandle ka ndzovolo, matitwelo ya leswaku i mfanelo na vutihlamuleri bya vatswari ku kumela vana va vona vavasati kumbe vavanuna na ku nyiketa vana ku tekiwa ku huma endzeni ka nkucetelo wo mintolovelo yo sindzisa na vuxisi laha n'wana kumbe vana lava va nga swi koteki ku tihlamulela na ku tiva muxaka wa vukati lebyi va nghenisiwaka eka byona va ha ri vantsongo. Vukati byo sindzisa byi katsa ku tekanisiwa ka vana va ha ri lavantsongo leswi vuriwaka hi Armstrong (2014) loko a ku: *child marriage is a practice of coercing or deceiving or forcibly giving a child into marriage at an age when she is incapable of understanding the nature of marriage* .Vukati bya muxaka lowu byi tele ngopfu ematikweni ya *South Asia* na Afrika. Swidyondzeki swin'wana a swi pfumeli leswaku hi vitana maendlelo lawa tani hi vukati hikuva va vula leswaku vukati byi vula laha ku nga na nuna na nsati kasi laha ku nga na ku sindzisa ku hava nuna kumbe nsati ko va na muxanisi na muxanisiwa. Nhlngano wa matiko ya misava,

va langutisa vukati bya muxaka lowu ku ri ku kandziyeriwa ka timfanelo ta vanhu hikuva maendlelo yo tano ya tlula nawu wa ntshuxeko na ku tiyimela ka munhu. *The Declaration of Human Rights* yi ri, mfanelo ya munhu ya ku hlawula loyi a nga ta tekana na yena hi ku ntshuxeka i nchumu wa nkoka eka vutomi bya vona xikan'we na ndzinganiso wa vona wa ku va vanhu. Hi 2013, khansela yo sungula leyi vuriwaka *United Nations Human Rights Council* yi tekile xiboho xo lwisana na ku xanisiwa ka vana, ku tekiwa ka vana va ha ri vantsongo na vukati byo sindzisa.

Matimu ma kombisa leswaku vukati byo lulamisiwa a byi tele ngopfu misava hinkwayo ku fika hi *18 century*. Ku ntshuxeka ka vavasati loko nga va kona hi *19 na 20 century* ku tile na ku cinca swinene. Ku ya hi matimu vukati byo sindzisa a byi endliwa ku kuma vabohiwa va nyimpi leswaku va kota ku hlangana na matiko lawa a va bohiwile eka wona. Kun'wana vabohiwa a va fanele ku hlawula exikarhi ka ku tekana na vanhu lava va nyikiwaka vona kumbe ku dlawa. Vukati byo sindzisa a byi tirhisiwa na hi mifumo leyi a yi fuma vanhu hi voko ra nsimbhi, *authoritarian governments* leswaku va engetela tinhlayo ta vanhu va matiko ya vona. Matiko man'wana ya misava ma hatlisile ma pfuleka mahlo ma vona vubihhi bya vukati byo sindzisa ya endla milawu yo lwisana na vukati lebyi kwale ndzhaku ka malembe ya 2012 eEngland loko va alela tinoni ku sindzisiwa ku tekiwa eMagna Carta. Ku langutisa matimundzhaku ya masungulele ya vukati byo sindzisa hi nga endla matshalatshala ya ku swi langutisa ku ya hi leswi byi nga humelerisa xiswona etikweni.

Vukati byo sindzisa byi vonakile hi xitalo haleno Afrika-Dzonga hi ku fika ka Valungu lava nga fika va hundzuluxa mitolovelo, maendlelo na mindhavuko ya Vantima va ngenisa ya vona hikwalaho ka mhaka ya ikhonomi. Maendlelo lawa ma kumekile ma ri kona hi ntalo hi nkarhi wa va 17 xidzana loko Valungu va tshikelela no xanisa rixaka ra Vantima na ku tekela ehansi matekanelo ya vona. Ku fika ka vona ku endlile leswaku vukati byo sindzisa byi hangalaka hinkwako hikuva vavanuna a va fanele kusuka emakaya va ya lava mitirho, laha a va fika va sindzisiwa ku kuma vavasati laha va tirhaka kona hambiloko va siyile vavasati emakaya hi swilaveko swo kuma vutshamo lebyi a byi lulamisiwile hi vathori va vona. A ku tirhisiwa vukati byo

sindzisa ku endlela ku lawula na ku fuma Vantima leswaku va tekana na mani ehansi ka swiyimo swo karhi hi ku tekela ehansi matekanelo ya xintu. Vukati byo sindzisa byi nga kota ku landzeleleka kahle loko hi langutisa kusuka le ndzhaku le ka ku fumiwa no tshikeleriwa hi Valungu eAfrika-Dzonga ku ya fika enkarhini wa xihlawuhlawu na ku fika sweswi bya ha ri kona. Vukati lebyi byi landzeleleka kahle kwale ndzhaku loko Valungu lava nga fika ro sungula etikweni ra hina va tile va tekanisa Vantima hikwalaho ka swivangelo swo hambanahambana. Loko va ta va tisile milawu ya vona na maendlelo ya vona ehenhla ka Vantima. Kasi hi tlhelo rin'wana vukati byo sindzisa a byi ri kona eka ndhavuko wa Vantima hambiloko Valungu va nga se fika etikweni ra hina.

Mfumo wa xihlawuhlawu na wona lowu nga va kona ku sukela 1948 ku ya fika 1994 a wu ya mahlweni wu simeka vukati bya muxaka lowu hi maendlelo ya wona ya ntshikelelo. Endzhaku ka mfumo wa xihlawuhlawu vukati lebyi bya ha ya emahlweni eka matikoxikaya ngopfu laha ku nga tala vusiwana, ku pfumaleka ka dyondzo, ku pfumaleka ka ndzingano wa rimbewu. Vukati lebyi byi tele na le tindlwini leti akeriwa vanhu hi mfumo wa xidemokirasi. Lava tshamaka kona va pfumala mitirho naswona va na vusweketi hikwalaho miti leyi nga na vana va vanhwanyana ya swi kota ku nyiketa n'wana wa vona wa xisati ku tekiwa hi wanuna lonkulu loyi a nga kotaka ku va nyika mali. Mhaka ya ku kandziyeriwa ka timfanelo ta vanhu yi na matimundzhaku eka mindhavuko ya Vantima. Waxisati kumbe nhwanyana i vanhu lava nga ekhombyeni ku tirhisiwa eka swilo leswa nga nyawuleki hi ndhavuko loko va langutisiwa hi tihlo ra ndhavuko na xintu. Hambiloko ku langutiwa eka mfuwo wa rixaka, wansati kumbe nhwanyana eka mintsheketo ya Vatsonga hi yena a nga rivaleni na ku va a vekiwile eka xiyimo xa khombo. Ku na mintsheketo yotala yi vulavulaka hi swilo swo chavisa, ko tala mi ta kuma leswaku loyi a hlongoriswaka kumbe ku vekiwa eka xiyimo xa khombo na ku hlekiwa i wansati kun'wana a mi ta kuma leswaku wansati u endliwa mhika swi nga langutisiwangi leswaku i mani exikarhi ka nuna na nsati loyi a nga kumeki vana. Leswi swi endliwa hi mhaka ya leswaku u tekiwa a ri munhu la nga riki na timfanelo ta vumunhu. Ndzhavuko wu rhangeriwile na ku fambisiwa hi maendlelo yo xixima

vavanuna. Ndzhavuko wu endliwile hi ndlela ya leswaku wansati u endleriwile ku tekiwa, a tirhela wanuna, a veleka vana a kurisa muti. A nga tekiwa a ri munhu loyi a fanelaka ku tiehleketelela, u fanele a ehleketeleleriwa hi wanuna. A nga fanelanga wansati ku tiyimela, u fanele a yimela hi wanuna. Na loko swi fika eka mhaka ya ku xava misava, wansati hi xintu a nga ta nyikiwa matimba ya ku va na xitandi lexi vitanaka mavito ya yena. Hi malembe ya le ndzhaku, vakokwana na vamaana wa hina lava tswariweke hi malembe ya va 1900-1930 votala va hlamusela leswaku hi ku ka wansati a nga tekiwa a ri munhu loyi a nga na timfanelo ta ximunhu to dyondza xikolo a ku vuriwa leswaku i ku huhwisa mali ku yisa n'wana wa nhwanyana exikolweni. Nhwanyana a vuriwa huku yo khomela vayeni. Mi nga kota ku vona ku tsongahatiwa ka munhu wa xisati ku fika laha a fanisiwaka na xihandzamatala. Ku fanisiwa ka waxisati na huku a yi ri mhaka ya leswaku waxisati u fanele ku tekiwa, a nyiketwa vanhu van'wana va ya emahlweni va n'wi fuma. Wansati hi ntiyiso wa kona a tekiwa hi ndzhavuko a nga ri na mfanelo na yin'we ya ximunhu. Hi vona hi laha a aleriwa ku nghena xikolo, a aleriwa na ku nghena a tenga milandzu ekhorhweni, a aleriwa ku nghena ekhoto ku vulavula hikuva ku vuriwa leswaku u hatla ku hlundzuka kumbe ku rila. Hambileswi vanhu va xisati va nga tshikeleriwa na ku kandziyeriwa timfanelo ta vona ta ximunhu va ha tiyisela swiyimo ku fika na namuntlha, ku fikisiwa ka mavonelo na tithiyori ta xisati ku endlile leswaku hi katsongotsongo vavasati va sungula ku langutisiwa na ku tekeriwa enhlokweni leswaku i vanhu. Vavasati va sungurile ku tihlengetela, va tlhomana micila hi tlhelo ra vumunhu bya vona na timfanelo ta vona, kusuka ematikweni ya le handle hi ku sungula ka *feminist theories* kambe swi tshamile swa ha tika eka matiko ya Vantima ku amukela tithiyori leti yimaka na ku yimelela vavasati eka mitshikelelo ya vutomi bya vona. Ndhavuko wa vanhu ngopfu va Vantima a wu langutisi ntshikelelo lowu vangiwaka hi vukati byo sindzisa hambu wu ri kona evanhwini. Mitshikelelo leyi evanhwini yi tikomba hi swivumbeko swotala eka vaxisati na vaxinuna. Vaxinuna kumbe vaxisati va vekiwa ehansi ka mitshikelelo ya miri, ntlhavekiso na miehleketo. Ku na ntshikelelo wa miri, lowu nga tekaka xivumbeko xa madzolongu ya mindyangu na ya rimbewu (FMU, 2013). Ntshikelelo wa ntlhavekiso lowu nga tikombaka ngopfu loko u ala vukati byo sindzisa ku vuriwa leswaku u

khomisa ndyangu wa ka n'wina tingana. Ntshikelelo wa miehleketo wu nga tikomba laha vanhu lava sindzisiwaka ku tekiwa va tivavisaka, va titsemelela hi swiketse na ku tisunga hi mhaka yo sindzisiwa ku tekana na vanhu lava nga va tiveki kumbe ku lava ku tekana na vona. Hi ku angarhela, leswi vonakaka byi ri vukati byo sindzisa swi tikomba hi loko n'wana la pfumalaka vutihlamuleri a tekaniwa na munhu un'wana ku nga ri hi vutihlamuleri na ku rhandza ka yena (Mwambene, 2018). Ku na mihlangano leyi nga vumbiwa ya ku vulavula hi ku antswisa vutomi bya vavasati na ku va nyika ntshuxeko wa tipolitiki wa swa ikhonomi. Maendlelo lawa a ma lwisana na maendlelo lama a ma tirhisiwa yo pfumala vumunhu na ntshikelelo kambe ma endliwa hi ndlela yo rhula ya hlengeleta vavasati, ku va lemukisa hi timfanelo ta vona na leswaku va nga tirhisa tindlela tihi ku lemukisa vavasati hi timfanelo ta vona, ri lava leswaku waxisati a tekeriwa enhlokweni tani hi waxinuna, a pfumeleriwaka ku nyikiwa dyondzo leyi na wanuna a yi kumaka a nga hlawuriwa eka swilo hinkwaswo leswi nga swa ximunhu. Matsalwa motala ma Vantima ma kombisa vavasati va nga pfuni nchumu handle ka leswaku loko munhu wa xisati a tswariwile u fanele ku kula, kutani a lulamiseriwa nuna na ku sindzisiwa ku tekiwa hi munhu loyi valulamiseri va yena va n'wi lavaka. Vavasati swi va endlile vanhu lava nga tiyimeleki hikwalaho ka miehleketo ya leswaku vona a va tiehleketeleli vo ehleketeleriwa, a va swi koti ku tiyimela. Wansati hambis o va na vuswikoti byo tlula vanhu hinkwavo a ku nga vuriwi hi ndhavuko leswaku hi yena a nga na byona, a ku fanele ku boxiwa leswaku i vuswikoti bya nuna wa yena loko a tekiwile. Eka mfuwo wa rixaka, ku na tinsimu, switori, mitsheketo na leswotala ha swi tiva leswaku tinsimu a ti nga ta qambiwa ti tlhokovetsela wansati hambis o va nhenha ya njhani. Swin'wana swa ku kandziyeriwa ka timfanelo ta vavasati a swi endliwa ngopfu hi vaxinuna hikuva hi vona va tekiwaka va ri vanhu. Ku fika eka nkarhi lowu hi nga ka wona hikuva vavasati va toloverile na ku swi amukela leswaku va le hansis ka vavanuna a va swi koti ku tiyimela eka swilo swo tala swa vutomi. Ku nyika xikombiso, wansati loyi a nga tekiwa loko a komberiwa ku va a titivisa, a nga swi koti ku vula vito ra yena ra xivongo ntsena, u fanele a titivisa hi vito ta nuna wa yena leswaku hi yena manana ximani mani kumbe hi yena nkata ximanmani. Vukati byo sindzisa byo va xin'wana xa xitirhisiwa eka tlhelo ro kandziyela

timfanelo ta vavasati a hi byona ntsena. Ku na swilo leswotala hi swi tivaka hi nga swi hlamuselaka hi tlhelo ra matimundzhaku ya vukati byo sindzisa kambe hikwalaho ka xitsariwa lexi hi ta langutisa hi vuenti, hi xopaxopa mpaluxo wa vukati byo sindzisa eka tibuku ta ntsevu leti hlawuriweke.

2.1.2. Vukati byo sindzisa eAfrika-Dzonga

Tinhlayonhlayo mayelana na vukati byo sindzisa na vukati byo lulamiseriwa eAfrika-Dzonga byi endla kwalomu ka tiphesente ta tsevu (6%) ta vanhwanyana lava tekiwaka va ri ehansi ka malembe ya khumenhungu, kasi phesente yin'we (1%) i ya vanhwanyana lava va tekanisiwaka va ri ehansi ka malembe ya khumentlhanu (Mwambene na Sloth-Nielsen, 2011). Vukati byo sindzisa i muxaka wun'wana wa vukati byo lulamiseriwa lebyi vuriwaka hi tindlela to hambanahambana eAfrika-Dzonga. Eka yin'wana ya mindhavuko ya mitlawa ya vanhu va Afrika-Dzonga, vukati byo sindzisa byi teka xivumbeko xa vukati lebyi vuriwaka hi mavito yo hambanahambana, Xikombiso ku na *ukuthwala*. Lebyi i vukati lebyi sungulaka laha nhwanyana a tlhakisiwaka a yisiwa eka wanuna kambe ekaya ka yena va nga swi tivi. Vandyangu wa wanuna va teka vutihlamuleri byo ya vika ekaya ka nhwanyana leswaku n'wana wa vona u le ka vona yi ri ndlela ya leswaku va ka va nhwanyana va pfumela leswaku nhwanyana a nga ha tlheleli ekaya, kambe a loveriwa a tshamile evukatini.

Xiviko xa UNICEF (2009), xi kombisile leswaku eAfrika-Dzonga vukati bya vaxisati lavo ka va nga se ringanela ku tekiwa va malembe ya le hansi ka khumenhungu na vukati byo sindzisa swi vikiwa ku va le ka tiphesente ta nhungu. Ntolovelo wa vukati byo sindzisa laha vana va sindzisiwaka ku teka na ku tekiwa va nga se ringanela wa ha tatile misava hinkwayo. Mpfuxeto wa UNICEF (2022), wu kombisile leswaku vhayirasi ya COVID-19 yi nyanyisile xiyimo xa ku tekiwa ka vana lavo ka va nga ringanelangi ku tekiwa hi vukati byo sindzisa. Tiphesente ta vavasati va malembe ya makumembirhi na makumembirhimune lava nga sindzisiwa ku tekiwa va nga se fika eka malembe ya khumentlhanu, na vavanuna va malembe ya makumembirhi na makumembirhimune lava nga teka ro sungula va nga se fikisa malembe ya khumenhungu ti vikiwile eka matiko yo hambana ya misava. Leswi swi

komba xiyimo xo chavisa xa vukati byo sindzisana ku tekiwa eka vana lavo ka va nga ringanelangi ku tekiwa. Swiphiqo leswi nga kona hi vukati byo sindzisa swi lava ku ahluriwi na ku lemukisa vanhu hi swona leswaku va ta swi papalata

Mitolovelo leyi yi kumekaka ngopfu eka rixaka ra Vangoni kambe sweswi se swi tlulerile na le ka tinxaka tin'wana ta mitlawwa ya vanhu eAfrika-Dzonga. Vukati byo sindzisa na vukati byo lulamisela byi va kona hikwalaho ka mikhuva, mitolovelo na mindhavuko ya ku teka munhu wa xisati a ri xitirhisiwa xa ku vuyerisa ndyangu. Vanhu va xisati va tekiwa tani hi tihuku to khomela vayeni, a va tekiwi tani hi vanhu. Kusukela khale vana va Vantima va vanhwanyana a va tshama va lulamisiwile emiehleketweni ya vona leswaku vavasati va fanele ku hlangana na swiyimo swo tika kambe va fanele ku tiyisela. Leswi swi tiyisisiwa na hi mavulavulelo ya xintu ya Xitsonga lawa ma nge "Vukati va kandza hi mbilu". Mavulavulelo lawa hi man'wana ya kombisaka mavonelo ya swilo na ku lulamisiwa ka miehleketo ya vaxisati leswaku va pfumela ku tiyisela, ku xanisiwa hi tlhelo ra swa vukati va tlhela va swi amukela tanihi ndlela ya ku sungula ndyangu na leswaku a swi na nko ka leswaku va ngenhisa ku yini evukatini. Vantima votala va kula va ri na miehleketo ya leswaku waxisati u fanele ku hanya hi ku tiyisela vutomi bya yena hinkwabyo. Vanhwanyana va kurisiwa endzeni ka maendlelo lawa ya xintu swi karhi swi amukeriwa leswaku vukati byo sindzisa kumbe ku lulamiseriwa vukati a swi na xihoxo. Van'wana a va yimi na swona kambe va pfumela hikwalaho ka ku xixima na ku landzelela ndhavuko. Mulavisisi u ta langutisa ndlela leyi ya vukati byo sindzisa na ku lulamisela vukati leswi swi tisaka xiswona eka mitlawwa ya mune ya vaaki va Afrika-Dzonga, ku nga ku langutisa vukati bya ndhavuko eka Vatsonga, Vavhenda, Vasuthu va n'walungu na MaZulu.

2.1.2.1. Vukati bya ndhavuko wa Vatsonga

Hi ndhavuko wa Vatsonga, wanuna a nga tihlawuleli nsati hi yexe kambe u laveriwa nsati hi vatswari kumbe maxaka. I mfanelo ya vatswari, vahahani na maxaka ya le kusuhi ku kumela n'wana wa vona wanuna kumbe wansati

loyi a nga ta tekana na yena exikarhi ka vanhu lava va tivanaka na vona na le ka ndyangu lowu va tivaka mahanyelo ya wona (Source/Rference). Hi nga vula leswaku vukati byo sindzisa byi le hansi ka vukati byo lulamiseriwa hikuva byi sunguriwa na ku lulamisiwa hi vanhu van'wana ku nga ri vatekani hi voxe. Hi ku landza mfuwo na ndhavuko wa rixaka ra Vatsonga a swi hlohloteriwi mhaka yo tekana na tinxaka timbe hikwalaho ka ku chava ku cukumeta ndhavuko wa Xitsonga. Loko jaha ri tivona leswaku ri kurile a ri nga fanelangi ku tilavela nsati hi roxe, ku ya hi Khosa (2009) wanuna a fanela a tivisa vakulukumba leswaku u lava ku teka nsati kutani vona a va ta n'wi hlawulela nsati loyi a fanelaka ku n'wi teka. Loko nsati a tekiwile a fika a nga kumi vana, a ku ta ya komberiwa nhlantswa laha nsati a humaka kona. Nsati loyi a fanelaka ku va nhlantswa u kumiwa hi ku twanana ka mindyangu leyimbirhi naswona a boheka ku pfumela hikuva vatswari a va nga lavi ku kutsula xuma xa ndzovolo lexi nga lovola n'wana wa vona loyi a pfumalaka vana. Ndhavuko lowu a wu xanisa eka vaxisati hikuva a va fanele ku tirhisiwa tanihi swikhomela milandzu. Ku tekiwa ka nhlantswa a ku ri ku lulamisa ka vatswari ehandle ka ku va ku sungurile hi vatekani. Ku ya tekiwa u va nhlantswa evukatini bya xaka ra wena a yi ri ndlela yin'wana ya vukati byo sindzisa hikuva a swi nga humi eku rhandzeni ka wena, kambe a swi fanele swi huma eku rhandzeni ka vatswari va endlela leswaku u ya riha nandzu wa ku pfumaleka ka vana na leswaku xuma lexi va nga xi dya xi nga kutsuriwi.

2.1.2.2. Vukati bya ndhavuko wa Vavhenda

Ku ya hi Raphalalani na Musehane (2013:20) va hlamusela leswaku Vavhenda votala va tirhisa maendlelo ya vukati byo lulamisela kambe maendlelo lama ma karhi ma nyamalala hikwalaho ka kusuka ka vanhu emakaya va ya tshama emadorobeni. Vukati bya ndhavuko wa Vavhenda emakaya byi taleriwile ngopfu hi ku lulamiseriwa hikwalaho ka swivangelo swo hambanahambana. Nhwanyana loyi a faneleke ku lulamiseriwa vukati hi ku ya hi ndhavuko wa Vavhenda hi loyi a nga sungula a nghena eka vukhomba bya vaxisati leyi vuriwaka *domba*. Jaha ra ndhavuko wa Vavhenda leri fanelaka ku lulamiseriwa nsati hi leri nga hundza hi le ngomeni

ya xinuna leyi vuriwaka *thondo* (Raphalalani na Musehane, 2013). Loko nhwanyana a nga sungulangi hi ku cina vukhoma lebyi, a nga fanelangi ku lulamiseriwa vukati ku ya hi maendlelo ya Xivhenda. Vukati byo lulamisela mikarhi yin'wana a byi sunguriwa hi swivangelo swo hambanahambana. Mikarhi yin'wana a byi sunguriwa hi vatswari va lulamisela vana va vona ku endlela ku tiyisa vunghana ya vona, ku kuma mali, ku va na xiyimo xo karhi xa le henhla etikweni, ku kuma tihomu va ta endla swa vurimi na ku endlela leswaku loyi a nga kholwa exilungwini a kuma ndyangu. Laha ku lulamiseriwa vukati a ku vonaka wu ri nsindziso hi loko nkarhi wun'wana muteki a tsandzeka ku humesa swilaveko swa ku teka nsati, a sungula ku landzelela nhwanyana loyi hinkwako laha a yaka kona a tumberile leswaku a yimela nkarhi lowu a nga ta n'wi kuma a ri yexe a n'wi tlhakisa hi ku sindzisa a n'wi endla nsati wa yena.

Mikarhi yotala, vanhwanyana a va tekiwa tanihi switirho kumbe switirhisiwa swo kuma mali ya ku hakela swikweleti na ku kuma rifuwo hi swona (Raphalalani na Musehane, 2013). Mhaka ya swiyimo swa vanhu a swi ri na nkucetelo wa vukati bya vanhu van'wana. Wanuna kumbe wansati loyi a humaka endyangwini wo fuma a papalata ku teka endyangwini wa swisiwana. Vukati a byi fanele byi lulamisiwa exikarhi ka mindyangu leyi nga na rifuwo hi ku rhandza ka vatswari na maxaka leswi swi vonakaka na ku hundzaka vukati byo sindzisa eka vatekani loko va nga swi tsakeli. Ndhavuko wa Vavhenda wa ku lulamisela vana va vona vukati wu katsa na vuhosi. Vavhenda va na mitolovelo ya leswaku, n'wana wa hosi u fanele a tekana na n'wana wa hosi yin'wana leswaku ku ta velekiwaka n'wana loyi a nga na ngati ya vuhosi hi matlhelo mambirhi leswaku a kota ku fuma na ku fambisa tiko.

Hi ndhavuko wa Vavhenda, Raphalalani na Musehane (2013) va hlamusela leswaku vatswari va lulamisa vukati bya vana va vona loko va ri na xilaveko xa tihomu to rima masimu . Ndyangu wa swi kota ku nyiketa n'wana wa vona wa xisati leswaku a tekiwa endyangwini lowu ku nga na tihomu ta nhungu leti va ti lavaka to rima hi tona. Ku vula leswaku vukati lebyi bya muxaka lowu byi lo lulamisiwa i ku sasekisa hikuva hi ntiyiso wa kona, nhwanyana wo sindzisiwa ku tekiwa hikwalaho ka swilaveko swa vatswari yena a nga

ri na vutihlamuleri. Ku kombisa leswaku vukati bya muxaka lowu i byo sindzisa, swa pfumeleriwa na ku endliwa hi Xivhenda leswaku mikarhi yin'wana ku lulamisiwa vukati bya n'wana loyi a nga se velekiwaka, kambe a ha ri khwirini ra mana wa yena. Loko vukati bya n'wana byi kunguhatiwa n'wana a nga se velekiwa va swi vula leswaku, *U mala tshikunwe* (Raphalalani na Musehane, 2013). Eka xiyimo xo tano, n'wana wa lovorwa a ha ri khwirini ra mhani wa yena swi karhi swi nga tiveki leswaku u ta va waxinuna kumbe wa xisati. Loko swo endleka leswaku n'wana a tswariwa a ri waxinuna laha se ku nga lovorwa khale n'wana a ha ri ekhwirini, ku ta laveka leswaku mhani wa n'wana a ya emahlweni a ringeta ku kuma vuyimani byin'wana ku fikela laha a nga ta tswala n'wana wa nhwanyana. Ku ya hi Raphalalani na Musehane (2013), n'wana wa nhwanyana loyi a nga ta velekiwa u kula a karhi a swi tiva leswaku i nsati wa le ndyangwini lowu nga n'wi lovola a nga se velekiwa naswona a nga fanelanga ku ala. Hakanyingi vana lava a va tekanisiwa na vavanuna lava va nga vakulukumba eka vona. Maendlelo lawa ya le rivaleni leswaku i vukati byo sindzisa hikuva n'wana u ta velekiwa makungu ya endliwile khale ya swa vukati bya yena.

Raphalalani na Musehane(2013) va kombisa na leswaku vatswari a va tirhisa vana va vona vaxisati ku va tekanisa na tin'anga yi ri ndlela yo hakela hi yona swikweleti leswi va nga tsandzeka ku swi hakela loko va tshunguriwa hi tona. Mikarhi yin'wana vatswari a va lulamisela vana va vona vukati eka mitlawwa ya vanhu lava va nga na mfuwo na ntolovelo wo fana na wa vona leswaku va hlayisa ndhavuko wa ka vona. Rixaka ra Valemba va lulamisela vana va vona vukati eka Valemba kulobye leswaku va hlayisa mitolovelo na mikhuva ya Xilemba. Mikarhi yin'wana hi Xivhenda vatswari va lulamisela vana va vona ku tekana hi xixaka ku endlela leswaku vuxaka byi ya emahlweni. Vukati byo sindzisa byi kona eka ndhavuko wa Vavhenda laha maendlelo lawa ya vitaniwaka *U khurumedzwa. U khurumedzwa* i ku tlhakisiwa ka wansati hi ku sindzisa, a funengetiwile xikandza ku n'wi sivela ku vona endzhaku ka loko a kumiwile hi ku landzeleriwa hi wanuna a nga swi tivi naswona a n'wi tlhakisa va nga twananangi (Raphalalani na Musehane, 2013).

Ku na mhaka yo va vatswari va lulamisela n'wana wa vona wa jaha vukati loyi a nga ya eku tirheni exilungwini leswaku loko a vuya a tekana na yena a nga sungulangi hi ku vulavula na yena hi yexe, kambe a fanela ku n'wi teka a va nsati wa yena. Ku ya hi ndhavuko lowu, rirhandzu evukatini i nchumu lowu nga riki wa nkoka. Ku pfumeriwa leswaku vatswari va nga hlawulela n'wana wa vona wa xinuna nsati hi ku vona vumbhuri bya yena va tlhela va ri na mavulavulelo ya leswaku wanuna yena a nga boheki ku saseka (Raphalalani na Musehane, 2013). Mhaka leyi yi tiyisiwa hi mavulavulelo lama ma vulaka leswaku, *Munna hanaki, hu naka tshikwama*. Loko n'wana wa vona a fika a ala nsati loyi va nga n'wi tekela yena nhwanyana luya a va n'wi tlheriseli eka vona kambe va n'wi hlayisa tanihi hi nsati wa vona hikuva hi Xivhenda wansati u fumiwa na ku lawuriwa hi mhani wa nuna, ku nga n'wingi wa xisati. Vukati lebyi bya ndhavuko wa Vavhenda, i byo sindzisa hikwalaho ka leswi nhlamuselo ya vukati byo sindzisa yi vulaka leswaku i vukati lebyi lulamisiwaka un'wana eka vatekani kumbe havambirhi ku nga sunguriwangi hi ku vulavula na vona.

2.1.2.3. Vukati bya ndhavuko wa Vasuthu va N'walungu

Vasuthu va N'walungu va na tinxaka totala ta vukati bya ndhavuko wa vona laha exikarhi ka vukati lebyi ku nga na vukati byo lulamisela laha ku kumekaka wansati loyi a nga ta va mupfuni a vuriwaka *Mohlatswa-dirope*. Mankga (2013) na Monning (1983) va hlamusela leswaku loko ku hundza nkarhi wo leha wansati loyi a nga tekiwa hi ku lovorwa hi xuma a nga kumi vana evukatini, wansati u ta ya vulavula na vandyangu wa ka vona a kombela leswaku makwavo wa yena waxisati a ya n'wi pfuneta evukatini ku kuma n'wana. Kasi na loko wansati loyi a nga tekiwa o fa a nga se kuma n'wana, nuna wa yena wa ya evukon'wanini a ya kombela ku nyikiwi ndzisana ya nsati wa yena ku ta sala a va nsati wa yena leswaku a n'wi kumela vana. Ku lulamiseriwa loku ka vukati a ku yi hi ku rhandza ka ndzisana ya wansati, kambe ku ta hi xilaveko xa vana tanihi leswi wanuna a nga humesa xuma. Ku ya hi nhlamuselo ya vukati byo sindzisa hi vona leswaku mutekiwa a nga na xo xi vula ehenhla ka ku tekiwa ka yena, kambe u kunguhateriwa vukati bya yena hi vatswari, ndyangu wa ka vona na

maxaka ya le kusuhi. Maendlelo lawa ya ku kuma wansati hi ndlela leyi ya vuriwa leswaku wanuna u nyikiwile *Seyantlo*. Ku ya hi ndhavuko wa Vasuthu va N'walungu, waxisati wa tirhisiwa tani hi xitirhisiwa xo aka ndyangu ku hlanganisa swilaveko swa wanuna leswi va nga na swona emindyangwini.

Mankga (2013) na Monning (1983) va vula leswaku vukati bya lulamiseriwa wanuna loyi a nga na nsati, kambe a ri hava vana va xinuna, laha ku ta lulamisiwa makwavo wa nsati kumbe xaka ra wansati leswaku a ta n'wi tswalela vadyandzhaka. Kun'wana ka lulamisiwa vukati exikarhi ka mindyangu mambirhi bya wansati na wanuna loyi a nga hundza emisaveni. Muxaka wa vukati lebyi byi vitaniwa *gotsosa leina la mohu*. Laha mindyangu yi twananaka ku lulamisela munhu un'wana vukati ku nga ri ngopfu hi ku rhandza ka yena. Leswi swi le rivaleni leswaku i vukati byo lulamiseriwa ku vuyerisa swikongomelo swa ndyangu ku nga ri swikongomelo swa muteki kumbe mutekiwa hi yexe. Hi kota ku swi vona leswaku wansati i xitirhisiwa lexi tirhisiwaka na ku nghenisiwa ku pfala mavangwa laha munhu wa vunharhu a lavaka wansati a ya kona. Eka vukati bya ndhavuko wa Vasuthu va N'walungu mixaka ya vukati lebyi lulamisiwaka i bya ku vuyerisa vanhu van'wana naswona byi lulamiseriwa ku fikelela swikongomelo swa mindyangu, vatswari na vavanuna.

2.1.2.4. Vukati bya ndhavuko wa Mazulu

Hi ku vula ka Woods (2005:17) ku na vukati bya ntlawa wa vanhu va rixaka ra Mazulu lebyi vitaniwaka ku *Ukuthwala*. *Ukuthwala* i muxaka wa vukati lebyi tikombisaka hi kanharhu. Maendlelo ya *Ukuthwala* ya vonaka hi ndlela yo sungula, laha ntlawa wa vanghana kumbe munhu un'we a yimaka endleleni a rindzela nhwanyana wo karhi leswaku a ta n'wi teka hi ku sindzisa a famba na yena. Mhaka leyi yi va yi kunguhatiwile khale naswona swi tala ku humelela na vusiku. Ndlela ya vumbirhi hi laha mindyangu yimbirhi yi nga twanana nhwanyana a nga swi lavi, kambe a tekiwa hi ku sindzisa hi wanuna laha eku heteleleni mindyangu leyi nga kunguhata maendlelo lawa yi pfumelelanaka leswaku nhwanyana a nga ha vuyi, kambe a tshama evukatini. Laha ku va ku ri hava ku twanana loku nga sungula ku endliwa hi vatekani, kambe ku twanana ku va ku endliwile hi vatswari. Ndlela

ya vunharhu hi laha maendlelo na mukhuva wa kona wu lwisanaka na ku rhandza ka nhwanyana hi yexe, vatswari kumbe lava tshamaka na nhwanyana. Nhwanyana u tekiwa hi ku sindzisa a yisiwa eka wanuna swi nga tiviwi hi munhu.

Ku vikiwile hi swiyenge swa mahungu leswaku vanhwanyana votala lava nga tlhakisiwa hi ndlela leyi i va malembe matsongo swinene. Maendlelo lawa a ma soriwa hi vanhu votala na swiyenge swa mahungu leswi nga vika leswaku hi 2009 ku tlula makumembirhi wa vanhwanyana eEastern Cape va sindzisiwile ku tshika swikolo leswaku va tekanisiwa na vavanuna lavakulu lava loveriweke hi vavasati. Ku ya hi Maluleke (2012) *ukuthwala* a ma ri maendlelo lawa a ma endliwa eAfrika wa khale ma endleriwa leswaku loko ku tlhakisiwile wanhwana a nga vuyisiwi ekaya, vandyangu wa nhwanyana a va ta endliwa leswaku va pfumela nhwana a lovorwa a nga ha tlheleli ekaya. Maendlelo ya *Ukuthwala* a ma nga ngenisi mhaka ya ku pfinya kumbe ku ngenisa nhwanyana eka swa masangu a nga se lovorwa. Kambe namuntlha mhaka ya *ukuthwala* yi katsa ku tlhakisa ka vanhwanyana, ku pfinyiwa, na vukati byo sindzisa.

Ndhavuko, mikhuva, na mitolovelolo ya *ukuthwala* (Machaka, 2019) yi mayelana na loko n'wana a sindzisiwa ku ya evukatini a nga se ringanela leswi humelelaka vana va le Eastern Cape eAfrika-Dzonga. *Ukuthwala* yi tirhisiwa tanihi hi maendlelo ya masungulelo ya vukati by ndhavuko. Ntolovelolo wa vukati byo sindzisa wu kona exikarhi ka tinxaka ta vanhu va Afrika-Dzonga, ngopfungopfu eEastern Cape na le KwaZulu-Natal. Hi 2009, eLusikisiki, ku vile na swikombiso swa vanhwanyana lavantsongo lava hlayisiwaka etindlwini ta vana lava pfumalaka vatswari lava sindzisiweke ku tekana na vavanuna lavakulu eka vona. Ku vile na swikombiso swa vanhwanyana lavantsongo lava nga ngenisiwa evukatini lebyo ka byi nga ri enawini na vavanuna lava feraweke hi vavasati (vavanuna va kwalomu ka makumentlanuntlhanu ku ya ka makumenkombo wa malembe) (Source/Reference). Hambiswiritano, hi ku angarhela ku na mavonele lama hoxekeke ya leswaku vukati byo sindzisa a byi kona eAfrika-Dzonga. Ntiyisiso lowu wu kongomisa eka mavonelo ya milawu ya vukati byo sindzisa

na ku yirisiwa leswi nga ehansi ka vuyimeri bya ku sindzisa ku tirhisiwa ka nawu.

2.1.3 Vukati byo sindzisa eAfrika

Kwalomu ka makumenkaye wa tiphesente (90%) ta vanhwanyana eAfrika ya Dzonga wa Sahara va tekiwa va nga se fika khumenhungu wa malembe, kasi khumenharhu wa tiphesente (13%) va tekiwa loko va khoma lembe ra vukhumentlhanu (Mwambane na Sloth-Nielsen, 2011). Nhlangoano wa *Girls Not Brides* wu vula leswaku kwalomu ka khumentlhanu ku fika eka makumembirhi ya matiko lama nga na tinhlayo ta le henhla ta vukati bya vana lavantsongo emisaveni ya huma eAfrika. Eka swivangelo swin'wana, vukati bya vana lavantsongo byi vangiwa hi mikhuva na mitolovelo leyo biha leyi nga endzeni ka ndhavuko (Mwambane na Sloth-Nielsen, 2011). Ku na vumbhoni bya leswaku vukati byo sindzisa bya endliwa ematikweni ya Afrika yo fana na Zimbabwe, Madagascar, Malawi, Mauritania, Morocco, Niger, Somalia, na man'wana. Xiviko xa UNICEF (YEAR) xi vika leswaku vanhwanyana lavantsongo vo ringana malembe ma khumembirhi va nghenisiwa evukatini byo sindzisa hi xiyimo xo chavisa xa le henhla swinene erimhondzweni ra Afrika. Ku vikiwa leswaku ematlhelweni man'wana ma tiko ra Ethiopia, vukati bya vana lavantsongo ku sukela Sunguti 2022 ku fika Mudyaxihi 2022 byi tlakukile hi kambirhi loko byi ringanisiwa na vukati lebyi nga va kona bya vana lavantsongo hi nkarhi wo fana na wona hi 2021. Nhlayo ya vana lava nga tshika xikolo eEthiopia, Kenya, na Somalia yi tlakukile hi kanharhu hi tin'hweti tinharhu.

Xiviko xa UNICEF (YEAR) xi vikile leswaku vukati bya muxaka lowu byi humelerile ngopfu etindhawini leti ti nga weriwa hi dyandza ehansi ka ntshikelelo wa ku tsema swirho swa le xihundleni swa vavasati, leyi nga yin'wana ya mitolovelo leyo biha yi endliwaka tanihi xilaveko eka miganga yin'wana leswaku nhwanyana a ta kota ku tekiwa. Mitolovelo leyi yi endliwa hi vatswari lava nga endzeni ka vusweti. Ku vikiwa leswaku ku tekanisiwa ka vana lavantsongo i ku rhula vatswari mpingu wa ku va singilela na ku sala

va hanya vutomi byo antswa. Mutsundzuxi wa *UNICEF Regional Child Protection* wa Southern and Eastern Africa u vikile leswaku leswi humelelaka eAfrika i ku va vatswari lava va pfumalaka va lulamisela vana va vona va vanhwanyana va malembe ya khumembirhi leswaku va tekana na vavanuna lava va va hundzaka hi ku andzisa malembe ya vona hi ka ntlhanu. Tikonkulu ra Afrika ri rhangana emahlweni eka mhaka ya vukati byo sindzisa, vukati byo lulamisela na vukati bya vana lavatsongo hikwalaho ka mindhavuko leyi tekaka vaxisati va nga ri vanhuxidzi, kambe va tekiwa tani hi switirhisiwa swa ku cincanisa leswaku mindyangu na vavanuna yi vuyeriwa. Mikhuva na mitolovelo leyi yi tatile tiko hinkwaro na timheho hinkwato ta Afrika. Mulavisisi u tekile matiko mambirhimbirhi eka matlhelo hinkwawo ya Afrika ku hlamusela leswi xiyimo xi nga bihisa xiswona mayelana na vukati byo sindzisa, vukati byo lulamisela na vukati bya vana lavatsongo eku kandziyeriweni ka timfanelo ta vanhu eAfrika. Ku tiyisisa mhaka leyi, hi ta langutisa matiko mambirhi eka tlhelo rin'wana na rin'wana ra Afrika ku nga, en'walungwini, evuxeni, edzongeni, evupeladyambu na le xikarhi ka Afrika hi ndlela leyi landzelaka:

2.1.3.1. Matiko ma N'walungu wa Afrika, Morocco na Algeria

Morocco

Vukati byo lulamisela bya kumeka hi xitalo eMorocco (Manchester Guardian Weekly, 22 March 2000). Vulavisisi bya vona byi kombisile leswaku tiphesente ta makumembirhimbirhi (22%) ta vavasati eMorocco va tekiwile va nga swi lavanga kumbe ku rhangana va tivisiwa hi ta ku tekiwa ka vona, kasi nkombo khoma nkaye wa tiphesente (7, 9%) va tekiwile hi ku sindzisiwa. Ematikweni ya n'walungu wa Afrika lawa ya katsaka Morocco, Egypt na Algeria mhaka ya vukhongereri bya vona hi byona va tiseketelaka hi byona ku sindzisa vanhwanyana va malembe ya khumentlhanu ku tekiwa va nga se ringanela vukati. Matiko lawa va endlisa leswi hambiloko milawu yo alela vukati byo sindzisa yi ri kona. Swiviko swin'wana swi vika leswaku vanhwanyana va le Morocco, Algeria na Tunisia lava nga balekela eFurwa

na vatswari va vona va ha ri vatsongo va yengeteriwa hi vatswari va vona ku endzela ematikweni ya vona ya ndhavuko, laha loko va fika va kumaka leswaku va lulamiseriwile khale ku tekiwa hi ku sindzisa hi vavanuna lava nga hlawuriwa hi vatswari va vona va nga byeriwanga. Morocco ri na mhaka ya ku xanisiwa ka vavasati hikwalaho ka xivangelo xa ku tekanisa vanhwanyana va ha ri vatsongo. Ku vuriwa leswaku ku tlula mamiliyoni ya madzanankombo ya vanhwanyana lava hanyaka va tekanisiwile na vavanuna va nga se fika eka malembe ya khumenhungu lama pfumeleriwaka leswaku nhwanyana a nga tekiwa loko a fikile eka wona. Mitolovelo leyi yi hangalakile na matiko lamotala lama nga na vusweti na nhluvuko wa le hansi. Ku tekanisiwa ka vana loko va ha ri vatsongo a swi khumbi vanhwanyana na vavasati ntsena, kambe na vana va xinuna va tekanisiwa va ha ri vatsongo na vona. Vanhu lava switandzhaku swa ku tekanisiwa va nga se ringanela swi va khumbaka ngopfu i vaxisati. Vaxisati va tala ku tekanisiwa na vavanuna lava nga vakulu eka vona. Maendlelo lawa i khale ma karhi ma amukeriwa eMorocco ku fika sweswi se mihlangano ya timfanelo ta vanhu yi nga sungula ku nghenelela.

Algeria

Algeria ri na milawu na maendlelo ya mahanyelo ya milawu ya mindyangu leyi vuriwaka *Family Code*. Ku ya hi Family Code leyi, malembe laman'wana waxinuna a faneleke ku teka hi wona i makumembirhin'we, kasi vaxisati va fanele vona va tekiwa loko va fikile malembe ya khumenhungu. Hambiloko maendlelo lawa ma ri kona va kona vana vaxinuna na vaxisati lava tekanisiwaka va ha ri vatsongo, va nga se fikelela eka malembe lama nga vuriwa. Xiviko xa 2004 xa Nhlango wa matiko ya misava (UN) xi humeserile ehandle leswaku ku na tipesente ta mune (4%) eAlgeria ta vanhwanyana lava nga tekiwa, va nga thariwa kumbe va nga tinoni. Mhaka ya vukati bya vana lava nga ringanelangiki ya humelela eAlgeria, ngopfu eka mindyangu leyi landzelelaka xintu xa vona. *Family Code* ya sivela na ku alela waxisati ku tekana na waxinuna loyi a nga riki muAlgeria, hikwalaho vanhwanyana va sindzisiwa hi nawu ku tekana na va rixaka ra ka vona hambi va nga swi lavi.

Xiviko xa 2012 xa Balsam xi vikile leswaku ku na timhangu to ringana makumetsevu ta ku ringeta ku endla vukati byo sindzisa leti nga tsandzeka ku humelela, kambe ku tlhela ku va na timhangu ta makumemunembirhi leti humeleleke exikarhi ka 2008 na 2013. Ku ya hi xiviko lexi, timhangu ta vukati byo lulamisa na tona ti vikiwile laha vana lavatsongo va nga pfumela ku tekiwa hikwalaho ka ntshikelelo wa mindyangu. Loko ku hloko hlisiwa vanhu va le Algeria hi *Juene Independent, Jamila Ait Abbas*, Ku kumekile leswaku ku na mixaka yinharhu ya vukati byo sindzisa leyi hlamuseriwaka hi ndlela leyi:

- Vukati byo sindzisa laha mutekiwa a tekiwaka kusuka etikweni leri a nga balekela eka rona ku tlhelerisiwa eka tiko ra rikwavo.
- Vukati byo sindzisa laha vukati byi endliwaka etikweni laha swiboho swa ku tekana swi tekiweke hi vanhu van'wana, kambe ku nga ri vatekani hi voxo.
- Vukati byo sindzisa laha nhwanyana a bohekaka ku pfumela hikwalaho ka nsindziso wa ntlhavekiso lowu humaka endyangwini wa ka vona.

2.1.3.2. Matiko ma Vuxa bya Afrika, Kenya na Ethiopia

Kenya

Kenya ri na timhangu totala ta vukati byo sindzisa, ku lulamisela vukati na ku tekanisiwa ka vana va ha ri vatsongo. Maendlelo lawa ma kumekaka hi xitalo i ya ku tekanisiwa ka vana va ha ri vatsongo (UN, 12 June 2006). Ku vikiwa leswaku vanhwanyana va tipesente ta makumembirhi (20%) lava nga na malembe lama nga exikarhi ka khumentlhanu na khumenkaye va tekiwile va le vukatini. Eka mitlawa ya vanhu van'wana lava vuriwaka *Masai* vanhwanyana va le hansi ka malembe ya khumembirhi va sindzisiwa ku tekana na vavanuna va malembe vakulukumba eka vona hi malembe. Xiyimo xa vusweti lebyi nga wela etlhelweni ra dzonga ra Kenya hi xona xi khayimaka vatatana va vana ku cincanisa vana va vona va vanhwanyana

leswaku va kuma mali, tihomu na mikumba yo funengela (The Standard, 8 April 2006).

Ethiopia

Ethiopia ku vikiwa leswaku a swi hlamarisi ku kuma vanhwanyana va malembe ya le xikarhi ka nhungu na khumen'we va ri evukatini va tekiwile. Swiviko swa siku ra 20 Mawuwani 1999 swa ETH32241.E na swa ETH30083 swa Ndzhati 1998 swi kombisile leswaku ka ha ri na swiphigo swa vukati byo sindzisa en'walungwini wa Ethiopia. Mahungu ya BBC ya xopaxopile maendlelo ya ku tekanisiwa ka vanhwanyana etikweni leri, kutani va kuma timhaka leti landzelaka: Vanhwanyana va tekanisiwa eEthiopia hikwalaho ka swivangelo swo hambanahambana. Ndhavuko hi wona lowu nga na xiave lexikulu loko swi ta eka matekanelo hikuva hi wona wu hlamuselaka mitirho leyi faneleke yi endliwa hi waxisati. Ndhavuko hi wona wu nyikaka vatswari timfanelo ta ku lulamisa leswaku vana va vona va fanele ku tekana na vamani. Va BBC va kumile leswaku Ethiopia ku languteriwa leswaku ku tswariwa vana lavotala etikweni. Ku langutela loku na ku pfumaleka ka mitirho ya vanhu vaxisati swi tisa ntshikelelo wa leswaku vanhwanyana va tekiwa va nga se ringanela ku tekiwa hikuva va ha ri vatsongo. Eka swiyimo swin'wana mindyangu yi tshembisana ku cincana hi n'wana a ha ku velekiwa kumbe a ha ri khwirini ra mana wa yena. Vanhwanyana lava nga tiveki vavanuna vona va durhisiwa ngopfu loko va lovorwa va lovorwa hi ntsongo wa le henhla swinene.

Swiviko swa Family Guidance Association of Ethiopia (FGAE), swi vula leswaku vanhwanyana lavo ka va nga se ringanela ku tekiwa va tekanisiwa na vavanuna lavakulu va malembe ya makumetsevu hi vukhale. Matekanelo lawa ma humelela hi ndlela yo tlhakisa vanhwanyana hi tihanyi loko va ri tindleleni to ya eswikolweni kumbe emakete. Va tlhakisiwa hi ndlela ya ku raheteriwa, va xanisiwa na ku pfinyiwa. Mikarhi yotala loko swi tivekile leswaku nhwanyana u tlhakisiwile vatswari va hela va pfumela leswaku a tekiwa hi lava nga n'wi tlhakisa hi ku chava leswaku a nga va se a bihile emirini hikwalaho u ta pfumala loyi a nga ta n'wi teka loko o ka a nga tekiwi

hi vatlhakisi va yena . Hi ndlela yaleyo vatswari va boheka ku nyiketa n'wana wa vona a tekisiwa xisweswo hi nsindziso. Xiyimo lexi xa vukati byo sindzisiwa xa nonoha eka vavasati na vanhwanyana lava ringetaka ku baleka va suka evukatini bya muxaka lowu hi mhaka ya leswaku va nyenyemukiwa na ku khirhiwa hi vanhu emigangeni leyi va tshamaka eka yona.

2.1.3.3. Matiko ma le Dzongeni ra Afrika, Zimbabwe na Mozambique

Zimbabwe

Zimbabwe i tiko leri nga taleriwa hi mhaka ya vukati byo sindzisa na ku lulamisela hikwalaho ka swivangelo swa ndlala na vusweti. Xiviko xa The Zimbabwean (2015) xi vikile leswaku vanhwanyana votala va kuma vana va ha ri vatsongo hikwalaho ka ku tshika xikolo etindhawini ta le makaya ta Shurugwi. Vanhwanyana votala lava kumekaka etindhawini ta le Dorset, Kashambe, Reitfontain, Zivagwe na Zhaugwe va tekanile na vavanuna lavakulu eka vona. Xikolo xa le henhla xa Dorset xi vikile ku engetelana ka timhangu ta vana lava nga ya evukatini va tshika xikolo va ha ri lavatsongo lava fikaka eka makumembirhinharhu hi lembe rin'we. Xikolo xi kombisile leswaku mhaka ya ku tekanisiwa ka vana va ha ri vatsongo naswona vana vo nghena xikolo swi na xiave xo biha eka tinhlayo ta vana lava faneleke ku dyondza. Lexi nyanyisaka xivilelo xa ku tekiwa ka vana i ku tshika xikolo. Mhaka leyi vavisaka hi leswaku vana lava tshikisiwaka xikolo i vana vo tlhariha swinene etidyondzweni. Mhaka ya ku tekiwa na ku sindzisiwa ka vana ku tekiwa va nga se ringanela i xiphiko eZimbabwe ku fana na le ka matiko man'wana lama ma ha hluvukaka. Etindhawini ta le Shurugwi to fana na Boterekwa na Ruchanyu vanhwanyana va tekiwa tani switirhisiwa swo tisa mali endyangwini laha tatana a nga na mfanelo yo tekanisa vana va vanhwanyana va vona un'wana na u'nwana loyi a n'wi lavaka nkarhi wun'wana na wun'wana. Ku vuriwa leswaku timhangu ta vukati byo sindzisa a ti mangariwi laha a ti fanele ti mangariwa kona hambiloko nawu wu kombisa leswaku ti fanele ti mangariwa.

Mozambiki

Mayelano na vukati byo sindzisa, Graca Machel (Year and Page) u vurile marito lama landzelaka: *From the moment a girl is forced into marriage, her wings are clipped and her dreams are tainted for the rest of her life.* Marito lama a ma vuriwa hikwalaho ka xiphiso lexi nga kona eMozambiki xa vukati byo sindzisa lebyi karhataka ngopfu eka vana va vanhwanyana. Lexi vangaka vukati byo sindzisa na ku tekiwa ka vana va nga se kula i ku pfangana ka ntshamiseko, mitolovelo ya ndhavuko na xiyimo xa swa timali leswi hambanaka exikarhi ka mindyangu. Vumbhoni bya 2017 bya ku hlayiwa ka vanhu eMozambiki byi kobile ku tala ka vukati bya vana lavatsongo ematikoxikaya ku tlula emadorobeni hi kambirhi. Ematikoxikaya byi endla tipesente ta makumenharhantlhanu (35%) kasi emadorobeni i khumentlhanu wa tipesente (15%) ta vanhwanyana lava nga tekiwa va ri na malembe ya khumentlhanu ku ya eka khumenkombo. Lava khumbekaka ngopfu hi vukati bya muxaka lowu hi lava nga ngeniki xikolo ku tlula lava ngenaka xikolo.

2.1.3.4. Matiko ma le Vupeladyambu bya Afrika, Nigeria na Ghana.

Nigeria

Vukati byo sindzisa eNigeria a hi mhaka leyi nga pfumalekaka kambe Nigeria ra fana na matiko yotala ma Afrika lama endlaka mitolovelo leyi hikwalaho ka ndhavuko. Vukati bya muxaka lowu byi tekiwa byi ri vukati lebyi nga toloveleka. Vatswari va titwa va karhi va endlela vana va vona mhaka leyinene loko va va lulamisela ku tekiwa hi lava vona va va tsakelaka. Vukati byo sindzisa byo tala byi kumeka eka swifundzha swa le n'walungwini wa tiko ra Nigeria. Milawu ya tiko yi vekiwile ya ku lwisana na vukati byo sindzisa kambe a yi le ku landzeleriweni.

Ghana

Vanhwanyana va le Ghana va kumeka va hatla ku tekiwa hikwalaho ka ku sindzisiwa na ku lulamiseriwa vukati. Vatswari na maxaka hi vona va lulamisaka vukati bya vana va vona va nga twananangi na vona. Ghana ri na mitolovelo ya vukati bya ku lulamisela na byo sindzisa byi humelelaka. Ku vikiwa leswaku makumembirhimbirhi (22%) ya vavasati va vika leswaku va ngenhile evukatini hi ku lulamiseriwa. Vavanuna va tiphesente ta khumembirhi (12%) na vona va vika leswaku va ngenhile evukateni hi ku hlawuleriwa hi vatswari na maxaka. Xiviko xa Ghana xa ku hlayiwa ka vanhu xi vikile leswaku vana votala lava nga se ringanelaka ku ya evukatini va tekiwile khale. E Ghana vana va tekiwa ku sukela eka malembe ya makumembirhi hi vukhale. Ku kumekile leswaku tiphesente ta ntlhanu khoma mune (5.4%) wa vana lava nga na malembe ya khumembirhi ku fika eka khumenkombo va tekiwile. Ku ringanyetiwa leswaku loko xiyimo xa matekanelo lawa xo ka xi nga cinci, hi lembe ra 2030 ku ta va ku ri na vukati byo tala ku tlula mpimo bya muxaka lowu. Vukati bya muxaka lowu byi kumeka hi xitalo ematikoxikaya ku tlula emadorobeni. Tinhlayo ta ku tala ka vukati lebyi ti kombisile leswaku ti ya emahlweni tanihileswi hi 2006 a ti fika eka tiphesente ta makumenharhu khoma tsevu (30.6) sweswi ti nga fika eka tiphesente ta makumenharhutsevu khoma mbirhi (36.2%). Ku na swikombiso swa leswaku vukati byo tekanisa vana va ha ri lavatsongo byi le henhla emindyangwini leyi nga na vusweti.

2.1.3. 5. Matiko ma le xikarhi ka Afrika, Cameroon na Equatorial Guinea

Cameroon

E Cameroon ku fana na matiko man'wana ma Afrika ku na milawu leyi lwisanaka na vukati byo sindzisa na ku tekiwa ka vana va nga se ringanela kambe a swi landzeleriwi hikwalaho ka mitolovelo na ndhavuko wo biha wo kandziyela timfanelo ta vanhu. Mitolovelo ya vukati byo sindzisa yi kona hambiloko nawu wu ri kona vatluri va wona a va pfumaleki. Vukati byo sindzisa byi tele hikuva ku vikiwa leswaku tiphesente ta mune wa makume (40%) ta vanhwanyana va sindzisiwa ku tekiwa e Cameroon. Swipimelo swa ndhavuko swi kumeka hi vunyingi etindhawini leti ku nga na maMuzileme na

le tindhawini ta le makaya. Hambiloko va Nhlango wa Matiko ya Misava (UN) va vulavurile ta ku hambana na mhaka ya vukati byo sindzisa a swi heli. E Cameroon ku pfumeriwa leswaku loko nhwanyana a tekanisiwa na munhu wa xinuna a nga se tiva wanuna u na ndzhuti naswona vatswari va yena va ndhundhuzeriwa etikweni hinkwaro. Leswi swi endla leswaku vatswari va amukela xuma xo tala va tivuyerisa hikwalaho ka swona.

Equatorial Guinea

Equatorial Guinea i tiko leri nga na vusiwana. Tiko leri ri tokotile ku xanisiwa ka vanhu na ku kandziyeriwa ka timfanelo ta vanhu mayelano na ku rhurhisiwa ka vanhu hi ku sindzisa na ku xanisiwa ka vanhu hi tindlela to hambana. Ku ya hi *Global Slavery Index (2023)*, ku vikiwa leswaku kwalomu ka nkombo khoma nhungu eka gidi rin'wana na rin'wana ra vanhu va le Equatorial Guinea a va ri evuhlongeni lebyi vuriwaka bya ximanguva lawa hi 2021. Leswi vulaka leswaku kwalomu ka magidin'we ya vanhu a va ri evukatini byo sindzisa kumbe ku tirhisiweni mitirho yo sindzisa hi 2021. Vukati byo sindzisa na ku tekanisiwa ka vana va ha ri lavatsongo swi kumeka hi xitalo eka tindhawu leti nga swela ematikweni ya Afrika, Asia na Soviet Republics. A swi talangi leswaku vavasati kumbe vanhwanyana lava ngenhisiwaka eka vukati byo sindzisa va kuma ku pfuneka eEquatorial Guinea.

2.1.4. Vukati byo sindzisa ematikweni ya misava

2021 Global Estimates ku kombisiwile leswaku 49.6 ya mamiliyoni ya vanhu va le ndzeni ka vuhlonga bya manguva lawa, hi ku va va sindzisiwa ku tirha va nga swi lavi kumbe va ngenhile evukatini hi ku sindzisiwa. Vukati byo sindzisa byi endla mamiliyoni ya makumembirhimbirhi ehenhla ka 49.6 ya mamiliyoni. Leswi swi komba xiphemu xa le henhla xa vukati byo sindzisa eka manguva lawa ya timfanelo ta vanhu. Hambiswiritano, swiyenge swa matiko ya misava swi vekile swipimelo swa ku sirhelela timfanelo ta vanhu leti katsaka ku sirheleriwa ka vanhu eka vukati byo sindzisiwa na lebyo tekanisiwa ka vona va ha rintsongo. Hi tlhelo ra vukati byo sindzisa eka vana

lavantsongo, *joint general recommendation/general comment 31 of the committee on elimination of discrimination against women (CEDAW), Committee and the general comment 18 of the committee on the rights of the child on harmful practices (2014)* va vikile xiyimo xa vona hi tlhelo ra vukati byo sindzisa na vukati bya vana lavantsongo. Tikomiti leti ti teka vukati bya vana lavantsongo tanihi hi vukati byo sindzisa. Ku ya hi General Recommendation/general Comment (YEAR:Page), vukati byo sindzisa byi katsa swiyimo laha munhu kumbe ntlawa lowu ngenhisiwaka etimhakeni to tekana va nga riki na xiave hi ku hetiseka na ku ntshuxeka ku pfumela ku nghena evukatini. Xikombiso, ku tekanisiwa ka vanhwanyana lavantsongo, ku tekanisiwa ka vanhwanyana na masocha, ku tekanisiwa ka vanhwanyana lavantsongo yi ri ndlela yo ahlula swiphiso swi andzisa na ku veka vavasati na vanhwanyana ekhomyeni hikokwalaho ka ku va vatswari va ta kuma mali hi ku nyiketa vana va vona eka vapfinyi. Hi ndlela yaleyo, vapfinyi va balekisiwa emilandzwini leyi a yi fanele ku va khomisa hi ku va va tekana na mutwisiwa ku vava (Sloth-Nielsen na Kachika, 2014).

2.1.5. Ku paluxiwa ka ku xanisiwa ka vanhu hi vukati byo sindzisa

Vukati byo sindzisiwa byi paluxiwile hi matsalwa lama nga tekiwa eAfrika Dzinga, Afrika na misava hinkwayo ku kombisa leswaku mhaka leyi ya vukati byo sindzisa a byi siyangi ndhawu. Ku ngo va ntsena erixakeni ra Vatsonga hi pfumalaka matsalwa lama ma vulavulaka hi vukati byo sindzisa, hambiloko va byi khumba vanhvana loko va karhi va tsala hi tinhlokomhaka tin'wana. Ku fana na Maluleke (2012) a nga tsala hi timhaka ta mikhuva, ndhavuko, mitolovelu , nawu na ndzinganiso laha a kombaka ntshikelelo lowu nga kona eka vaxisati hikwalaho ka ndhavuko wa vanhu lowu katsaka na ku lulamiseriwa vukati hi vatswari kumbe maxaka. Hi vonile hi laha man'wana matiko ya misava ya hlamuselaka ku xnaisika ka vaxisati na vanhwanyana hi mhaka ya vukati byo lulamisela na ku sindzisa. Eka rixaka ra Vavhenda Raphalalani na Musehane (2013) va tsarile hi laha vukati byo lulamisa hi vatswari byi humelelaka hakona laha va kombaka leswaku swa ha ri kona na namuntlha leswaku vatswari va pfumela ku tekanisa vana va vona hi ku twanana ka vona vana va nga sungulangi hi ku vulavula na vona, kambe va ya va byela endzhaku ka loko va twananile. Eka rixaka ra Mazulu

ku na mhaka ya *Ukuthwala* leyi na kona ku nga ntolovelo wo biha wa vukati byo lulamisela no sindzisa laha swi endliwaka ehandle ka ku rhandza ka nhwanyana loyi a tlhakisiwaka. Ku tsariwile swo tala leswi hi nga swi kuma ematikweni yo hambana ya Afrika na ya misava leswi kombisaka xinghunghumana xa vukati byo sindzisa bya ha ri kona ni namuntlha. Mulavisisi u tirhisile matsalwa na swiviko leswi endliweke hi swidyondzeki na vatsari ematikweni lama a nga ma hlawula laha henhla ku kombisa leswaku vukati byo sindzisa byi lavisisiwile ngopfu, kambe a byi se va na matsalwa ya Xitsonga lama nga lavisisa ta nhlokomhaka leyi hikwlaho mulavisisi u lava ku tirhisa vulavisisi lebyi nga endliwa ku endla masungulo lawa a nga ta andlala ndzavisiso wa yena kona. Ehenhla ka vulavisisi hinkwabyo lebyi nga endliwa vukati bya muxaka lowu a byi yimangi bya ha ri kona a byi fiki emakumu. Ndzavisiso lowu wu lava ku yisa emahlweni wu pfala vangwa ra ku pfumaleka ka matsalwa ya Xitsonga wu lemukisa vanhu leswaku vukati lebyi a hi hlayi hi byona eka tinxaka letin'wana ntsena byi kona na le ka rixaka ra Vatsonga. Matsalwa tanihileswi ma nga na rifuwo ra mfuwo wa rixaka ma paluxa vukona bya vukati byo sindzisa eka matsalwa lama hlawuriweke. Mpaluxo lowu wu kongomisa eka rixaka ra Vatsonga leswaku va lemuka ku biha ka ndhavuko wo alela vana ku tilavela rirhandzu hi voxex.

2.2. RIMBA RA THİYORI

Rimba ra thiyori ri letela matwisiselo, maxopaxopelo na mavumbelo ya tindlela ta ku lavisisa vuxaka na ku yelana loku fanelaka ku landzelerisiwa hi ku leteriwa hi thiyori eka vulavisisi lebyi endliwaka. Thiyori yi nyika xivumbeko xa pulani leyi nga ta landzeleriwa hi vulavisisi ku hlamusela leswi nga ta kumiwa hi vulavisisi. Adom, Hussein na Joe (2018:06) va hlamusela thiyori hi ndlela leyi:

... The blueprint or guide which serves
as a foundation upon which a research
is conducted

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku rimba ra thiyori i xivumbeko xa pulani kumbe xiletelo lexi tirhaka tanihi laha masungulelo ya ndzavisiso ma nga ta

andlariwa kona. Ndzavisiso lowu wu ta leteriwa hi rimba ra *Human Rights Theory. Universal Declaration of Human Rights* (1948) yi hlamusela timfanelo ta ximunhu leti munhu a nga tona hi ndlela leyi:

All human beings are born free and equal in dignity and rights. They are endowed with reason and conscience and should act towards one another in a spirit of brotherhood. Human rights are those rights, which are inherent in our nature, and without which, we cannot live as human beings.

Marito ma ntshaho lowu ma paluxa leswaku vanhu hinkwavo va tswariwa va ri lava tshunxekeke na ku ringana na ndzhuti na timfanelo leti nga endzeni ka vona. Timfanelo ta ximunhu i timfanelo leti vanhu nga na tona hi ntumbuluko wa vona tani hi vanhu. Loko munhu a pfumala timfanelo ta ximunhu u tekiwa a nga ri ku hanyeni tani hi munhu. Nkoka wa timfanelo ta ximunhu wu tiyisisiwile hi Nhlanguano wa UDHR hi siku ra 10 N'wendzambahala 1948, loko wu endlile xihlambanyo wu ku:

Declaration is a set of basic rules and standards...it affirms everyone's right to life, liberty and security of person as well as the right to freedom and movement and freedom of opinion and expression.

Universal Declaration of Human Rights, a yi kombisa leswaku va vekile milawu leyi tiyisisaka leswaku munhu un'wana na un'wana u na mfanelo ya ku hanya, ku ntsuxeka, ku sirheleriwa, mfanelo yo famba etindhawini leti a lavaka ku famba kona ehandle ka ku siveriwa na mfanelo ya ku vulavula a boxa mavonele ya yena ya swilo a nga chavisiwi. Switirhisiwa swa timfanelo ta ximunhu swa matiko ya misava na mavandla ya matiko ya misava eka malembe lama helaka ya lavile ku herisa vukati bya vana lavantsongo na vukati byo sindzisa lebyi bya ha kondloteriwaka na ku yisiwa emahlweni hi

mindhavuko ya vanhu van'wana eka nguva leyi hi hanyaka ka yona (Girls Not Brides, 2011), hikwalaho hi fanelaka ku langutisa laha timfanelo ta ximunhu ti nga tsariwa kona ku sirhelela ku xanisiwa ka vanhu eka swiyenge swo hambanahambana. Ku na huvo ya *Universal Declaration of Human Rights (UDHR)* leyi kombisaka timfanelo ta ximunhu hi mitlawwa ya tsevu:

a) *Security rights that protect people against murder, torture and genocide*

Leti i timfanelo ta vuhlayiseki leti sirhelelaka vanhu eka ku dlaya, ku xanisiwa na ku herisiwa kumbe ku dlayeteriwa ka vanhu endhawini yo karhi. Timfanelo leti ti kombisa leswaku munhu a nga fanelangi ku dlayiwa na ku xanisiwa. Munhu u na mfanelo ya vutomi na ku sirheleleka eka leswi nga n'wi dlayaka, leswi nga n'wi xanisaka na leswi nga herisaka vutomi bya yena. Munhu hikuva a ri munhu u na mfanelo yo sirheleriwa.

b) *Rights to due process that protect people against arbitrary and excessive harsh punishments and require fair and public trials for those accused of crimes.*

Timfanelo ta muxaka lowu i ta mafambiselo lama faneleke ya ku sirhelela vanhu eka swigwevo swo tika leswaku ku va na matengisiwelo lamanene ya milandzu ya le rivaleni eka lava hehliweke hi milandzu. Munhu u na faneleo ya ku yingiseriwa a tivulavulela, a hlamusela leswi a hehliwaka hi swona hambiloko a ri na nandzu u na mfanelo ya ku kombela ku vevukiseriwa xigwevo. Hambi a ri na nandzu munhu u na mfanelo ya ku hehliwa hi vululami a nga tshikeleriwi hi xigwevo hi matshikelelelo lamo tika hikuva a endlile vugevenga. Swi fanele ku tekeriwa enhlokweni leswaku i munhu kutani a khomiwa tani hi munhu hambani a endlile vugevenga.

c) *Liberty rights that people's fundamental freedoms in areas such as belief, expression, association and movement.*

Timfanelo ta ntshuxeko wa vanhu eka tlhelo ra vupfumeri, ku vulavula, ku hlangana na ku fambafamba ti fanele ti nyikiwa vanhu. Munhu u na mfanelo ya ximunhu ya ku pfumela leswi a hlawulaka ku pfumela eka swona. Munhu u fanele ku nyikiwa ntshuxeko eka tlhelo

ro hlamusela matitwelo ya yena na ku ntshuxeka ku boxa miehleketo ya yena hi ku ntshuxeka a nga chavisiwi hi nchumu. Munhu u na mfanelo ya ku joyina mihlangano na tinhlengeletano leti a tsakelaka ku ngenela tona. Munhu u na mfanelo ya ku ya endhawini yin'wana na yin'wana leyi a lavaka ku ya eka yona.

- d) *Political rights that protect people's liberty to participate in politics by assembling, protesting, voting and serving in public office.*

Munhu u fanele ku nyikiwa timfanelo ta tipolitiki leti sirhelelaka ntshuxeko wa vanhu wa ku nghenelela eka swa tipolitiki, ku hlangana, ku kombisa ku vilela, ku vhotla na ku tirha eka tihofisi ta mfumo. Vanhu va na mfanele wa ku joyina swa tipolitiki phati yin'wana na yin'wana leyi a yi tsakelaka. Vanhu va na timfanelo to kombisa ku vilela hi swilo leswi nga va eneteki swa kwala tikweni. Vanhu va na mfanelo ya ku hlengeletana eka swa mihlangano ya tipolitiki na ku tirhela vanhu eka xivandla xin'wana na xin'wana xa ntirho.

- e) *Equality rights that guarantee equal citizenship, equality before the law. And freedom from discrimination.*

Ku na timfanelo ta ndzingano leti tiyisaka vaakatiko ku ringana hinkwavo emahlweni ka nawu. Timfanelo leti ti nyika vanhu xityisiso xa leswaku hi fanele ku khomiwa ku fana hinkwerhu loko swi ta eka nawu wa tiko. A ku na munhu loyi nawu wu nga tirheki ehenhla ka yena hinkwerhu hi fumiwa ku fana hi nawu wun'we. A ku na munhu loyi a faneleke ku khirhiwa hi nhumu wihi kumbe wihi, hinkwerhu hi fanele ku khomiwa u fana.

- f) *Social rights that require that governments ensure to all the availability of work, education and housing.*

Vanhu va na timfanelo ta vaaka leti lavaka leswaku mfumo wu tiyisisa eka vanhu hinkwavo vukona bya dyondzo, mitirho na tindlu. Timfanelo ta ntshamiseko wa vanhu ti katsa mhaka ya mitirho, dyondzo na tiyindlu. Vaakatiko va na mfanelo ya ku nyikiwa mitirho hi mfumo na ku nyikiwa dyondzo leyi nga ringanela na ku kuma tindlu leti va faneleke ku tshama eka tona.

Eka Vumbiwa bya Afrika –Dzonga ku na timfanelo ta ximunhu leti faneleke ku xiximiwa loko hi langutisa tsalwa ra timfanelo ta vanhu eka *Chapter 2 Bill of Rights*. Nongoloko wa timfanelo ta vanhu leti nga longoloxiwa eka Vumbiwa wu katsa mfanelo ya: ku ringani, ndzhuti wa munhu, Vutomi, ntshuxeko na vuhlayiseki bya munhu, xihundla xa munhu, ntshuxeko wa vugandzeri, swikholwakholwana na mavonele, ntshuxekophiketa na tiphetixeni, ntshuxeko wa ku tihlanganisa na van'wana, wo humesa mavonelo, ku hlengeletana, ku hlengeletana, ku kombisa matitwelo, mfanelo ya nhundzu, mbangu, nhlayiseko rihanyu, swakudya, mati na nhlayiseko wa vanhu, timfanelo ta vana, na tin'wana timfanelo to tala.

Ndzavisiso lowu wu ta tirhisa *Human Rights Theory* ku xopaxopa mapaluxelo ya vukati byo sindzisa eka tibuku ta tsevu leti hlawuriweke hi ku kongomisa eka thiyori leyi ya timfanelo ta ximunhu. Thiyori leyi ya timfanelo ta ximunhu yi sunguriwile hi John Locke (1689). Thiyori leyi yi hlamusela leswaku munhu un'wana na un'wana u na timfanelo to karhi leti humaka eka ntumbuluko wa yena hi ku va a ri munhu, na ku komba leswaku timfanelo ta ximunhu u tswariwa na tona. Vukati byo sindzisa byi lwisana na thiyori ya timfanelo ta vanhu. Ku langutisa eka vukati byo sindzisa swi ta pfuna ku humesela ehandle ku pfumaleka ka vululami na makhombo lama tisiwaka ehenhla ka lava sindzisiwaka ku tekiwa. Thiyori ya timfanelo ta vanhu yi tshikelela nkoka wa ku sirhelela ntshuxeko, ndzhuti, na ntikelo wa vanhu (Marshall, 2014).Thiyori leyi yi ta tirhisiwa eka ndzavisiso lowu ku xopaxopa ku tluriwa ka timfanelo ta vanhu leti humelelaka eka swiyimo swa vukati byo sindzisa na ku seketela matshalatshala yo landzelela milawu ya timfanelo ta vanhu.

Tanihileswi vukati byo sindzisa byi kandziyelaka timfanelo to tala ta vanhu leti ti katsaka mfanelo wa ntshuxeko na mpfumelelo lowu nga na vutivi. Mfanelo yo ntshuxeka eka xihlawuhlalu na mfanelo ya ku teka nsati na ku va na ndyangu. Thiyori leyi yi ta tirhisiwa ku paluxa timfanelo to sungula ta ximunhu. Thiyori leyi yi ta tirhisiwa hi mulavisisi ku kumisisa leswi vukati byo sindzisa byi nga paluxisiwa xiswona eka matsalwa ya Xitsonga. Timfanelo ti hlamuseriwa hi (Machan, 1989) tanihi *principles defining a range of social reality within which a person ought to be treated by others as the sole judge,*

jury, and executor. Timfanelo ti na swihlawulekiso swimbirhi (1) “Justifiable claims to something and (2) claims against someone” (Martin, 1993). “Rights are things that one can have, or be given, earn, enjoy, or exercise” (White, 1994). Hi ku tirhisa matsalwa ya Xitsonga lama ya kombisa vukati byo sunguriwa hi ku sindzisa, mulavisisi u ta kombisa leswi swi vonakaka swi kombisiwa xiswona hi ndlela leyi vatsari va yi tirhiseke eka matsalwa ya vona hakona ku vumba swimunhuhatwa hi yona na ku humesiwa leswi timfanelo ta ximunhu ti nga tlurisiwa xiswona. Ematsalweni hi laha hi kumaka kona nhlayiso wa mfuwo wa rixaka na maendlelo ya ndhavuko lama dyondzisiwaka eka vana kusuka eka xitukulwana xin’wana ku ya eka xitukulwana lexi landzelaka. Mulavisisi u ta tirhisa thiyori ya timfanelo ta ximunhu laha a nga ta andlala ku paluxa ka yena ka vukati byo sindzisa eka matsalwa ya tsevu lama nga tsariwa hi vatsari vo hambanahambana. Mulavisisi u ta kumisisa na ku xopaxopa timfanelo ta ximunhu leti vatwisiwakuvava va nga pfumatiwa tona leti a ti fanele ti nyikiwile kumbe ku endla leswaku vatwisiwakuvava va tiphina hi tona.

2.3. Nkatsakanyo wa ndzima

Valavisisi va matiko yo hambanahambana ya misava swi endlile vulavisisi hi vukati byo sindzisa. Ndzima leyi yi kombisile hi laha vukati byo sindzisa byi nga xiphiso hakona eka swphemu swin’wana swa misava. Mhaka ya vukati byo sindzisa a ku na tiko leri pfumalaka xiphiso xa byona, yi nga va yi ri mhaka leyi tumbetiwa kumbe ku tekiwa leswaku i mitolovelu na mindhavuko leyo biha leyi hlayisiwaka hi mitlawa ya vanhu vo karhi, kambe yona i xiphiso lexikulu emisaveni hinkwayo. Ku laveka leswaku vanhu lava va nga ni mitolovelu na mindhavuko leyi va lemukisiwa hi leswi vukati lebyi byi onhisaka swona timfanelo ta vanhu van’wana. Mulavisisi u kombisile hi laha a nga ta landzelela swiletelo swa thiyori ya timfanelo ta ximunhu ku xopaxopa mapaluxelo ya vukati lebyi eka tibuku leti hlawuriweke. Thiyori ya timfanelo ta ximunhu yi ta pfuneta mulavisisi ku langutisa hi mahlo ya vukheta ku kumisisa timfanelo ta swimunhuhatwa leti nga tluriwa na ku kandziyeriwa.

NDZIMA YA 3

3. DIZAYINI NA MAENDLELO YA NDZAVISISO

3.1. Manghenelo

Ndzima leyi yi ta andlala dizayini na maendlelo ya ndzavisiso. Endzeni ka dizayini na maendlelo ya ndzavisiso, hi ta kuma rimba ra thiyori, maendlelo ya ndzavisiso, sampulu, switekaxiave eka ndzavisiso, mahlengeletelo ya mahungu, mahlelelo ya mahungu, ntiyisiso, ntirhiseko, vutshembeki, ku katsa na milawu ya matikhomelo eka ndzavisiso. Emahetelelweni, ndzima leyi yi ta andlala switsandzekisi, mindzilekano, na swiehleketelwa swa ndzavisiso.

3.2. DIZAYINI YA NDZAVISISO

Dizayini ya ndzavisiso lowu wu ta va *Descriptive research design* laha hi ku angarhela tinhlamuselo ta ku dizayini i yini ti hlamuseriwile hi swidyondzeki swo hambanahambana leswi nga ta longoloxiwa laha hansi na tinhlamuselo ta swona. Dawson (2002:19) u hlamusela dizayini ya ndzavisiso hi ndlela leyi landzelaka:

Research design is the conceptual structure within which research will be concluded.

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku dizayini ya ndzavisiso i xivumbeko xa miehleketo lexi ndzavisiso wu nga ta endliwa eka xona. Mouton na Marais (1992:193) va hlamusela dizayini hi ndlela yo yelana na ya Dawson (2002) loko va ku:

Research design refers to the structure of enquiry; it is a logical matter rather than a logistical one...a plan which includes every aspect of a proposed research study from conceptualization

of the problem right through to the dissemination of the findings

Vatsari lava va hlamusela dizayini tani hi xivumbeko xa miehleketo leyi mulavisisi a faneleke ku va na xona ku hlamula xiphiso xa ndzavisiso hi ndlela yo longoloxa mahungu leswaku ma nga pfilungani ku sukela eku sunguleni ka ku vumbiwa ka miehleketo ya ndzavisiso ku fika eku heteleleni ka wona laha ku nga ta kumeka mbuyelo wa ndzavisiso. Kasi Bobbie (2004:87) u hlamusela dizayini ya ndzavisiso hi ndlela leyi:

A plan of what the researcher is going to observe during the research process.

Nhlamuselo ya ntshaho lowu wu kombisa leswaku dizayini ya ndzavisiso i pulani kumbe kungu ra leswi mulavisisi a nga ta swi xiya hi nkarhi wa endlela ra ndzavisiso. Verhoef,na van'w. (2004:14) vona va nyika mavonelo lama loko va ku:

...the overall plan for obtaining an answer to the research question or for testing the research hypothesis: and facilitates research to be as effective as possible as the conceptual structure within which the research study is undertaken.

Vatsari lava va kombisa leswaku dizayini yo va pulani leyi faneleke ku endliwa hi mulavisisi leswaku a tiva leswi a nga ta endlisa xiswona ndzavisiso wa yena ku sukela emasungulweni ku ya fika evugimamusi bya vulavisisi bya yena. Leswi swi endleriwa leswaku a nga hambuki eka leswi a nga kongomisa ku lavisisa swona. Mhaka leyi yi tlhela yi tiyisisiwa hi Mouton (2002:117) loko a hlamusela a ku:

A set of guidelines and instructions to be followed in addressing the research problem.

Marito ma Mouton ma paluxa leswaku dizayini ya ndzavisiso i sete ya swiletelo na swiletelo leswi nga ta landzeleriwa ku lulamisa na ku hlamusela swiphiko swa ndzavisiso. Collins McKendrick (1990:256) u tiyisisa leswi vulaka hi Mouton (2002) loko a hlamusela dizayini ya vulavisisi a ku:

Research designs are merely guidelines for the investigation of an activity and are not hard-and-fast rules that cannot be broken... the design chosen should be the appropriate one in order to yield the best results for the problem being investigated.

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku dizayini ya ndzavisiso ko va swiletelo ntsena swa vulavisisi bya nghingiriko wo karhi a wo va nawu lowu swi yilaka ku wu tlula, kambe dizayini leyi faneleke ku hlawuriwa yi fanele ku va leyi nga fanela ku endlela ku humesa mbuyelo lowu nga wona wa xiphiko lexi lavisisiwaka. Mouton na Marais (1988:32) va nyika nhlamuselo ya dizayini va ku:

...the arrangement of conditions for collecting and analyzing of data in a manner that aims to combine relevance to research purpose with economy in procedure.

Marito ma vatsari lava ma hlamusela leswaku dizayini i ku lulamisiwa ka swiyimo swo hlengeleta na ku xopaxopa mahungu hi ndlela leyi kongomisaka ku hlanganisa, ku yelana na xikongomelo xa ndzavisiso na ekhonomi hi ndlela ya kona. Kasi Yin (1989:32) u hlamusela dizayini ya ndzavisiso hi ndlela leyi:

... Different design logics are used for different types of study. Any research design can, in principle, use any type of data collection method and can use

either be quantitative or qualitative data.
Research design deals with a logical
problem and not a logistical problem.

Leswi swi hlamusela leswaku tidizayini to hambana ti tirhiseriwa vulavisisi byo hambana, na leswaku dizayini yin'wana na yin'wana ya ndzavisiso hi ku ya hi nawu yi nga tirhisa muxaka wihi kumbe wihi wa ndlela ya mahlengeletelo ya mahungu. Dizayini ya ndzavisiso yi tirhana na xiphiso lexi twisisekaka ku nga ri ngopfu matshamelo ya swilo. Mouton na Marais (1988) xikan'we na Yin (1989) hi ku angarhela va boxa timhaka timbirhi ta nkoka, ku nga malongoloxelo ya mahungu yi hi ndlela yo twisiseka yi ri ndlela ya ku hlamula xiphiso xa ndzavisiso. Ku nga ha tirhisiwa maendlelo ya nkoka kumbe maendlelo ya nhlayo ku hlengeleta mahungu lama lavisisiwaka. Kasi Kothari (2004:14) u nyika xikongomelo xa dizayini a ku:

The main purpose of research design is
to provide for the collection of relevant
evidence with minimal expenditure of
effort, time and money.

Leswi hlamuseriwaka hi xikongomelo xa dizayini ya ndzavisiso hi leswaku i ku endlela leswaku mahungu ya hlengeletwa ku nga tirhisiwanga switirhisiwa swotala, kambe ku tirhisiwile mali na nkarhi wuntsongo. Hi ku angarhela hi nga vula leswaku dizayini i ku andlala kungu ra mahumeleriselo ya xivumbeko xa xiviko xa ndzavisiso laha ku nga na ku paluxiwa ka rimba ra thiyori, maendlelo ya ndzavisiso, sampulu na switekaxiave swa ndzavisiso, mahlengeletelo ya mahungu, na mahlelelo ya mahungu. Dizayini i xivumbeko lexi pfunetaka ku landzeleriwa ku hlengeleta ka mahungu na ku lukiwa ka leswi faneleke ku hleriwa ku yisa eku hlamuleni ka swivutiso leswi pfunetaka ku humesela ehandle xikongomelokulu xa ndzavisiso. Ndzavisiso lowu wu ta landzelela swiletelo swa dizayini ya *qualitative method* lama vuriwaka maendlelo ya nkoka.

3.3. MAENDLELO YA NDZAVISISO

Hi ku ya hi Jocelyne (2011:27) u hlamusela maendlelo ya ndzavisiso hi ndlela leyi landzelaka a ku:

Research methodology is a fundamental systemic technique that is applied when one seeks, collects and selects data that are required for the research work.

Hi marito ma ntshaho lowu hi twisisa leswaku maendlelo ya ndzavisiso i thekiniki ya masungulo ya sisiteme leyi tirhisiwaka loko munhu a lava mahungu, ku hlengeleta mahungu na ku hlawula mahungu lama lavekaka eka ndzavisiso. Hi marito man'wana, swi vula leswaku maendlelo ya ndzavisiso i tipulani kumbe makungu lama hlanganisaka magoza kusuka eka miehleketo yo anama ku ya eka vuxokoxoko lebyi hetisekeke bya mahlengeletelo ya mahungu, ku xopaxopa mahungu na mahlelelo ya mahungu. Mhaka leyi yi hlamuseriwa nakambe hi Creswell (2014) loko a ku:

Research approaches are plans and procedures for research that span the steps from broad assumptions to detailed methods of data collection, analysis and interpretation.

Ntshaho lowu wu humesela erivaleni leswaku maendlelo ya ndzavisiso i makungu na maendlelo ya vulavisisi lama ya nyikaka vuxokoxoko hi ku hetiseka bya leswi ndzavisiso wu nga ta andlarisiwa xiswona ku sukela eka goza ro sungula ra miehleketo yo lavisisa xiphiso ku fika eka goza ro hetelela ra mbuyelo wa ndzavisiso.

Maendlelo ya ndzavisiso ya vuriwa ku va na tinxaka tinharhu, Maree (2011:19) u hlamusela tinxaka leti hi ndlela leyi landzelaka.

There are three types of research approaches, namely, quantitative, qualitative and mixed methods approaches.

Marito ma ntshaho lowu ma kombisa leswaku ku na tindlela tinharhu ta maendlelo ya vulavisisi, laha hi nga na maendlelo ya nkoka, maendlelo ya nhlayo na maendlelo ya mpfanganiso. Ndzavisiso lowu wu ta landzelela ndzavisiso wa maendlelo ya nkoka. Kutani ke, Denzil na Lincoln (2011) va hlamusela maendlelo ya nkoka hi ndlela leyi:

The word qualitative implies emphasis on the qualities of entities and processes and on meanings that are not experimentally examined or measured in terms of quantity, amount, intensity or frequency.

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku vulavisisi bya maendlelo ya nkoka byi tshikelela ngopfu swihlawulekiso swa swiyenge, maendlelo na tinhlamuselo ta swilo leswi nga landzeleleki hi nhlayo, mpimo, ntikelo wa matimba na ku hlayela nkarhi. Va tlhela va ya emahlweni Denzil na Lincoln (2011:13) va hlamusela hi ta maendlelo ya nkoka va ku:

Qualitative researchers stress the socially constructed nature of reality, the intimate relationships between researcher and what is studied, and situational constraints that shape enquiry.

Vatsari lava tirhisaka maendlelo ya nkoka va tshikekela muxaka wa ntiyiso lowu akiweke hi ntshamisana, vuxaka bya le kusuhi exikarhi ka mulavisisi na leswi dyondziwaka, na swipimelo swa xiyimo xa leswi vumbeke vulavisisi. Mavonelo ma Can't (2003:4) ma tiyisisa leswi vuriwaka hi Denzil na Lincoln (2011) hi ku yisa emahlweni a hlamusela maendlelo ya nkoka hi ndlela leyi landzelaka:

Qualitative research is research that is not subject to quantification or quantitative analysis. It refers to understanding concepts.

Ndzavisiso lowu tirhisaka maendlelo lama wu lava ku twisisa miehleketo ku nga ri ku xopaxopa swa tinhlayonhlayo leti nga kona endzeni ka vulavisisi. Hi nga vula hi ku kongoma leswaku maendlelo ya nkoka ma kongomisa eka ku paluxa ntiyiso wa vutomi lebyi nga vumbiwa endzeni ka ndzavisiso na tinhlamuselo leti nyikiwaka hi vatekaxiave ta leswi endliwaka.

3.4. SAMPULU NA SWITEKAXIAVE EKA NDZAVISISO

Sampula i rito leri tirhisiwaka swin'we na rito phophulexini. Loko rito ra sampula ri nga se hlamuseriwa hi ta sungula hi hlamusela leswaku phophulexini swi vula yini. Brynard na Hanekom (2014) va hlamusela phophulexini hi ndlela leyi:

The term population refers to a group of people, objects or events with some common features that the researcher is interested in researching.

Rito ra phophulexini ri kongomisa eka ntlawa wa vanhu, switirhisiwa kumbe swilo leswi humelelaka swi ri na swihlawulekiso leswi fanaka leswi mulavisisi a tsakelaka ku lavisisa swona. Creswell (2014: 146) na yena u tiyisisa rito leri hi ku ri hlamusela a ku:

Population is a set of units or group of individuals with some commonality, which the researcher is interested in studying

Nhlamuselo leyi na yona yi tiyisisa mhaka ya rito ra phophulexini ku va sete ya swilo kumbe ntlawa wa vanhu hi un'weun'we lava nga na ku yelana kumbe ku fana hi swilo swo karhi leswi mulavisisi a tsakelaka ku lavisisa hi swona. vatsari lava va twanana leswaku ku fanele ku va na swilo swo fana

kumbe ku yelana eka ntlawa lowu mulavisisi a faneleke ku teka sampula eka wona. Pandey na Pandey (2015: 147) va hlamuserile sampula hi ndlela leyi:

Sampling means selecting a given number of subjects from a defined population as a representative of that population to determine the characteristics of the whole population.

Marito lawa ma vula leswaku ku sampula i ku hlawula nhlayo yo karhi ya leswi u lavaka ku tirha hi swona leswi nga ta yimela ntlawa wa leswo tala leswi fanaka na leswi nga hlawuriwa hi swihlawulekiso swa wona. White (200:114) na yena u ri:

Sampling is a process in which a researcher makes a selection from concrete listing of the elements in the population in order to identify the people or issues to be included in the research.

Nhlamuselo leyi ya ha tiyisisa leswaku ku sampula i ku tirhisa swilo leswo ka swi nga talangi, kambe u swi tsavula eka leswo tala ku ta yimela ntlawa lowo tala kumbe ntlawa lowukulu. Swi tlhela swi hlamuseriwa hi ntshaho wa Schutte na Steyn (2015: 224) hi ndlela leyi:

It is a portion, representative or subset of a population that is selected in order to research a population without having to collect data from the whole population.

Ku tiyisisa mhaka ya sampula leswaku yi tekiwa eka ntlawa wa swilo swotala ku hlawuriwa swo kala swi nga talangi ku yimela xidziva xa swilo leswo tala. Loko ku endliwa vulavisisi a ku tekiwa ntlawa hinkwavo, kambe ku endliwa vuyimeri hi nhlayo yintsongo. Hi laha Creswell (2014: 185) a vulaka hakona loko a ku:

Researchers study a particular sample to comprehend the whole population in which they have interest.

Valavisisi va dyondza sampula yo karhi ku endlela ku twisisa phophulexini hinkwayo, lowu nga ntlawa lowu fanaka na leswi mulavisisi a tsakelaka ku swi lavisisa. Ku gandlisisa nhlamuselo ya phophulexini, McMillan na Schuacher (2010:322) na vona va te:

Procedure of choosing particular units such as the people or objects, from a particular population in order to fairly generalize the results of the study back to the selected population.

Ntshaho lowu wu hlamusela sampula tanihi maendlelo ya ku hlawula swilo swo tanihi vanhu kumbe switirhisiwa, kusuka eka laha swi nga tala kona ku endlela ku kota ku yelanisa mbuyelo wa leswi lavisisiwaka eka ntlawa lowukulu wa leswi ku nga hlawuriwa kona. Mulavisisi u tirhisile masampulelo ya xikongomelo lama hlamuseriwaka hi Babbie (2014:184) loko a ku:

In purposive sampling the researchers intentionally selects participants with a specific purpose in mind and on the basis of the researcher's judgement about which ones will be the most useful or representative.

Ndzavisiso lowu wu tekile sampulu kumbe hi nga vula leswaku wu hlawurile nhlayo ya tibuku ta tsevu ntsena tanihi sampula, hi ku vona nkongomelo wa ndzavisiso lowu leswaku wa kumeka eka tibuku leto tala ta Xitsonga, kambe tsevu wa tona wu ta humelerisa ndzavisiso wa vukati byo sindzisa endzeni eka tona. Tibuku leti hlawuriweke hi leti landzelaka:

Khosa, T.H	<i>Manyunyu ya xitsosto</i>	1979
Thuketana, FA	<i>Ndzi ngo tinciki!</i>	1987

Maluleke, MJ	<i>Hi ya kwihhi?</i>	1985
Thuketana, FA	<i>Xisomisana</i>	1966
Ntsanwisi, HWE	<i>Masungi Mfana ka Maxele</i>	1954
Marivate, DC	<i>Sasavona</i>	1938

3.5. MAHLENGETELO YA MAHUNGU

Ku hlengetela mahungu lama nga ta tirhisiwa eka ndzavisiso hi rin'wana ra magoza ya nkoka lama fanelaka ku endliwa hi vukheta. Eka ndzavisiso lowu ku ta tirhisiwa swihlovo swimbirhi swa mahlengetelo ya mahungu: swihlovo swo sungula na swihlovo swa ndzavisiso swa vumbirhi. Maendlelo lawa ya ta va ya ri lawa ya nga ringanela tanihi loko ma ta kota ku olovisela mulavisisi ku xopaxopa vukati byo sindzisa eka tibuku leti hlawuriweke.

3.5.1. Swihlovo swo sungula swa mahungu lama hlengetiweke

Laha hi kona hi kumaka mahungu lama nga sungula ma tsariwa ya nkoka xikan'we na mahungu man'wana lama kongomanaka na nhlokomhaka ya ndzavisiso. Eka swihlovo swo sungula swa ndzavisiso lowu ku ta tirhisiwa xitirhisiwa xa *desktop*, laha mahungu ma nga ta huma kona. Hi ku ya hi ku hlamusela ka Saunders na Lewis (2012:123) xitirhisiwa xa *desktop* xi hlamuseriwile hi ndlela leyi:

Desktop research is known as a secondary research , involves gathering and analyzing existing data , usually from published sources without engaging in primary data collection.

Ntshaho lowu wu kombisa vulavisisi bya mahlengetelo na makambisiselo ya mahungu lama kona mayelano na nhlokomhaka lama kumekaka eka switsariwa swo hambanahambana leswi nga kandziyisiwa leswi nga

katsaka, switsariwa swa mfumo, mahungu ya maphephahungu, timagazini na le ka *internet*. Kasi Bryman (2016:34) u hlamusela *desktop research* hi ndlela leyi:

Desktop research is a research involves using existing data and literature to answer research questions, without collecting new data through experiments , surveys or other methods.the collection and analysis

Marito lama ma seketela leswi nga hlamuseriwa hi saunders na Lewis(2012) leswaku mahungu ma kongomisiwa eka leswi nga humesiwa eka leswi nga kandziyisiwa kumbe swiviko, na tidokhumente leti fanaka na tona leti kumekaka eka tilayiburari, tiwebusayiti, na le ka vulavisisi lebyi nga endliwa khale hi van'wana. Mulavisisi eka ndzavisiso lowu u ta tirhisa xitirhisiwa xa *desktop* tani hi xihlovo xo sungula xa mahungu ku kumisisa hi ta vukati byo sindzisa. Maendlelo ya muxaka lowu ya tirhisiwa hi xikongomelo xo lava ku kuma mahungu lama fambelanaka na nhlokomhaka ya ndzavisiso lowu endliwaka. Maendlelo lawa ya hlamuseriwa hi Cohen na Manion (1989:307) loko va ku:

This method entails the collection of data from articles, newspapers, academic books, magazines, internet and dissertations.

Hi ku landza nhlamuselo leyi, maendleloxi dxi ya muxaka lowu hi laha mulavisisi a hlengeletaka mahungu yo huma eka mitirho leyi endliweke hi valavisisi van'wana.

3.5.2. Swihlovo swa ndzavisiso swa vumbirhi

Swihlovo swa ndzavisiso swa vumbirhi i tibuku ta tsevu leti hlawuriweke laha ku nga ta hlengeletwa mahungu ya ndzavisiso kona. Mulavisisi u ta hlengeleta mahungu lama a nga ta ma kuma eka matsalwa lama

hlawuriweke a xopaxopa mapaluxelo ya vukati bya sindzisa eka wona leswaku a hundzisela eka vahlayi mbuyelo wa ndzavisiso leswi nga ta pfuna vahlayi na vanhu hinkwavo lava nga ta yisa ndzavisiso wa nhlokomhaka leyi emahlweni. Xa nkoka eka mulavisisi i ku va a ri na xiave xa ku vona ku pfumaleka ka matsalwa ya Xitsonga hi tlhelo ra nhlokomhaka leyi ya vukati byo sindzisa na ku va a ta va a nghenisile xandla ku lavisisa hi yona.

3.6. MAHLELELO YA MAHUNGU

Mulavisisi u ta tirhisa mahlelelo mambirhi ku hlela mahungu ya ndzavisiso lowu. Ku ta tirhisiwa nxopaxopo wa vundzeni, *content analysis* na nxopaxopo wa matsalwa, *textual analysis* hi mulavisisi ku hlela mahungu ya ndzavisiso lowu.

3.6.1. Nxopaxopo wa vundzeni

Maendlelo lawa yo xopaxopa vundzeni bya tsalwa ma tirhisiwa ku paluxa mhaka yo karhi eka tsalwa, nakambe hi nga vula leswaku maendlelo lawa ya nyika nkarhi eka mulavisisi ku xopaxopa tsalwa hi vuenti ku endlela leswaku a kuma kumbe ku twisisa nkongomelo wa tsalwa leri faneleke ku xopaxopiwa. Hi tlhelo rin'wana, hi nga vula leswaku i ku lava ku dyondza hi ku hetiseka matsalwa ya mutsari hi vuenti. Martin (1984:33) u seketela marito lawa loko a ku:

It is the study of the various printed version of literally work with the aim of discovering what the author actually wrote.

Hi ku ya hi marito ya Martin hi nga vula leswaku nxopaxopo wa vundzeni bya tsalwa hi laha muxopaxopi a lavaka ku kumisisa leswi mutsari wa tsalwa a kongomiseke tsalwa ra yena eka swona. Hi marito man'wana, i ku lava ku dyondza miehleketo ya mutsari hi ku hetiseka. Newman (2003:31) yena u hlamusela theme ra nxopaxopo wa vundzeni bya matsalwa hi ndlela leyi:

“Content Analysis” is a technique for examining information that is written or symbolic material (e.g. pictures, movies, song lyrics). In content analysis, the researcher first identifies a body of material to analyse, and then create a system for recording specific aspects of it. The system might count how often certain words or theme occur. Finally the researchers record what is in the text.

Nxopaxopo wa vundzeni bya matsalwa wu kombisa leswaku nxopelelo leri i ndlela leyi vundzeni bya tsalwa kumbe risimu byi xoperisiwaka xiswona. Laha Newman u hi paluxela maendlelo lama matsalwa lama ma faneleke ku tsariwa ha wona, leswi kombisaka leswi muxopaxopi un’wana na un’wana a faneleke ku tsala ndzavisiso wa yena hakona. Valavisisi va tala ku tirhisa maendlelo lawa yo hlengeleta mahungu ku kuma vutivi na ku endla mahetelelo ya mitirho leyi tsariweke. Mulavisisi u ta tirhisa maendlelo lawa ku kuma vutivi na vundzeni bya matsalwa lama hlawuriweke a ta kota ku nyika mahetelelo ya tsalwa rin’wana na rin’wana leri a ri hlawuleke ku fikelela xikongomelo xa ndzavisiso.

3.6.2. Nxopaxopo wa matsalwa

Maendlelo ya ku hlengeleta mahungu hi ku xopaxopa matsalwa hi wona makholwa ya ndzavisiso. Laha hi kona ku xopaxopiwaka xivumbeko, nhlamuselo na vundzeni bya ndzavisiso. Ku xopaxopa matsalwa hi yona ndlela ya ku hlamusela mahungu ya leswi humelelaka eka matsalwa lama xopaxopiwaka. Vatsari vo hambanahambana va nyikile tinhlamuselo na swikongomelo swo hambana na ku yelana hi nxopaxopo wa matsalwa. Abrams (1988:37) u hlamusela u ri:

Textual analysis, it’s aim is to establish as accurately as possible

what an author actually wrote or intended to be the final version.

Ntshaho wa Abrams wu vula leswaku nxopaxopo wa vundzeni bya tsalwa a wu endleriwi swin'wana ehandle ko lava ku kumisisa kumbe ku dyondza leswi mutsari a tsaleke hi swona, ku nga miehleketo ya yena. Hi marito man'wana, loko hi xopaxopa tsalwa hi fanele hi langutisa ku sukela laha miehleketo ya mutsari yi nga helela kona, leswi swi ta endla leswaku hi oloveriwa hi ntirho wo xopaxopa tsalwa ra kona. Hi ndlela yaleyo hi ta tlhela hi kota ku kuma nkongomelo wa tsalwa hi ku hetiseka. Mickee (2003:10) u kombisa nkoka wa maendlelo lawa a ku:

When we perform textual analysis on text, we make an educated guess at some of the mostly, likely interpretations that might be made of that text.

Nhlamuselo ya Mickee yi kombisa leswaku eka maendlelo lawa mulavisisi u kota ku boxa timhaka ta tsalwa ro karhi a tlhela a nyika na nhlamuselo leyi seketelaka ku endlela ku kombisa vuenti bya vutivi lebyi kumekeke loko ku xopaxopiwa tsalwa. McKee (2003:01) u yisa emahlweni a hlamusela maendlelo ya *textual analysis* hi ndlela leyi landzelaka:

Textual analysis is a way for researchers to gather information about how other human beings make sense of the world. It is a data gathering process for researchers who want to understand the ways in which members of various cultures and sub-cultures make sense of who they are, and how they fit into the world in which they live.

Textual analysis i maendlelo ya nxopaxopo wa matsalwa lowu valavisisi va hlengeletaka mahungu ya ku twisisa leswi humelalaka laha misaveni. Ndlela leyi ya nxopaxopo wa matsalwa yi tirhisiwa hi valavisisi va matsalwa ku twisisa swiendlo swa vanhu laha misaveni. Swiendlo leswi swa vanhu swi fambelana na ndhavuko wa vanhu volavo. Creswell (2014: 214) u seketela ntshaho lowu loko a hlamusela leswaku maendlelo lawa i vutshila bya ku kota ku xopaxopa leswi tsalwa ri vulaka swona. Loko Creswell (2014:157), a vula hi marito ya yena u ri:

Textual analysis is the skill of deconstructing media text that is a detailed examination of the way in which a text has been constructed to convey message.

Maendlelo lawa ya ta tirhisiwa eka ndzavisiso lowu ku humesela erivaleni ku paluxiwa ka vukati byo sindzisa eka tibuku leti hlawuriweke hi ndlela ya ku va mulavisisi a hlayile tibuku hinkwato leti hlawuriweke, a ti tsarile ehansi kutani a ta kota ku xopaxopa hileswi yena a swi vonisaka xiswona ku humesela ehandle ndlela leyi vatsari va paluxeke vukati byo sindzisa ha yona eka tibuku ta vona.

3.7. NTIYISISO, NTIRHISEKO, NA VUTSHEMBEKI BYA NDZAVISISO

Ndzimana leyi yi kombisa leswaku vulavisisi lebyi byi ta endlisa ku yini mayelana na *credibility*, *transferability*, *dependability* na *conformability* ya ndzavisiso. Mulavisisi u tiyisisa leswaku ku ta va na ntiyisiso na vutshembeki hi ku tirhisa swiyenge swa ntiyisiso swa mune leswi vuriwaka hi Lincoln na Guba (2005), ku nga leswi landzelaka: xiyenge xa ntiyiso, *credibility*, xiyenge xa vutshembeki ku nga *dependability*, xiyenge xa ku xixima milawu yo karhi ku nga *conformability*, na xiyenge xa ku cincaneka ku nga *transferability* ku endlela leswaku ndzavisiso lowu wu kota ku fikelela swilaveko leswi languteriwaka.

Mhaka ya ntiyisiso na vutshembeki eka ndzavisiso swi hlamusela xiyimo lexi fikeleriweke hi maanakanyelo lama khorwisaka na ku va na nsusumeto wa matimba eka migingiriko ya ku humelerisa nxopaxopo wa mahungu ya ndzavisiso ntiyisiso na vutshembeki swi tipaluxa hi vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka leswi kumiweke eka ndzavisiso na swivutiso kumbe swikongomelo swa ndzavisiso. Ku kombisa ntiyisiso na vutshembeki eka ndzavisiso i ku humelerisa vuxaka lebyi nga kanakanisiki exikarhi ka leswi kumiweke eka ndzavisiso na swikongomelo swa kona. Ntiyisiso na vutshembeki eka ndzavisiso swi pfuna vahlayi ku tshemba leswaku ndzavisiso lowu endliweke wu na nkoka naswona wu hetisekile.

3.7.1. Ntiyisiso

Babbie (2014:73) u hlamusela credibility a ku:

Credibility means the confidence that can be placed in the truth of research findings.

Leswi swi vula leswaku xiyenge xa ntiyisiso i ku tshemba loku nga vekiwaka eka ntiyiso wa mbuyelo wa ndzavisiso. Ntirho wa ntiyisiso i ku kambisisa loko ndzavisiso lowu nga endliwa wu ri na ntiyiso, wu tshembeka kumbe wu ri na matimba. xi tirha nakambe ku lavisisa loko swikumiwa swa ndzavisiso swi yimela mahungu ya nkoka lawa ma nga hleriwa, ya ku huma eka swihlovo swo hambana. Leswi swi katsa ku tekeriwa enhlokweni ka laha mahungu ma humaka kona kumbe ku tshahiwa kona. Liamputtong (2009:21) u hlamusela leswi landzelaka:

Credibility and authenticity are used to determine whether the research is genuine, reliable, or authoritative.

Mulavisisi u fanele a xiyisisa leswaku ndzavisiso wu na ntiyiso, wa tshembeka na ku va wu ri na matimba. Mulavisisi u tiyisisile leswaku ndzavisiso lowu wu va wa ntiyiso. Leswi swi endliwile hi ku hlengeleta mahungu hi maendlelo yo tshembeka na ku tirhisa mahungu lama hlengeletiweke hi ku landza swivutiso na swikongomelotsongo swa ndzavisiso. Ku ta paluxiwa mavito ya vatsari hinkwawo lava matsalwa ya

vona ma nga tirhisiwa hi mulavisisi ku kuma swikumiwa na mbuyelo wa ndzavisiso hi ku landzelela milawu hinkwayo ya ku endla milavisiso.

3.7.2. Cincaneko

Guba na Lincoln (2005) va hlamusela *transferability* hi ndlela leyi landzelaka:

The term transferability means the extent to which qualitative results can be generalised or transferred to other contexts or settings.

Rito ra *Transferability* ri hlamusela ndlela leyi swikumiwa swa ndzavisiso kumbe mbuyelo wa ndzavisiso wu nga tirhisiwaka ku lulamisa swiphiso leswi nga kona eka tindhawu to hambana. Hi marito man'wana, leswi nga ta kumiwa eka ndzavisiso lowu swi fanele swi kota ku tirhiseka eka matlhelo man'wana ya vulavisisi. Laha mulavisisi u endlile leswaku ku va na ku cincaneka eka ndzavisiso lowu, hi ku olovisela vanhu van'wana lava tsakelaka ku hlaya, ku twisisa na ku tirhisa mbuyelo wa ndzavisiso lowu. Mulavisisi u hlohotela leswaku swi olovela valavisisi van'wana ku kuma mahungu na mbuyelo lowu a wu kumeke eka ndzavisiso lowu. Leswi kombisaka leswaku vutivi lebyi nga ta kumiwa eka ndzavisiso lowu, byi nga tirhisiwa eka tindhawu tin'wana to hambana ku lulamisa swiphiso leswi yelanaka. Hammondna Wellington (2013) u yisa emahlweni ku vula leswi vucincaneki byi faneleke byi va xiswona loko a ku: *Transferability or applicability requires the findings and insight generated in the study's contexts*. Ku cincaneka swi kombisa ndzavisiso ku va wu kota ku pimanyiseka na yin'wana. Ndzavisiso wu fanele ku fana na mitirho yin'wana leyi endlweke yo fana hi xivumbeko, ku nga ri hi leswi timhaka ti nga veketerisiwa xiswona.

3.7.3. Vutshembeki

Vutshembeki i xiyenge lexi tiyisisaka leswaku swikumiwa na mbuyelo wa ndzavisiso wu fana nkarhi hinkwawo naswona wu nga vuyeleriwa hi ku

tirhisa maendlelo ya xiyimo xa le henhla xa ku endla ndzavisiso (Guba na Lincoln, 2005). Mulavisisi u ta tiyisisa leswaku ku tshembeka ku va kona eka ndzavisiso lowu. Leswi swi ta humelerisiwa hi ku tirhisa maendlelo ya ku hlengeleta, ku hlela na ku paluxa mbuyelo wa ndzavisiso wa nkoka na ku tshembeka.

3.7.4. Ku xixima milawu yo karhi

Guba na Lincoln (2005:196) va hlamusela ku xixima milawu yo karhi hi ndlela leyi landzelaka:

The term confirmability is described as the degree to which the results or findings can be corroborated or confirmed by other researchers and ensures that research findings represent the situation being researched rather than the beliefs, theories or biases of the researcher.

Ntshaho lowu wu vula leswaku ku xixima milawu yo karhi swi hlamusela ndlela leyi mbuyelo wa ndzavisiso wu nga amukeriwaka na ku landzeleriwa hi valavisisi van'wana va milavisiso hakona. Mulavisisi u tiyisisile ku xixima milawu yo karhi hi ku endla leswaku mahungu lama nga hlengeletwa na mbuyelo wa ndzavisiso swi va leswi nga xixima milawu leyi languteriwaka ku xiximiwa eka vulavisisi.

3.8. MILAWU YA MATIKHOMELO EKA NDZAVISISO

Milawu ya matikhomelo ya katsa vumunhu na maxiximelo ya timfanelo ta ximunhu ta vanhu lava nga vatekaxiave eka ndzavisiso. Vumunhu na ku xixima vanhu van'wana hi swona swi endlaka leswaku mulavisisi a landzelela milawu yo karhi loko a endla ndzavisiso (Babbie, 2014). Milawu ya matikhomelo yi na nkoka wa ku lemukisa valavisisi leswaku milavisiso a yi fanelangi ku twisa vanhu lava khumbekaka ku vava emirini na le moyeni. Eku endleni ka ndzavisiso, mulavisisi u fanele a landzelela milawu yo kuma mpfumelelo wa ku endla ndzavisiso, ku va na swihundla, ku ka ku nga

tshikileriwi ka vanhu, ku va na xiave eka ndzavisiso na ku sivela makhombo. Ku fanele ku va na ku tiyisisa leswaku vatekaxiave va ndzavisiso, a va twisiwi ku vava emirini na le moyeni. Ndzavisiso lowu a wu na vanhu lava nga teka xiave kumbe ku hlamula swivutiso tanihi leswi wu nga kongomisa eka tibuku leti hlawuriweke.

3.8.1. Mpumelelo wo endla ndzavisiso

Ku kuma mpumelelo, mulavisisi u tsarile papila ro kombela mpumelelo wo endla ndzavisiso eka komiti ya TREC a nga se sungula ndzavisiso lowu. Mulavisisi u nyikiwile mpumelelo wo yisa emahlweni ndzavisiso wa yena endzhaku ka loko a fikelerile swilaveko hinkwaswo swa komiti ya TREC. Mulavisisi u xiximile milawu hinkwayo ya ndzavisiso leyi tsariweke eka pholisi ya Yunivhesiti ya Limpopo leyi a endlaka vulavisisi eka yona.

3.8.2. Ku kopela

McMillan na Schumacher (2017:492) va hlamusela mhaka yo kopela hi ndlela leyi landzelaka: *Plagiarism is not giving credit to an original source of an idea or writing*. Ku kopela i ku ka u nga xiximi ntirho wa matsalwa kumbe miehleketo yo sungula ya lava nga rhanga va yi tshula. Leswi nga nandzu wa ku yivela wun'wana ntirho wa yena u wu endla wa wena swi nga ri na ntiyiso. Lowu i nandzu lowu nga endlaka ntirho wa wena wu nga amukeriwi (Nixon, 2018:01). Mulavisisi u landzelerile milawu yo xixima mitirho ya van'wana hi ndlela ya kona. Eka ndzavisiso lowu, mulavisisi u papalatile ku kopela rito hi rito, hi ku tirhisa mapakelo ma yena ma swivulwa na marito, a hlela, ku tshaha no tlhela a kombisa vun'winyi bya mitshaho leyi a yi tirhiseke.

3.8.3. Ku kombisa vun'winyi bya vatsari lava tshahiweke

Eka ndzavisiso lowu, mulavisisi u ta kombisa matsalwa lama tirhisiweke hinkwawo endzhaku ka ndzavisiso wa yena hi ku tirhisa maendlelo ma Harvard/APA/South African ku ya hi tafula ra nongoloko wa ndzavisiso wa Yunivhesiti ya Limpopo. Mulavisisi u landzelerile milawu leyi tirhisiwaka loko a endla mitshaho ya mitirho leyi tsariweke hi vatsari van'wana.

3.8.4. Vutihlamuleri

Mulavisisi u ta endla ndzavisiso lowu hi vutshembeki eka maendlelo hinkwawo ma yena. Milawu yi ta tirhisiwa ku humelerisa swikongomelo swa ndzavisiso swo tanihi vutivi, ntiyiso, no papalata swihoxo swo hundzisela mahungu yo hoxeka. A ku na mahungu lama nga ta hlengeletwa mo ka ma nga ri ma ntiyiso, kumbe ku hundzisa mahungu hi ndlela yo ka yi nga ri yona.

3.9. SWITSANDZEKISI, MINDZELEKANO NA SWIEHLEKETELERIWA SWA NDZAVISISO

Mulavisisi u na ku tshemba ka leswaku hambileswi ndzavisiso lowu nga endliwa hi Xitsonga ntsena, swikumiwa na mbuyelo wa wona wu ta pfuna ku tisa ku cinca eka vanhu va Afrika-Dzonga na le misaveni hinkwayo lava nga khomelela eka mikhuva, mitolovelo na mindhavuko ya xikhale yo kandziyela timfanelo ta vanhu. Ndzavisiso lowu wu ta kongomisa ntsena eka nxopaxopo wa ku paluxiwa vukati byo sindzisa kusuka eka tibuku ta tsevu leti hlawuriweke ku nga tibuku timbirhi ta Thuketani F.A. buku ya Khosa T.H., buku ya Maluleke M.J, Ntsanwisi H.W.E. na Marivate D.C.

3.10. NKATSAKANYO WA NDZIMA

Mulavisisi u nyikile a tlhela a hlamusela xivumbeko kumbe dizayini ya ndzavisiso, maendlelo ya ndzavisiso, sampulu ya ndzavisiso, mahlengeletelo ya mahungu ya ndzavisiso, mahlelelo ya mahungu ya ndzavisiso, vutshembeki na ntiyiso wa ndzavisiso, milawu ya matikhomelo eka ndzavisiso, mindzilekano ya ndzavisiso na nkatsakanyo. Ndzima leyi yi paluxile na ku andlala dizayini na maendlelo ya ndzavisiso lowu hi vuenti. Eka ndzavisiso lowu mulavisisi u nyikile vuxokoxoko lebyi heleleke ku pfuneta vahlayi.

NDZIMA YA 4

4. KU ANDLALA NA KU XOPAXOPA MAHUNGU

4.1. MANGHENELO

Mindhavuko ya vanhu, mitolovelo na mifuwo ya rixaka loko swi tsariwile etibukwini swi tshama nkarhi wo leha na ku sala swi hanya hambiloko vatsari va swona va nga ha ri kona emisaveni. Matsalwa ma sala ma vulavula na lava saleke hambiloko vatsari va wona va fambile. Tibuku leti hlawuriweke hi nkongomelo wa vukati byo sindzisa i tibuku leti welaka eka rixaka ra tinovhele hinkwato. Mulavisisi u ta endla nkomiso wa vundzeni bya buku yin'wana na yin'wana kutani a nyika nkongomelo, nkomiso, nhlamuselo ya vukati byo sindzisa lebyi humelerisiwaka eka tsalwa rin'wana na rin'wana ra tibuku leti hlawuriweke, a endla nxopaxopo wa tsala hi rin'we rin'we, a kombisa ku tirha na ku nga tirhi ka tsalwa na ku kombisa timfanelo ta ximunhu leti kandziyeriweke eka tsalwa rin'wana na rin'wana. Tanihi leswi vulavisisi lebyi byi nga simekiwa ehansi ka rimba ra thiyori ya timfanelo ta ximunhu, ku ta lavisisiwa timfanelo ta ximunhu leti nga tluriwa kumbe ku kandziyeriwa hi masindziselo ya vukati byebyo. Nongoloko wa maandlalelo ya tibuku wu ta sungula hi tsalwa ra *Manyunyu ya xitsotso* ku landzela tinovhele letin'wana ku nga, *Ndzi ngo tinciki!* , *Hi ya kwihhi? Masungji Mfana ka Maxele, Sasavona na Xisomisana.*

Hi ku katsakanya matslwa lawa ma tsariwile hi vatsari va rimbewu ra xinuna hinkwawo. A ku na tsalwa leri nga tsariwa hi mutsari wa rimbewu ra xisati ri kombisaka vukati byo sindzisa tani hi mahanyelo lama a ma ri kona eka tibuku leti hlawuriweke, matsalwa lama tsevu ma tsariweke hi vatsari va rimbewu ra xinuna ma humesa mhaka leyi fanaka ya vukati byo sindzisa tani hi ntolovelo wa masungulele ya vukati bya ndhavuko. Hinkwato tibuku leta tsevu leti hlawuriweke ti humesela ehangle muxaka wa vukati byo sindzisa eku lukiweni ka matsalwa lawa. Maendlelo lawa ma humesa matitwelo na mavonelo ya swilo hi ku ya hi mukhuva na ndhavuko wa Vatsonga ku komba

leswi swilo a swi humelerisa xiswona emikarhini ya khale ya ku pfumala xidemokirasi na le mikarhini ya xidemokirasi laha maendlelo lawa ma ha landzeleriwaka eka mindyangu yo karhi na le ka mitlawa ya vanhu vo karhi va matiko ya misava.

4.2. NXOPAXOPO WA MATSALWA LAMA HLAWURIWEKE

Xikongomelo xa ku hlawula matsalwa lama xopaxopiweke i ku lava ku humesela erivaleni vukati byo sindzisa lebyi nga humelela eka matsalwa lama ku nga ri mhaka ya ku kombisa malukiwelo ya kungu na mavumbiwelo ya swimunhuhatwa eka matsalwa hi ndlela yo sola kumbe ku kombisa swihoxo. Mahungu lama tsariweke eka tsalwa rin'wana na rin'wana ra matsalwa lama nga hlawuriwa i vutshila lebyikulu lebyi kombisiweke hi vatsari yi nga ri mhaka ngopfu ya leswaku i timhaka leti nga humelela kumbe ku hlamusela vutomi bya vanhu van'wana lava va nga va vona. Maxopaxopelo lawa ma langutisa eka rimba ra thiyori ya timfanelo ta vanhu. Loko ku karhi ku xopaxopiwa ku ta langutisiwa hi laha timfanelo leti ti kandziyeriweke hi ku ya hi tsalwa na tsalwa. Hi ta xopaxopa hi karhi hi sungula hi langutisa buku hi yoxa, mutsari wa yona, nkomiso wa yona, vukati byo sindzisa lebyi hi byi kumaka endzeni ka yona.

4.2.1 TSALWA RA MANYUNYU YA XITSOTSO (T.H. KHOSA)

4.2.1.1 Mathyelo ma nhlokomhaka

Nhلامuselo ya manyunyu na xitsotso ku ya hi Marhanele na Bila (2016) yi ri, Manyunyu i manyanga, ku tonga, vutikurisi, vutikukumuxi bya munhu loyi a rhandzaka ngopfu ku voniwan no tiveka. Kasi xitsotso i njiya leyi nga dyiwiki hi munhu, naswona a yi na mitsenga yo yi kotisa ku haha yi ya kule. Vito ra tsalwa leri i xivuriso xa Xitsonga lexi nga ni tinhلامuselo timbirhi. Eka tinhلامuselo leti yo sungula yi hلامusela munhu la nyenyaka van'wana, a tihambanyisa na vona kasi na yena u fana na vona. Nhلامuselo ya vumbirhi yi hلامusela wansati la rhandzaka nuna a tshika n'wana. Eka tsalwa leri xivuriso lexi xi kongomisa eka nhلامuselo leyo sungula ya munhu loyi a nyenyaka van'wana a tihambanyisa na vona kasi u fana na vona. Tsalwa

leri ri kombisa leswaku vanhu va nga nyenyi vanhu van'wana kumbe ku hlawula vanhu van'wana va tlhela va tihambanyisa na vona kasi va karhi va fana na vona. Mutsari u dyondzisa leswaku vanhu va nga tihanyisi tani hi Valungu va tihambanyisa na va ka vona hikuva va ka n'wina va na nkoka hambi va nga ri na swona swa le mandleni leswi wena u nga na swona. Mutsari u nyika dyondzo leyi nga tumbela swinene ya leswaku u nga yingiseli vanghana eka hinkwaswo, kun'wana leswi lavaka wena na ndyangu wa wena ntsena, vulavula na ndyangu wa wena hikuva vanghana va ta ku endlisa swihoxo leswi nga ta ka swi nga lulamiseki va tlhela va yima etlhelo va ku hleka. Mhaka vanhu van'wana swi va endla valunguntima. Ku ya hi Marhanele na Bila (2016) Mulunguntima i munhu wo ntima dzwii, loyi a tikhomaka wonge i Mulungu, kumbe loyi a hundzuluxaka ni xivongo xa yena leswaku xi va na matwariseloya Xilungu. Muxaka wa vanhu lava tihanyisa Xilungu lexi va nga xi tiveki na timitsu ta xona kasi endzeni ka vona va ri Vantima vo hetiseka. Xitsotso manyunyu ya xona ya hela, ma fika evugimamusi. Hi kuma na dyondzo ya leswaku vukati i rirhandzu naswona i vutomi.

4.2.1.1. Nkomiso wa tsalwa

Tsalwa ra *Manyunyu ya xitsotso* tanihi leswi ri nga nyikiwa vito leri, ri vulavula hi Ndavani Willy Cawuke. Cawuke a ri wanuna loyi a nyenya vanhu vo ka va nga ri na mali, va swisiwana ku ya hi yena na thyaka loko a va langutile. Wanuna loyi a tshama elokixini ra Giyani kambe ekaya a huma eka Malamulele eka Madonsi. Cawuke a ri na ndyangu wo saseka wa manyunyu. Nsati wa yena a a ri Selina, i N'wa-Vilankulu. Yena na nsati wa yena a va ri na vana va ntlhanu ku nga vanhwanyana vambirhi, Khanyisa na Helani na vafana vanharhu ku nga Jim, Samuel na Daniel.. Khanyisa a ri mudyondzisi exikolweni a dyondzerile vudyondzisi bya yena eTivumbeni. Khanyisa u rhandzanile na Soyaphi Freddy Makwakwa loyi va nga endla vuthicara swin'we eTivumbeni.

Khanyisa u vuyile a onhiwa hi Soyaphi kambe a nga yi lavi mhaka yo heleketiwa tanihi leswi a ri mudyondzisi. Va ka Makwakwa va yile eka Cawuke va ya tikomba , kambe a va amukeriwangi hi Cawuke. Khanyisa u

kumile n'wana wa mufana loyi va nga n'wi thya vito ra Nhleko David, kasi va ka Makwakwa a va n'wi vitana Munyenyo hi leswi a va vula leswaku n'wana wa vona u nyenyiwile eka Cawuke. Khanyisa na Soyaphi va vuyile va hambana laha swi nga vavisa Khanyisa swinene. Tata wa Khanyisa kuceterile Khanyisa ku tekana na Humphrey wa ka Makasani wa le mavhengeleni. Rirhandzu ra vona a ri yangi ekule hilewi Soyaphi a nga thumba leswaku Khanyisa u na n'wana hi siku va nga ya eku lovoleni. Ku tshikiwa ka yena Khanyisa ku n'wi vuyiserile ku vava loku a nga ku twa loko a tshikiwa ku rhandzana na Soyaphi wa yena. Khanyisa a sungula ku hlangana nhloko, a nga ha tivikani. Khanyisa a tshamela ro rila ekaya loko a vona tata wa yena loyi a nga n'wi alela ku tekana na Soyaphi wa yena Siku rin'wana u tsutsumisile xisweswo a ya tihayeka ensinyeni.

Cawuke u vuyile a swi vona leswaku u xanisile n'wana wa yena ku ringana loko Humphrey a tshikile Khanyisa. Cawuke u kanyile mbilu a tisola eka Khanyisa leswi a nga n'wi tshikisa ku rhandzana ka yena na Soyaphi loyi a va tshembisanile vukati. Khanyisa a nga kotangi ku rivalela tata wa yena a nga si n'wi byela leswi nga endzeni ka yena a kombisa leswaku u n'wi onherile vutomi bya yena. Siku rin'wana Khanyisa loko a vuya entirhweni u hlanganile na gayisa ro huma eka Muyexe leri nga n'wi gangisa. Vito ra gayisa leri a va ku I Risimati. Marito lama nga vuriwa hi Risimati a ma sukangi emiehleketweni ya yena hambiloko a etlele ni vusiku. Khanyisa u hetelerile hi ku rhandzana na Risimati, a lovorwa hi xintu na maxaka lama a ma nyenyemukiwa hi tata wa yena ku va vona va fambisaka ndzovolo wa Khanyisa.

4.2.1.2 Nxopaxopo wa vukati byo sindzisa eka tsalwa leri

Eka tsalwa ra *Manyunyuyi ya xitsotso* (1979) hi kuma vukati byo sindzisa lebyi nga humelerisiwa hi tatana wa n'wana a lavela n'wana wa yena nuna hikwalaho ka xiyimo xo fuma ka vatswari va yena. Vukati byo sindzisa byi kondleteriwile exikarhi ka Khanyisa na Humphrey Makasani loyi a ku ri na

mavhengele eka vona. Vukati lebyi byi humelerile hi ku tsakela ka tata wa Khanyisa. Khanyisa yena a rhandza jaha rakwe Soyaphi, kambe u tshikisiwile na ku aleriwa ku tekiwa hi murhandziwa wa yena hikwalaho ka manyunyuyi ya tata wa yena ya ku nga lavi n'wana wa yena a tekiwa hi n'wana wa dirayivhara ya mimovha. Leswi nga humelelela eka Khanyisa swa vava. Hileswaku Khanyisa u hlenganile na nsindziso wo tshikisiwa ka ku tsakela ka murhandziwa wa yena, Soyaphi ku n'wi teka. Hikwalaho Soyaphi u bohekile ku ka a nga n'wi teki Khanyisa. Ku sihalala ka tata wa Khanyisa, a sihalelela leswaku Khanyisa a tekiwa eswifun'wini a endlela leswaku Khanyisa a tshikiwa. Ku ya hi nhlamuselo yai vukati byo sindzisa, hi kumile leswaku vukati bya muxaka lowu ku ya hi Rude-Antoine (2006) u ri :

“...Forced marriage covers various notions: servile marriage, arranged marriage, traditional marriage, customary marriage, marriage of convenience, child marriage, early marriage, fictitious marriage, bogus marriage, ostensible marriage, fraudulent marriage, fake marriage, putative marriage, nationality marriage, undesired marriage, all of which refer to the issue of consent. As these multiple aspects play a part between the promise of marriage and the wedding celebrations, they can interfere and overlap, so that a precise definition of forced marriage is difficult to give.”

Vukati hinkwabyo lebyi kombisiwaka hi ntshaho lowu i byo sindzisa laha hi kumaka Khanyisa yena a wela eka lebyi ku ya hi ntshaho hi nga ta ku i *Undesired marriage*. Vukati bya Khanyisa na Soyaphi a byi nga tsakeriwi hi tata wa yena, Cawuke. Hambiloko Soyaphi na Khanyisa vona a va rhandzana, Cawuke a nga swi lavangi. Cawuke a sindzisa leswaku Khanyisa a tekiwa hi swifumi. Khanyisa u kondleteriwile ku tikuma a

rhandzana na Humphrey lowa n'wana wa xifumi hi ku tsakela ka tata wa yena. Ntshikelelo wa ku tekiwa hi munhu wa xifumi lexi a xi laviwa hi tata wa yena, kambe xi nga ri kona na ku tshikisiwa ku tekiwa ka yena hi Soyaphi swi n'wi vangerile ku hlangana nhloko. Khanyisa u sindzisekile ku tekiwa hi Humphrey hi ku rhandza ka tata wa yena hikwalho ka ku rhandza ka mutswari wa yena leswaku a nga tekiwi hi xisiwana.

Hi xopaxopa vukati byo sindzisa eka marito ya Cawuke lama a ma vulavulaka endzhaku ka loko swi kumekile leswaku Khanyisia u onhiwile hi mufana wa thicara waka Makwakwa. Cawuke u tsan'wa na ku sola ku onhiwa ka Khanyisa hi Soyaphi loko a vutisa a ku:

Se thyaka leri a nga na rona hi yona
hakelo yaku nkhenza hi yona dyondzo
leyi ndzi n'wi nyikeke yona. N'wananene
u fanele ku tihlayisa a tixixima ni ku
xixima vatswari va yena. Leswi
Khanyisa a swi endleke swi vile leswi
eyisaka hina hi n'wi kombeke misava.
Swi ni tingana eka vatswari va yena. Se
hi yona dyondzo leyi a paseke yona leyi.
N'wana loyi u ndzi nyumisile man! A ndzi
tiyimiserile ku n'wi endlela nkhuvu
lowukulu swinene. Loko ingi a lo tikhoma
vumunhu a nga tikokotelangi
emaburukwini ya majaha a ndzi ta n'wi
endlea leswikulu. Khanyisa a ndzi lava a
tekiwa hi jaha leri humaka emitini wa
mavito lamakulu (p. 2)

Ntshaho lowu wu komba ku hlundzuka ka Cawuke loko a vona n'wana wa yena a onhekile. Cawuke a ri na makungu lama a ma boxaka leswaku a lava Khanyisa a tekiwa emitini ya mavito lamakulu. Makungu ya Cawuke a yo va ya yena, kambe a nga vulavulangi na n'wana wa yena. Ku navela na ku lava

ka yena a nga sungulangi a swi bula na Khanyisa a ko va leswi yena a swi lava ehenhla ka Khanyisa. Cawuke a vula leswi na ku twa muti lowu Khanyisa a nga onhiwa eka wona a nga se wu tiva kutani u ya emahlweni Cawuke a komba ku khomisiwa tingana ka yena na ku vutisa a ku:

N'wana loyi u ndzi nyangatsile ngopfu,
mhani swa nyumisa leswi a swi
endleke. Wona muti wa kona eka
Makwakwa loyi wu njhani? (p. 4).

Mavutiselo ya Cawuke hi ta muti wa ka Makwakwa ya komba leswaku u lava ku tiva xiyimo xa muti loko xi ri lexi a xi langutelaka kumbe lexi a xi tekelaka ehansi. Ntshaho lowu wu ta na ku humesela vumunhu bya yena bya manyunyu, hi ndlela leyi a vutisaka hi yona. Cawuke u sola muti wa ka Makwakwa ku ya emahlweni a vula leswi landzelaku a ku:

Ku ni muti wa dirayivhara wo
nyawula?Hi le tinhwaleni, hi le matayeni,
ka nunhwa emutini wa ka Makwakwa wa
kona. Mina emutini wo tano a ndzi nga
heli ndzi ngenile ni siku ni rin'we. Ndza
hlamala ni leswaku lo Khanyisa a
nghene hi yini loko a kala a rhandzana
ni mufana wa le vusiwaneni byo taniya
(p. 4).

Ntshaho lowu wu na ku eyisa na ku tekela ehansi ndyangu wa ka Mawakwa hi Cawuke. Laha ku na nsindziso lowu yisaka emahlweni ku sindzisa leswaku Khanyisa a nge pfuki a tekiwile hi xisiwana. Cawuke u sola va ka Makwakwa a vula leswaku muti lowuya a wu nyawuli loko a wu fananisa na lowa yena. U yisa emahlweni ku sapatela va ka Makwakwa hi ku boxa na leswaku a nga tivi leswaku Khanyisa a vona yini hikuva vafana lava a fanele va rhandzana na Khanyisa va tele . Hi twa a tlhela a vula marito lawa a ku:

Hambiswiritano, va kona vafana vo
antswa lava Khanyisa a a fanele ku va a
rhandzile vona. Va kona vafana eka

Baloyi lowa Khefi. Va kona vafana eka Khosa lowa vhengele... Eka Manganyi na kona ku ni vafana vambirhi... Mina n'wana wa mina a ndzi lava a tekiwa emutini lowu loko ndzi vhakile ndzi nga ta titwa leswaku ndzi nghene emutini, ku nga ri eswihahlwini swa tihuku (p. 4).

Cawuke a nga tsakeli leswaku Khanyisa a tekana na mufana wa ka Makwakwa hi twa a ha tshikelela mhaka ya yena hi ku vula leswaku a fanele a kumile hi vafana va le tikhefini laha loko a vhaka kona a nga ta titwa a ri emutini ku nga ri swisiwaneni. Cawuke wa tiyisisa leswaku n'wana wa yena a nga swi lavi a tekiwa la ku nga na vusiwana hi laha hi twaka a ya mahlweni a boxa a ku:

Mina n'wana wa mina a ndzi lavi a tekiwa evusiwaneni... Ma swi tiva na n'wina leswaku a ndzi munhu ntsena. Ma wu vona na n'wina leswaku muti wa mina i wa munhu loyi a titivaka. Movha lowu nga yima le garachi na wona wu ni nomu, wa vulavula. Va ta ku yini vanhu loko va twa leswaku n'wana wa mina u tekiwile hi xisiwana? (p. 4-5)

Ntshaho lowu wu kombisa mbulavulo lowu a ri na wona na vanghana va yena loko a karhi a tiba xifuva hi muti wa yena na swingolongondzwana leswi a nga na swona hi ku tikurisa lokukulu swinene. Loko vanghana va yena va nga ri ekusuhi na yena a va n'wi hleva va byelana leswi a swi vulaka va hleka va nga n'wi kombi leswaku a nga le ku endleni swona. Hi twa Manyangi a karhi a hleva Cawuke na Makhamisi a ku:

Cawuke u karile a vula ni leswaku yena loko Khanyisa a ri kwale ka Makwakwa a nge n'wi vhakeli. A nga lavi na peni yo huma eka Makwakwa, a vula leswaku

swisiwana a swi na mali yo kota ku
lovola n'wana wakwe (p. 5)

Vanghana va Cawuke va tikomba leswaku a va nga ri vanghan va ntiyiso hikuva loko va ri na yena a va endla wonge i ntlawa wun'we kasi loko va ri voxe a va sandza leswi Cawuke a swi endlaka ehenhla ka n'wana wa yena. Va vula leswaku a swi kahle hikuva munhu a nga hlawuleriwi loyi a nga ta teka yena. Cawuke hi ku ka a nga tivi leswaku manyunyu ya yena hambu vanghana va yena a va yimi na wona , u ya emahlweni a ha vuluvurisa sweswo na le kaya hambu nsati wa yena a karhi a swi kaneta, yena a sindzisa a vulavula a ku:

Hi vanhu va le henhla man... ho
nyumisa hi ku vekela. Leswi Khanyisa a
nga swi endla swi ndzi humesa moya
laha Giyani. Ni loko ndzi famba laha
xitarateni ndzi twa onge ndzi damarhele
hi xinyama emakatleni. Mina a ndzi nga
heli ndzi dzahisane fole na Makwakwa
wa kona. U ta ndzi byela hi tibriki, titlaxi,
tigere na miqombhoti... i bulu ra
swisiwana rolero (p.5)

Manyunyu ya Cawuke a ma n'wi endlile leswaku a nga ha ri na vumunhu hikuva a nga vileli hi vanhu lava timhaka to alela n'wana wa yena ku tekiwa ti va khumbaka, ku nga nsati wa yena, Nwa-Hlabangwana na yena Khanyisa hi yexe, kambe yena a ha demetela tata wa Soyaphi hi ku va a ri dirayivhara ya movha. Hi ndzavisiso lowu hi kumile leswaku Cawuke a tshikelela leswaku va ka Makwakwa a va weli ka ntlawa lowu nga fambelanaka na yena. Marito ma yena yo sindzisa n'wana wa yena ku tshika ku tekiwa hi swisiwana wa ma phikelela hilaho hi twaka a yisa mahlweni ku vulavula ka yena a ku:

A ku na Khanyisa wa kwihi loyi a nga ta
ya tekiwa ematayeni. Khanyisa u ta teka
hi jaha leri nga na ndzhuti, leri humaka
emutini wa ndzhuti. N'wana loko a

tekiwa emutini wa swisiwana u vangela vatswari va yena humbi ya tinhwala ni mataya, madzedze lama nga ta ta tswonga ngati ya vona. Khanyisa a hi yena wo tekiwa eka Makwakwa. Wa mina n'wana u ta tekiwa laha mina tata wa yena ndzi lavaka kona. A hi yena wo ya xaniseka evusiwaneni. E-e, ndza ala mina Cawuke (p. 6-7).

Ntshaho lowu wu swi veka erivaleni leswaku Cawuke a tekile xiboho lexi a ku ri hava na un'we loyi a ta xi chucha. Hambiloko Khanyisa a vile na ntshikelelo wa miehleketo Cawuke a nga vuli nchumu hi swona. Cawuke a nga pfumeli leswaku Khanyisa a heleketiwa na le xibedhlele hi ku anakanya leswaku vanhu va ta hlamala n'wana wa yena leswaku u lo yini. Hi twa loko a swi vula a ku:

Va ta ku u vabya swi sukela kwihi? Va ta hangalasa rito ra leswaku n'wana Cawuke u hlangane nhloko hi ku rhandza n'wana xisiwana Makwakwa?... E-e! A nga yi kwalaho. N'wi yisi u ta ndzi tiva. Mina a ndzi lavi ku nyumisiwa laha lokhixini. Na yena Khanyisa o ka a nga ehleketi. I munhu wo kala a n'wi fela n'wana xisiwana Makwakwa? (p. 31).

Marito lama ma Cawuke ma kombisa leswaku ku tikurisa na manyunyu ya yena a ya vekile vutomi bya n'wana wa yena ekhombyei ra mavabyi na rifu. Loko nsati wa yena a nga khomangi swi tiya onge Khanyisa a nga ha vangi munhu wa nchumu, nkarhi wun'wana na ku fa a tava a file. Khanyisa u lerisiwile leswaku na siku na rin'we a nga vonani na Soyaphi tata wa n'wana wa yena, loko a tshinyiwa ku vonana na Makwakwa u byeriwile marito lawa:

Loko ndzo tlhela ndzi ku kuma kambe na
yena ndzi ta mi pyanya hi movha... Kasi
mufana loyi u lo ku dyisa naa? (p. 35)

Ntshaho lowu wu kombisa swinene ku nyangatseka ka Cawuke loko a ta va
a vonile Khanyisa siku a nga hlangana na Soyaphi. Cawuke swi n'wi karhatile
ngopfu ku vona leswaku n'wana wa yena u tixaxameta na swisiwana kasi
yena a nga swi lavisi swona. Endzhaku ka loko Khanyisa a horile hi ku yisiwa
exibedhlele na le n'angeni, Cawuke u ongile Khanyisa a hamba a vhaka na
yena eka Malamulele ku endlela ku ya n'wi hlanganisa na jaha ra mufuwi ra
le khefani. A swi tekangi nkarhi makungu ya yena ya tirha, Khanyisa a sungula
ku rhandzana na mufana wa ka Makasana. Hi twa Cawuke se a tsaka loko
swi humelerile leswi a swi lava. Hi twa a vulavula a byela nsati wa yena hi ku
tiba xifuva a ku:

Ndzi ku byerile mina leswaku Khanyisa
u ta ri kuma jaha rinene. Ndzi swi endlile
mina. U ri kumile jaha... Jaha leri
humaka emutini wa vito (p. 35).

Cawuka u kombisa leswaku swi huma ematimbeni ya yena ku va Khanyisa
a kumile jaha lerinene ku ya hi yena. U tshamile a karhi a vulavula hi swona
siku hinkwaro a karhi a hlekelela leswaku u swi kotile leswi a lava swona.
Cawuke loko a hlamusela vanghana va yena hi ku tsaka lokukulu u te:

Se u twanana na mufana luya wa ka
Makasana... Mina ndzi ri ndzi vhaka na
yena le lokhixini, makhati mangani ndzo
vona mufana luya o tshama loko a
hundza-hundza kwala sitingirhumu na
n'wi yiva hi tihlo... Luya wa vhengele
kwale ka Malamulele...Yena yaluya wo
nwa tikhapu ta mune ta tiya. Hi vona hi
va lavaka leswaku va va vakon'wana va
hina... Ku nga ri lomu ka va-Makwakwa,
lomu loko munhu a yile khapu ya kona yi

nga ta va na risema ra muqombhoti.
(p.36-37).

Ntsako wa Cawuke a wu fikile emaninginingini hikuva se a swi kotile ku sindzisa n'wana wa yena na mufana wa ka Makasana lowa wa le khefini leswaku va tekana. Loko a hlamusela vanghana va yena a nga yimaka ku vulvula ku biha hi vaka Makwakwa. Va ya emahlweni va vula swibye swa ka Makwakwa leswaku swa vabyisa, swi ni thyaka. A hi swibye swo fanela ku dyela hi vanhu. Muti wunene i wa ka Makasani. Ka hanyeka eka Makasani. Ku nga ni mimovha ka! Ku nga na mavhengele. Cawuke u wu rhiyile ntlhamu wa yena wu kondza wu phasa hi ku hamba a famba na Khanyisa eka Malamulele ku endlela leswaku a voniwa hi Humphrey Makasani. Ku tlula kwalaho a tlhela a va tshika va famba va ri vambirhi hi movha wa yena lowu a wu nga nyikiwi munhu leswaku a wu fambisa, kambe Humphrey nyikiwa leswaku a fambafamba hi wona na Khanyisa. Cawuke a swi tiva leswaku xirimhana xi ta phasa. Kunene xi phasile. Humphrey na Khanyisa va tshembisana vukati ku fika laha vaka Makasani va nga ya eku lovoleni.

4.2.1.3 Timfanelo ta ximunhu leti kandziyeriweke

Eka timfanelo ta ximunhu leti nga boxiwa laha henhla, ku na timfanelo timbirhi ta ximunhu leti humaka eka *Universal Declaration of Human Rights*, ti nga kandziyeriwa eka Khanyisa. Mfanelo yo sungula ya *Security rights that protect people against murder, torture and genocide*. Mfanelo yo sungula ya vuhlayiseki na ku sirhelela munhu eka ku xanisiwa yi kandziyeriwile ematshan'weni ya ku va Khanyisa a nyikiwile yona. Khanyisa u xanisiwile emiehleketweni hi tata wa yena. Lexi i xiyimo lexi a fanele a biyeleriwile eka xona hi tata wa yena, kambe tata wa yena hi yena muvangi wa xona. Cawuke tani hi tata wa Khanyisa hi yena a fanele a sirhelela n'wana wa yena eka ku xanisiwa ka miehleketo ya yena ku fika laha a khomiwaka hi rihuhu, kambe ematshan'weni ya swona hi vona a ri yena a hlohlotelaka na ku kucetela mhaka leyi xanisaka Khanyisa ya ku lava leswaku a tshikana na Soyaphi a ta tekiwa hi munhu loyi a ku ri na rifumo na mavhengele eka vona. Kanyisa a nga sirheleriwangi kambe u nyiketiwile hi tata wa yena eka ntshikelelo

hikwalaho ka manyunyuyana ya tata wa yena. Hi vona hi laha mhaka ya ku tshikiwa ka yena hi Soyaphi yi n'wi amukerisiwaka na le xibedhlele.

Mfanelo yin'wana leyi nga kandziyeriwa yo suka eka *Universal Declaration of Human Rights*, i ya vunharhu leyi vuriwaka *Liberty rights that people's fundamental freedoms in areas such as belief and expression be protected*. Leyi i mfanelo ya ntshuxeko wa munhu eka tlhelo ra leswi munhu eku hanyeni a pfumelaka eka swona. Ku ya hi mfanelo leyi nga boxiwa laha henhla, ku sindzisiwa ka Fanisa leswaku a tekana na Rhelela a ku kandziyela mfanelo ya yena ya leswi a pfumela swona hi tlhelo ra vukati na rirhandzu. Khanyisa a pfumela eka ku tekiwa hi munhu loyi a a n'wi rhandzaka, loyi a nga na mahanyelo yo yelana na ya yena, loyi a ri mudyondzisi ku fana na yena ku nga ri munhu loyi a nga lulamiseriwa hi tata wa yena. Khanyisa loko a onhiwile hi Soyaphi a xi nga ri xihoxo a yi ri mhaka leyi a lo tiyimisela yona, hikwalaho a nga lavi no yisiwa hikuva a tiva leswaku Soyaphi u ta n'wi lovola. Timfanelo ta ximunhu leti humaka eka Vumbiwa bya Afrika-Dzonga, *The Constitution of South Africa, Act 108 of 1996* leti kandziyeriweke eka Khanyisa ti katsa mfanelo ya vukhume leyi vulavulaka hi *mfanelo ya ndzhuti wa munhu*. Cawuke u kandziyerile mfanelo ya ndzhuti wa vumunhu bya yena siku a nga n'wi alela ku lovorwa hi vaka Makwakwa lava a va tiyimiserile ku endla timfanelo hinkwato ta ku sungula vukati bya risima exikarhi ka Soyaphi na Khanyisa. Laha a ku hlengeletanile va vukati bya yena, vanghana va tata wa yena na munghana wa yena Martha, tata wa yena a n'wi hundzula xihlekiso. Kasi mfanelo ya vukhumembirhi leyi kandziyeriweke hi leyi nga *mfanelo wa ntshuxeko na vuhlayiseki bya munhu*. Mfanelo leyi yi kandziyeriwile eka Khanyisa hikuva a nga hlayisekangi ekaya hi tlhelo ra rirhandzu ku va a rhandzanile na Soyaphi hi nkarhi lowu a khomiwile hi rihuhu a hamba a teka ntambhu a tisungu u kotile ku ya tihayeka ensinyeni hikuva ku nga ri na vuhlayiseko byo ringana. Khanyisa a tshama a ri karhi a rila loko a vona tata wa yena, tata wa yena loyi a nga vuli nchumu hi mihloti ya yena hala tlhelo Khanyisa a ri munhu la tikeke. A nga hlayisekangi Khanyisa a ri eka xiyimo lexi a lava vuhlayiseki lebyikulu. Khanyisa a tekeriwile ntshuxeko wa ku tekiwa hi Soyaphi loyi a tiva leswaku u ta n'wi teka, a ri hava ntshuxeko wa vumunhu bya yena hikwalaho ka ku sindzisiwa ku tekiwa hi munhu wo

fuma wo huma emitini ya mavito lamakulu. Mfanelo ya khumetsevu yona i *mfanelo ya ntshuxeko wo humesa mavonelo*. Ku ya hi Vumbiwa, munhu un'wana na un'wana u na mfanelo yo humesa erivaleni miehleketo ya yena. Cawuke u kandziyerile matitwelo ya Khanyisa hambiloko a humeserile mavonelo na matitwelo swa yena leswaku u ta lovorwa hi Soyaphi, tata wa yena u tlurile matitwelo ya yena a sindzisa leswaku ku endliwa leswi yena a lava swona. Hi vona ku languteriwa ehansi ka Khanyisa hi tata wa yena na ku n'wi teka wonge a nga nchumu, ko fanela ku tirhisiwa leswi tsakeriwaka hi yena.

4.2.1.4 Mivuyelo ya vukati byo sindzisa eka tsalwa

Vukati byo sindzisa na ku lulamisiwa ka byona hi Cawuke a byi fambangi kahle. Hambileswi Cawuke a swi tsakerile leswaku n'wana wa yena a tekiwa hi Humphrey wa le mavhengeleni, vukati bya kona a byi humelelanga. Vukati lebyi byi onhekile va nga se tshama swin'we hi mhaka ya ku thumbiwa ka mhaka ya n'wana loyi Khanyisa a ri na yena a nga se hlangana na Humphrey. Khanyisa u tumbetile mhaka ya leswaku u na n'wana waka Makwakwa. Lawa a ma ri makungu ya tata wa yena na vanghana va yena ya leswaku n'wana a nga vuli leswaku Khanyisa i mana wa yena, kambe a vula leswaku i makwavo wa yena. Timhaka ti fikile ti biha laha se a ku hetiwile ku lovola laha a ku tsakiwile ku karhi ku ciniwa ku nga tshunela swihlangi swa ka Cawuke laha ku nga na vayeni. Munghana wa Humphrey, Makhanduli u sungurile ku burisa swihlangi leswi hi ku swi vutisela swivutiso, laha Helani a nga boxa leswaku Nhleko David i n'wana Khanyisa. Mhaka leyi yi vavile Makhanduli ku fika laha a nga chumbutela n'wini wa timhaka leswi a nga swi byeriwa hi swihlangi swa ka Cawuke. Ku tiveka ka timhaka teto hi kona ku nga faya vukati lebyi. Mhaka ya swihundla swo ka swi nga ri swinene endyangwini wa Cawuke wu dlayerile Khanyisa vukati lebyi a byi languterile hi mahlongati endzhaku ka loko lebyo sungula byi herisiwile hi ku rhandza ka tata wa yena. Khanyisa a nga vanghi na nkateko wa ku kuma leswi a swi tsakerile emasungulweni ya vunhwana bya yena. Hi ku rhandza ka yena Khanyisa a fanele a tekanile na Soyaphi loyi na ku onhana a va onhanile. Kambe

Cawuke u lakatse tilo a kaneta leswaku swi nga tshuka swi humelerile ku va n'wana wa yena a tekiwa eswisiwaneni swa thyaka na tinhwala na mataya.

4.3 TSALWA RA NDZI NGO TINCIKI! (F.A. THUKETANA)

4.2.2.1. Mathyelo ma nhlokomhaka

Tsalwa ra *Ndzi ngo tinciki!* i tsalwa leri nga thyiwa vito ra marito lama hlamuselaka ku hlambanya na ku tiyimisela ku lan'wa hinkwaswo munhu a hambana na vutomi hi ku tidlaya. Marito lama ma koka rinoko ra muhlayi loku tisaka emiehleketweni ya yena ku lava ku tiva leswaku ku nga va ku humelela yini endzeni ka tsalwa leri. Marito lama ma tala ku vuriwa hi munhu loyi a nga karhateka swinene hi swa vutomi ku fika laha a tibohaka, a hlambanyaka leswaku swa antswa a tihinga kumbe ku titlimba mikolo a fa a hambana na xiyimo lexi a nga langutana na xona. Vito ra tsalwa leri ri hlamusela swotala mayelano na xiyimo xo tika lexi munhu a nga hlangana na xona, lexi n'wi endlaka a vona leswaku ndlela yo antswa i ku fa ku ri na ku va a ri karhi a hanya.

4.2.2.2 Nkomiso wa tsalwa

Tsalwa leri ri vulavula hi muti wa Rixongile laha ku nga aka kona ndyangu wa tatana Ntekele. Tatana Ntekele loyi a ri mukriste naswona a xiximeka etikweni hinkwaro. Nkulukumba Ntekele a tekanile na N'wa-Xitlhelana laha eka vukati bya vona a va katekisiwile hi vana vanharhu, Rice, Mpfuleni na Manayila. Rice a ri ri jaha kasi Mpfuleni na Manayila a ti ri tintombhi. Ntekele u kurisila vana va yena hi ndlela ya xikreste lexi a lava leswaku va hanya ku hambana na vana lava a va nga ri vakreste emindyangwini ya ka vona. Ntekele a ri nkulukumba wa kereke naswona a dyondzisa na le kerekeni mahanyelo lawa vatswari va faneleke ku hanyisa xiswona na ku dyondzisa vana va vona swona. Mahanyelo lawa a ma tikela vana va yena ku fika laha va nga lava ku hanya vutomi byo tumbela emahlweni ka tata wa vona hi ku chava ku chovoriwa. Rice a rhandzana na Khanyisa loyi a nga hetelela a n'wi onhile. Leswi swi endlile leswaku a hlongoriwa ekaya kutani a hetelela a ya

chayisiwa hi movha a lova. Mpfuleni yena a rhandzana na Lefty loko Manayila a rhandzana na Jamboti.

Rifu ra Rice ri vangile rifu ra mana wakwe loyi loko a twile ta rifu ra n'wana wa yena a nga kotangiki ku swi amukela. Mafu lawa mambirhi ma pfindlusile Mpfuleni loyi a nga rila a ri karhi a vulavulela tata wa yena ku kondza loko Ntekele a n'wi namulela hi mbhoma. Endzhaku ka ku biwa hi tata wa yena, Mpfuleni u balekerile eka Lefty. Lefty a a ri murhangeri wa ntlawa wa tinsulavoya lowu a wu vuriwa ti *Vultures*.

Ku biwa ka Mpfuleni ku hlundzukisile Lefty ku fika laha a nga kunguhata ku tirihisela eka Ntekele, loyi se a sele na Manayila ntsena ekaya. Ntekele a a ri na mabindzu ya mabazi naswona a humelerile. Lefty hi ku pfuniwa hi munghana wa yena *Walktall* va kunguhatile ku hisa mabazi ya Ntekele. Endzhaku ka ku hisiwa ka mabazi lama swi hundzurile Ntekele xisiwana. Ntekele u sungurile ku nwa byalwa na ku lava munhu loyi a nga n'wi pfuxelaka mabindzi ya yena. Ntekele u hlanganile na xitsutsu xin'wana a va ku i Muzayiwe. Ntekele u tshembisile Muzayiwe leswaku u ta n'wi nyika Manayila a va nsati wa yena loko a pfumela ku n'wi pfuxela mabindzu ya yena. Manayila a nga pfumelangi ku tekiwa hi Muzayiwe hambiloko Ntekele a n'wi sindzisile. Manayile a ala ku tekiwa hikuva a a rhandza Jamboti. Ku vulavula ka Manayila loko a kanetana na tata wa yena a tala ku vula leswaku "Ndzi ngo tinciki "ku ri na ku tekiwa hi Muzayiwe. Manayila na tata wa yena a va nga ha tshamisani kahle ekaya hi mhaka ya ku ala ka yena ka ku tekiwa hi Muzayiwe. Swi fike laha Manayila a nga vitana Mufundhisi wa tata wa yena, mufundhisi Chavani leswaku a ta ahlula nyimpi leyi, kambe swi tsandza. Hi ku vona ntshikelelo Manayila u endlile vuxisi byo endla wonge u ta cata na Muzayiwe kutani ku lulamisiwa nkhuvo .Manayila u nyamalarile hi siku ra nkhuvo. Ku nyamalala ka Manayila ku kotlanile na ku lahliwa ka xipimbi xa nenge lowu nga humesiwa enambyeni. Xipimbi xi ehleketeriwile leswaku xi nga va xi ri nenge wa Manayila loyi a siyile xipapilwana ekusuhi na nambu. .Xipapilwana lexi a nga a xi khomisa mufana loyi a nga n'wi kuma enambyeni wo tala tingwenya. Xipapilwana a xi tsalerile tata wa yena leswaku yena wa tidlaya hi mhaka yo sindzisiwa vukati na munhu loyi a nga n'wi rhandzeki. Loko Manayila a laviwile a nga kumeki yi vile mhaka yo vavisa na ku endla

vanhu va ehleketa leswaku u tihoxile exidziveni xa tingwenya a hambana na mucato lowu a nga wu lavi. Ku kumeka ka xipimbi xa nenge lowu a wu dyiwile hi tingwenya swi tiyisisile ku ehleketelela ka vanhu hi mhaka ya Manayila.

Manayila hi le tlhelo a ri na xivilelo xa ku famba ka Jamboti loyi a nga ya endhawini leyi a nga n'wi tsaleri na papila ra ku n'wi pfluxela tani hi varhandzani. Hambiloko a nga tivi lomu Jamboti a a ngenile kona, a ha n'wi rhandza. Manayila u tekile xibobo xo famba a landza jaha ra yena eBonn laha a nga n'wi lela a ku u ya lava ntirho kona. Exitimeleni u hlanganile na makwavo wa Mufundhisi wa yena Chavani loyi va nga famba swin'we eka vona hikuva Manayila a nga tivi na laha a ta fikela kona hi leswi a nga tivi munhu eBonn. Jamboti wa Manayila na yena hi tlhelo lerin'wana a karhi a vilele hikwalaho ka leswi a hambanile na Manayila nkarhi wo leha. Jamboti a nga koti ku tsalelelana na Manayila hikuva a khomiwile a ri ku tirheni ehansi ka Mulungu Baas Donder.

Manayila u tivisile eka Chavani leswaku u lavana na Jamboti. U vurile leswaku Jamboti a ri makwavo wa yena na leswaku u kombela ku pfuniwa ku lavisiwa yena. Ku ya ka Manayila eBonn ku kotlana na ku tshunxiwa ka Jamboti hi Baas Donder endzhaku ka loko Jamboti a ponisile Mulungu loyi eka swigevenga leswi a gweviwile na swona. Hi nkateko Mufundhisi wa ka va Manayila, Mufundhisi Chavani u hundzile a kombela ku wisa eka makwavo wa yena leswaku a ta pfukela ehlengeletanwini hi xa mundzuku endhawini ya le kusuhi na le Bonn.

Mufundhisi u hlamarisiwile hi ku kuma Manayila loyi a tiva leswaku u file, loyi a nga fambisa na nkosi wa yena a ri eka makwavo wa yena naswona a ri karhi a hanya. Mufundhisi u hlamuserile leswaku Jamboti u vuyile u le kaya naswona u va kumile va ri eswilahlweni swa xipimbi xa nenge lowu a ku vuriwa leswaku i wa Manayila. Rilelo ra Jamboti a ri hlomula mbilu loko a twile leswaku Manayila wa yena a nga ha ri kona. Loko mufundhisi Chavani a hlamuserile ta ku vuya ka Jamboti swi endlile Manayila a nga ha tshamiseki, kambe a hisekela ku ya ekaya a ta vonana na Jamboti wa yena. Rirhandzu ra Jamboti na Manayila a ri ri rirhandzu leri havambirhi ka vona a

va tinghenisile hi ntiyiso eka rona hikuva loko Manayila a ri karhi a vilela ku lava ku vona Jamboti, na yena Jamboti a ri karhi ri vilerisa xisweswo.

Loko nkosi wu herile Jamboti a hamba a ya tshama emasirheni a rila a karhi a vulavulela wonge u vulavula na ku vona Manayila wa yena, a vulavula a tisola ku va a khomiwile hi mhaka ya mahanyelo ya yena yo biha lama nga endla leswaku ya n'wi hambanyisa na Manayila wa yena. Ku vuya ka Manayila na mufundhisi Chavani ekaya ku humelela hi nkarhi lowu Jamboti a ri sirheni leri a ri tiviwa ku i ra Manayila. Patu leri a va famba hi rona a ri hundza hi le swilahlweni laha loko va tlakusa mahlo va nga vona Jamboti a ri eswilahlweni. Manayila u yile ku ya hlangana na Jamboti loyi a nga tsutsuma hi ku ehleketa leswaku loyi a vona yena a ku ri xipuku xa Manayila. Eku heteleleni loko Jamboti a swi vonile leswaku a hi xipuku kambe i Manayila hi byakwe, va hetelerile va tswontswana hi ku tsaka lokukulu va tlhela va hlangana nakambe hi ndlela yaleyo.

4.2.2.3. Nxopaxopo wa vukati byo sindzisa eka tsalwa leri

Mhaka ya vukati byo sindzisa eka tsalwa leri yi vangwiwa hi ku hangalaka ka miehleketo ya Ntekele loyi hikwalaho ka ku hiseriwa bindzu ra yena a sungurile na ku tinghenisa etimhakeni ta mabyalwa. Eka tsalwa hi kuma ku hlangana ka Ntekele na Muzayiwe eka N'wa-Mugwena. Vukati byo sindzisa byi vangwiwa hi Ntekele hikwalaho ka xiphiso xo lahlekeriwa hi rifuwo ra yena ra mabazi hi ku hisiwa. Ntekele loyi u famba fambile hinkwako a lava timali to pfluxa bindzu ra yena kambe a nga humelelangi. Hi nkarhi wa ku tika ka xiyimo lexi, Ntekele a jikeriwile na hi vanghana lava a va tshembile ngopfu. Hi ntshikelelo wa ku pfumala mali na ku lava leswaku bindzu ra yena ri pfuka, u sungurile ku nwa byalwa. Wanuna loyi u kombisile hi maendlelo ya yena leswaku u na mali hi mpahla leyi a yi ambarile na movha lowu a famba hi wona. Hi ku n'wi languta Ntekele u nambe a swi vona leswaku wanuna loyi, Muzayiwe u na mali hinkwayo. Hi twa hi laha va tivisaneke hakona ku fika laha Ntekele a nga tshembisa Muzayiwe ku n'wi nyika Manayila leswaku a tekana na yena. Maandlalelo ya vukati lebyi byo sindzisa eka tsalwa byi famba hi ndlela leyi landzelaka, tanihileswi Ntekele a nga ha ri na laha a nga yaka kona hikwalaho ka ku a rhendzelekile hinkwako a lava ku pfuniwa

kambe do!. Mutsari u humesa vuxokoxoko bya ku kayakaya ka Ntekele loko a ku:

Ku vulavula ntiyiso, munhu wa Xikwembu a ringetile ku rhendzeleka a ri karhi a ba mitsandze, a a lo hluleka. Ku sukela loko tibazi ta yena ti hisiwile a a nga ha etleri. A hamba mpundzu wun'wana na wun'wana a siya vusiku endlwini, a rhendzeleka ni "*ticompany*" leti a a anakanya leswaku ti nga n'wi pfuna hi mali kambe a tsandzeka. A a nga rhendzeleki na ti "*company*" ntsena, kambe hinkwavo ka vona, a wongeti vo n'wi twa xidzobyana, ku pfumala ni un'we wo pfumela ku n'wi pfuna (p. 87).

Ntshaho lowu wu kombisa ku kayakayeka ka Ntekele hi ku lava vapfuni lava a va fanele ku yimisa bindzu ra yena nakambe. Ntekele a rhendzelekile hinkwako a lavava na vapfuni kambe a nga va kumi. Leswi hi swona a swi n'wi vangela ntshikelelo wa ku ticukumetela na le ku nweni ka byalwa a lava ku rivala maxangu yo pfumala mupfuni eka khombo leri a ri n'wi humelerile. Ku tikeriwa ka yena a ku nyanyisiwa na hi xiyimo xa ku fularheriwa na hi vanghana va yena lava va nga humelerisiwa hi yena evuton'wini. Marito lawa ya hlamusela hi laha vanghana va yena a va endlisa xiswona. Ku ya hi leswi mutsari a swi hlamuserisaka xiswona u ri:

Van'wana va vanghana lava va yena, hi ku vona se ri n'wi tlhavele kambirhi ku vula ka yena n'wini, a va nga ha lavi no n'wi vona. Loko va n'wi vona, a wongeti va vona nhlokonho. Loko a ku humelela, loko munhu wa kona a nga tikhomakhomisi lexi na lexiya, a tiendla munhu loyi a nga entirhweni lowukulu, a

vo n'wi pitsula leswaku a ta hatla a famba. Va rivala leswaku loko swilo swa ha n'wi fambela kahle, a va nga pfumaleki nile mutini wa yena, ku dyiwa makhondzo ya tihuku, ku nwiwa tikofi ni mabyalwa, byi ri vu: "*Mr Ntekele*, vava Ntekele (p. 87-88).

Ntshaho lowu wu hlamusela hi vuenti xiyimo lexi Ntekele a hlanganile na xona xa ku jikeriwa hi vanghana lava a va hanya na yena hi leswi a nga ha ri na nchumu. Marito lama ma komba leswaku mikarhi yin'wana vanghana i swigalana leswi hanyaka hi ngati ya munhu swi komba na leswaku munhu a nga tshembeki. Vunghana byin'wana i vunghana hikwalaho ka leswi wena u va hanyisaka, kambe a va swi koti ku ku pfuna loko wena u ri ekhombiyeni. Leyi i mhaka leyi pfulaka matihlo ya vahlayi leswaku va tivonela eka muxaka wa vanghana lava tihlawulelaka vona. Ntekele a nga swi tshembangi leswi vanghana va yena a va n'wi endlela swona endzhaku ka ku lahlekeriwa hi bindzu ra yena. Mutsari u humesa marito lawa loko Ntekele a ku:

Loko a anakanya hi ta vanghana lava va yena a twa ongeti a ngo rila, hikuva vunyingi bya vona, a va ri eka xiymo lexi a va ri eka xona hi ku pfuniwa ni hi ku tsundzuxiwa hi yena. Kwalaho a hlambanya a vuyelela, a va a swi himela ni le hansi leswaku loko swilo swo tlhela swi n'wi fambela kahle, va ta n'wi tiva. U ta ka a nghena endzhongweni a nga si pfuna munhu. (p. 88)

Marito lama ma kombisa hi laha Ntekele a nga twa ku vava hakona. Vanghana va yena a va n'wi fularherile, laha swi nga n'wi dyondzisa hi ndlela yo vava leswaku munhu a nga kahle, munhu wa cinca. Leyi yi vile dyondzo ya mahlomulambilu eka Ntekele hikuva u yi dyondza eku vavisekeni laha a tibohaka leswaku a nge he pfuni munhu vutomi bya yena hinkwabyo. Ntekele

a hundzukile xihlekiso hinkwako laha a ya kona, kasi loko a ha ri na mabindzu a ri munhu wo xiximiwa hi vanhu. Maxangu ya yena a ya nga ri tlhelo rin'we ntsena kambe a ya ri hinkwako. Leswi a ri munhu wa kereke, na vakristekulobye a va n'wi kombe xikosi. Mhaka ley iyi boxiwa hi mutsari a hlamuseka a ku:

Vakriste-kulobye na vona, ematshan'wini
yo va va n'wi tisela swikhongelo, ni ku
n'wi khongotela va ringeta ku n'wi tiyisa,
a va nga ha ri na mhaka na yena (p. 88).

Xiyimo xa ku jikeriwa na hi vakhongerikulobye xi nyanyisile xiyimo xa Ntekele ku tika. Ntekele hikuva a jikeriwile hi vanghana na vakriste va kereke ya yena, swi n'wi endlile leswaku a chuveka rihlampfu ekerekeni. A swi tikomba misava yi n'wi yimile emoyeni, swilo a swi yime hi nhloko, Ntekele a nga ha tivi leswaku u ta khoma nsinya muni. Ntekele luyani wa *tycoon*, a hundzukile xihlekiso etikweni, vut*tycoon* byi xaxile leswi kombisaka leswaku hakunene vukosi i mberha bya dzudzeka. Ntekele u swi vonile leswaku se a khomile nyarhi hi timhodzo. Maxangu lawa ya n'wi endlile leswaku a famba a ya lava ku ma rivala hi ku nwa byalwa. Maxangu ya ku hisiwa ka mabazi ya yena hi wona lawa ya nga n'wi nghenisa mhaka yo famba a nga tivi na laha a yaka kona. Siku rin'wana loko a karhi a tifambela na miehleketo ya yena yi karhi yi anakanya ta bindzu ra yena u vonile mimovha yi nga ri yingani ku katsa ni *Cadillac* ya ntima eka N'wa-Mugwena a tlhela a vona na tende leri a ri vambiwile laha a nga fika a nghena hambileswi a ka ha ri mpundzu a ya tshama ekamareni yo tshama eka yona.

Eka N'wa-Mugwena a yi ri ndhawu yo nwela byalwa eka yona ya wansati loyi kona a nga hlangana na nghamula leyi nga n'wi rhamba ku tshama na yena va nwa byalwa swin'we. Laha hi laha a nga hlangana na Muzayiwe ro sungula kona. Ntekele u kokiwile mahlo hi movha wa manyunyu lowu a nga wu vona ehandle ka jarata ra ka N'wa-Mugwena, xikan'wekan'we swi n'wi endlile leswaku a lava ku vona n'winyi wa movha loko a fika a titshamisa ekhonweni ra sofa. Maambalelo ma Muzayiwe ma wutlawutlile Ntekele a khorwiseka leswaku mali yi kona eka wanuna loyi, na leswaku leswi a nga

na xiphiso xo pfumala mali, a nga pfuneka eka xirilo xa xa yena xa ku pfuxeriwa bindzu hi yena. Ku tiyisisa leswaku Ntekele a tshemba leswaku u ta pfuneka hi twa mutsari a ku:

Hi ku n'wi languta kunene, Ntekele a namba a swi vona leswaku xigungutsa lexi a xi ri xikhumukana, a va handle ka ku kanakana , a namba a ehleketa leswaku xi ta va xi ri xona n'wini wa *Cadillac* leyi a yi te moo, hala handle ejarateni (p. 92)

Ntshaho lowu wu nyika vuxokoxoko byo eneta bya leswi nga koka Ntekele rinoko na ku hlawula ku ya tshama esofeni leri a ri ri ekusuhi na yena. Ntekele se a kokiwile rinoko hi xiyimo na maambalelo ya yena swi tlhandlekela hi ku vona movha wa manyunyu ehandle ka jarata .Ntekele u fikile a hlawula sofa leri a ri ri kusuhi na yena a tshama eka rona hi ku lava ku n'wi vona wanuna loyi kahle a n'wi vonela ekusuhi . Ntekele u tilulamiserile ku xava byalwa hi ku sungula ku tisechasecha xipaci loko wanuna loyi a n'wi koweta hi voko leswaku a ta tshama na yena. Wanuna loyi u byerile Ntekele leswaku u lava munhu wo vulavula na yena hikuva a ri ni xivundza. Kwalaho hi twa loko va sungula ku ya tshama swin'we na ku vulavula swin'we hi loko wanuna loyi Muzayiwe a nga byela Ntekele va karhi va nga tivani a ku:

Ndi ni xivunda, a ndi ta tsaka loko hi nwa swin'we" ku vula xifoma lexi loko nkulukumba Ntekele a a va a tshamile.
"Xana u twanana na yona *whisky*? (p. 92-93)

Hi ku vula marito lawa Muzayiwe u tikombile leswaku u na mali naswona wa hanana.Wanuna loyi u kombile leswaku u na mali hi ku rhamba Ntekele ku ta nwa na yena *whisky*. Munhu loyi a vitanaka munhu un'wana ku ta n'wi pfuna ku nwa u vula leswaku u na macheleni yo enela. Xiyimo xa Muzayiwe na maambalelo ya yena hi ku hlamusela ka mutsari u ri:

Mpahla leyi a a yi ambarile, a yo namba yi tikomba leswaku xiyisa lexi a xi ri ni switamelo. A a nupe hi *three piece* ya nkanu, leyi hikokwalaho ka vukulu bya miri wa yena a yi rileyo pimeriwa a tsemeriwa kunene. A yi ri ya xihuva ni mikhwati yo basa. Exikhwameni xa baji, a ku hoxiwe xidukwana xo tshwuka, ehenhla ka xinorobaji, ku hingakanya khwiri, a ku lengalenga nketana ya nsuku, leyi a yi khungelele xitsema-minwala lexi a xi ri exikhwameni xa buruku. Tintiho tona a ti lo pyi hi swingwavila leswi a a lo huma endlwini swi enghena (p. 92).

Maambalelo lawa ya nuna loyi a ya vula swotala eka Ntekele loko a ngenhile ekamareni yo tshama eka yona ya N'wa-Mugwena. Va sungurile ku tivana na ku xewetana kutani Ntekele a titivisa a ku:

“Ndzi Ntekele, William Ntekele,” ku hlomula Ntekele hi ku teka nghilazi. Ndi jabula ngopfu ku ku tiva nkulukumba Ntekele ku hlamula xifoma lexi hi ku yisa voko lero bumbula leswaku va qhavulana. “Mina ndi Muzayiwe, Lord Muzayiwe, ndi huma ndi li edolopeni la Landela. He wena ntobozana, hi nga hi tlakusa yin'wana ngilazi” Hiloko hi ku tsopeta ka tihlo, nhwanyana loyi a a huweleriwa ku tisa nghilazi a yi tisa. Kwalaho hi loko byi cheriwa, byi sungula ku nwiwa. Muzayiwe a humesa phaketi ya *cigar* ya nxavo wa le henhla swinene a yi pfula a va a

kangatelela Ntekele leswaku a pambula.

(p. 93)

Loko va tivanile, Muzayiwe a nga ha yimangi ku lerisa nhwanyana loyi a xavisa byalwa ku tisa byin'wana byalwa ku nwiwa lero na ta nwiwa byi kondza byi nwi khandziya Ntekele. Ku nwa ka byalwa swi pfuxile ku vulavula ngopfu ehenhla ka Ntekele tanihi leswi byalwa byi nga na ntirho wa byona emunhwini. Va yile emahlweni va bula vavanuna lavambirhi ku fika laha Ntekele a nga lava ku tiva loko Muzayiwe a ta ro sungula eRixongile na ku lava ku tiva leswaku a nga va a tirha ntirho muni leswi a vulaka leswaku ntirho wa yena wa n'wi tsendzelekisa na matiko. Hi twa Muzayiwe a sungula hi ku themendhela tiko ra Rixongile a hlamula a ku:

Mi ni ndhawu yo saseka, munhu loyi a nga yi tshula vito leli la Lixongile, u yi tshule kahle, yi xongile hakunene"... Ina i lo sungula, naswona ku khuluma ntiyiso a ndi lo mi vhakela, nda hunda" ku hlamula Lord Muzayiwe. "Ntilo wa mina wu ndi tsendzelekisa ngopfu.(p.93)

Ku tivana ka vona ku yile emahlweni hiloko Muzayiwe a tihlamusela hi ku hetiseka leswi a tirhaka swona hi ntirho wa yena lowo n'wi tsendzelekisa na matiko ktani u boxa a ku:

"Ndi nyanga, ntilo wa mina i ku tshungula. Kutani a ndi tshami, ndi vitaniwa matiko lawa hinkwawo , vaLisuthu... vaLKoloni..., ha ku sala kwihhi?" (p. 93)

Vavanuna lavambirhi va yile emahlweni va nwa, va bula na ku dzaha ticigar leti va nga pambulelana. Muzayiwe u tipaluxile erivaleni leswaku yena i n'anga leyi fambaka hinkwako yi tshungula vanhu. Eku vulavuleni ka vona Ntekele u hlamuserile leswaku a nga na ntirho kutani Muzayiwe u lavile ku tiva leswaku u hanyisa ku yini a ri hava ntirho, hilaha Ntekele a nga hlamusela a ku:

A ndzi ri na ni bindzu ra mabazi, kambe sweswi ri wile, swi ndzipfuxe ehansi vafana...Loko ndzo kota ku pfuxa bindzu ra mina va ta ndzi tiva, ndzo lava ntsena la nga ndzi pfunaka ku pfuxa bindzu ra mina (p. 94)

Ntekele u tivikile eka Muzayiwe leswi a navela swona ku nga ku pfuxiwa ka bindzu ra yena laha a ri na ku tshemba leswaku mali leyi Muzayiwe a nga na yona, leyi a yi hlayeka eka yena hi movha na maambalelo ya yena u ta nyikiwa hi wanuna loyi a n'wi nyikaka byalwa a nga xavangi. Kunene Muzayiwe loko a twile leswaku Ntekele u lava loyi a nga ta n'wi pfuna ku pfuxa bindzu ra yena u hlamurile a ku:

“Sweswo a swi kalati, ndi nga ku pfuna ku li pfuxa... Ndi nga ku pfuna hi li pfuxa, ntsena hi ta fanela ku langa hi ku khuluma hi vona hi laha hi nga pfunanaka ha kona. Leswa mali a hi nchumu laha ka mina la...mali a hi *pobleme* laha ka mina la... phela ndi tshungula ni tshungula ni valungu, futhi ku tale vona ku ri ni Vantima” (p. 95)

Ntekele a nga tshembangani leswi tindleve ta yena a ti twa swona hikuva a tsendzelekile hinkwako a lava mpfuno wa timali, kambe a nga humelelangi kambe ku va a yile ebyalweni eka N'w-Mugwena u hlangana na leswi a nga swi anakanyangi. Muzayiwe u tiyisisa leswaku mali u na yona hi tlhela a hlamusela Ntekele a ku:

“Ina, mali ndi nayo. Hi nga ndi byela tatana Ntekele, xana i vangani Vantima lava u va tivaka va famba hi *Cardillac*? Ku ve a hi yona ntsena, le kaya ku sale nhungu wa mimovha. *Cardillac* yin'wana, ti *Dodge Monaco* timbili, ti *Mercedes*

timbili, *Jaguar, Kombi* ya *Toyota Hilux* ni dyiloli dyikulu dya *International*. Hala tlhelo tihomu swi lo manyana. U nga vileli tatana Ntekele, ku xaniseka ka wena ku ta hela ku nga li khale. Swo lava leswaku hi tshama ehansi hi kungela hilaha hi nga pfunanaka hakona”(p. 95)

Byalwa byi nga byalwa, byi sungurile ku vila endzeni ka makhwhiri ya vona kutani ku endlaka leswi byi tirhaka swona loko byi ri endzeni ka munhu. Ku ya hi ku vula ka mutsari mayeno na byalwa u ri:

Tanihilaha swi nga kona, byalwa byi nga ni xiga eka munwi un’wana na un’wana. Van’wana loko va nwile byi ngo va vangela vurhongo, van’wana byi ngo va vangela ku tsaka, va yimbelela va cina. Van’wana byi ngo va ririsa hi ku va tsundzuxa maxangu ni vusiwana bya vona. Van’wana byi ngo va lotta vukari, u kuma munhu wa kona loko a nwile a leva ra xivatlankombe, a rivala leswaku a xi na dzovo. Van’wana nakambe byi ngo va vangela ku phyaphyarha (p. 94).

Leswi byalwa byi nga n’wi endla swona Ntekele byi n’wi vangerile ku vulavula ngopfu. Ku vulavula loku a nga yimi ku kondza a vulavula na ku engetela timhaka a tichela munyu. Hi loko Ntekele a sungula ku pfulela, leswi a ri munhu wo kota ku xaxameta timhaka a vulavula swa mabindzu ya yena ya nga hisiwa hi vafana, a engetela ta mabazi ya yena se ya nga ha vi makumembirhi lama nga hisiwa ma ri makumenharhu, a vulavula ta sirha nsati wa yena N’wa-Xitlhelani na Rice mufana wa yena na ta vana va yena hinkwavo, Va-Manayila, va-Mpfuleni va sala hi ku tala. Ntekele a rungula hinkwato ta le ndyangwini wa yena, Byalwa byi nwiwa ku ya emahlweni a tshembisiwa na ku xaveriwa byin’wana Ntekele hambiloko a lava ku xava na

yena. Ku komba leswaku mali a yi tele eka Muzwayiwe hi twa a byela Ntekele a ku:

“U nga ki u tikalata, Loko wa ha lava byin’wana ndzi ta xava. Mali ya ha tele ngopfu laha leyi nga laha xipacini yi humaka kona”(p.96)

Ku vulavula ka Muzayiwe a ku komba leswaku u ta pfuna Ntekele eka xirilo xa yena xo pfluxeriwa bindzu tanihiloko a vula leswaku ku xaniseka ka Ntekele ku herile. Marito ya Muzayiwe ya tikombile leswaku wa swi lava ku n’wi pfuna hikuva mali a ri na yona. Muzayiwe u yile emahlweni a hlayela Ntekele leswaku ekaya ka yena u siyile Dodge Monaco, Ti Mercedes Benz timbirhi, Jaguar, Kombi ya Toyota Hilux ni dyilori dyikulu dya *Interational*. U kombisa na leswaku u na tihomu totala. Ntekele u vile na ntiyiso wa leswaku vusiwana bya yena hi loko se byi herile. Muzayiwe u tiyisisa leswaku ku xaniseka ka Ntekele ku herile leswi a nga hlangana na yena. Ku longoloxiwa ka rifuwo ra Muzayiwe etindleveni ta Ntekele swi dyile mbilu ya yena swi yi heta. A ku nga ta va na nchumu lowu a wu ta kanakanisa Ntekele leswaku a nge pfuneki eka Muzayiwe.. Muzayiwe u xavile byalwa ku nwiwa lero ta na nwiwa ku fika laha Ntekele a byi nwi khandziyile a sungula ku vulavula swo ka swi nga tivikani. Mutsari u hlamusela leswi Ntekele a ri xiswona hi ku pyopyiwa loko a ku:

Muzayiwe a tshembisiwa leswi hi Xitsonga xa ka hina swi yilaka ku swi tshembisa un’wana wanuna. Lord Muzayiwe a qhavuriwa hakambirhi hakanharhu a va a bambateriwa byi ri vu: “*Don’t worry my son, Manayila is yours, I’m telling you, Shake my hand sonny* (p. 96)

Mavulavulelo lawa ya Ntekele a ya tikomba leswaku u teka Muzayiwe tani hi n’wana wa yena w axinuna kumnbe mukon’wana wa yena. Loko va ya

emahlweni va karhi va nwa, se leswi vulavuriwaka a swi ya emahlweni swi nga ri na nhloko na ncila hi twa hi laha mutsari a vulaka a ku:

Leswi se swi vulavuriwaka swi nga ha tivikani, Manayila, Nayi, wa yena a va tani hi xifuwo lexi nge ku xavisiweni. Tatana a themendhela ni ku phata vumbhuri bya n'wana wa yena handle ka tingana kumbe ku tipfinyinga.(p. 96)

Ximanga xi huma esakeni laha Ntekele a humeselaka ehandle leswaku Muzayiwe a nga tekana na Manayila loyi a n'wi navetisaka eka Muzayiwe. Mavulavulelo ya Ntekele se ya hundzuka marito lama sungulaka ku vitana Muzayiwe tani hi mukon'wana, wonge hi loko se a tekanile na n'wana wa yena wa xisati. Xinavetiso lexi a xi endlaka Ntekele hi Manayila xo n'wi xavisa eka Muzayiwe ku endlela leswaku Muzwayiwe a tsakela ku vona Manayila, hikwalaho loko Ntekele a rhambile Muzayiwe ku famba na yena ekaya swi n'wi khomile kahle leswaku a ta ya vona Manayila. Ntekele u sungurile ku vulavula a komba leswaku u na n'wana wo saseka na leswaku n'wana loyi i Manayila loyi se a n'wi vula leswaku i Manayila wa Muzayiwe. Swi tsakisile Muzayiwe ku twa a nyikiwa xinhwanyatana xo saseka lexi a xi ta hundzuka xinjhinana xa yena leswi a ri na vavasati va'wana. Ntekele u twananile na Muzayiwe leswaku leswi a pfumalaka wo n'wi pfuna hi mali yo pfluxa bindzu ra yena leri nga wa hi ku hisiwa hi ndzilo, u ta n'wi nyika n'wana wa yena, Manayila , leswaku va tekana. Ku suka eka N'wa-Mugwena Ntekele na Muzayiwe, va yile eka Ntekele laha se a ku ri na ntwanano wa leswaku Muzayiwe u ta tekana na Manayila va nga sungulangi hi ku vulavula na Manayila. Loko va fika ekaya ka Ntekele, Muzayiwe u khongotela Ntekele loyi hi ku twa byalwa a tsundzukaka nsati wa yena hi mihloti leyi pfuxiwaka na ku nyanyisiwa hi byalwa, u tlhela Muzwayiwe a lava ku tiyisisa loko Manayila a ta pfumela ku tekana na yena hi laha hi n'wi twaka a khongotela na ku vutisa Ntekele a ku:

Lingeta ku swi livala tatana Ntekele, loko mati ya halakile, xana yi ta halakile. Mhaka

ya mina na Manayila, xana u ta pfumela ?

(p. 108)

Marito lawa ya Muzayiwe a ku ri ku lava ntiyiso lowu hetisekeke na leswaku Ntekele a tiboha eka wona. Ntekele a swi n'wi kanakanisangi ku hatla a pfumela a ku: "of course u ta pfumela. Ndzo lava ntsena la nga ndzi pfunaka ku pfuxa bindzu ra mina" (p. 108). Mahlamulele ya Muzayiwe ya leswaku "sweswo a swi kalati, ndzi nga ku pfuna ku li pfuxa" ya tisile ku tshemba lokukulu eka Ntekele loko Muzayiwe a hlamurisile sweswo. Muzayiwe u tshembisile Ntekele leswaku a nga n'wi pfuxela bindzu hi matimba hikuva se a tshembisiwile na xinhwanyetana xo saseka ku tekana na xona. Muzayiwe u te loko a heleketiwa hi Manayila eku wiseni, a sungula ku boxa ntwanano wa yena na Ntekele wa leswaku u nyiketiwile yena leswaku va tekana, Muzayiwe u boxile mhaka leyi nkarhi lowu Manayila a tlhela eku n'wi heleketeni ekuwiseni. Maboxelo ya xihundla lexi hi Muzayiwe u xi boxile loko a n'wi yimisile a ku:

Hi nga yimanyana N'wa-Ntekele... A hi
tivane, mukhalabye wo phe lo ndi
Muzamana he, he, he, he! A ndi
Muzamana kambe Muzayiwe, Lord
Muzayiwe...Ndi huma le Landela...
Hikokwalaho ka yini u nga ndi qhavuli...
Leswi ingiti u lo kwata ke? (p.110)

Manayila u arile no twa a ku meno! Ku byeriw leswi Muzayiwe a n'wi byela swona. Hambileswi Muzayiwe a lava ku n'wi qhavula a nga pfumelangi ku qhavuriwa hi ku hlundzukela dakwele ra tata wa yena, leri a ku ri endlwile hi Muzayiwe. Muzayiwe u yile emahlweni ni ku vulavula na Manayila, loyi a nga pfumeli leswi a byeriwa swona. Hi twa Muzayiwe a vulavula marito lawa a ku:

N'wa-Ntekele, njhe wa swi tiva leswi u
lavaka ku tiluzisa swona? Phela ndi
xikhumukana mina, ndi , nfi ni switamelo.
Njhe u yi vonile njhini leyi ndi fambaka ha
yona? Ndi famba hi *Cardillac* my girl. I

vangani Vantima lava u va tivaka va famba hi *Card*?. Ndi vula hambi Valungu vo hlayiwa hi tintiho, ku ve a hi wona ntsena, le kaya ku ni...(p. 112)

Laha a swi tikomba leswaku Muzayiwe u lava Manayila, hi laha a sungulaka ku tinavetisa eka Manayila hi mimovha ya yena. Manayila a swi nga n'wi endli nchumu swa mimovha ya munhu loyi a nga n'wi rhandzeki hi twa hi laha a hlamulaka a ku:

Ku hava ku tiphina ni ku tshamiseka laha ku nga hava rirhandzu, hikwalaho, mina ndzi nge pfuki ndzi tekiwile hi munhu wo ka ndzi nga n'wi rhandzi ndzi ku ndzi landza Rifumo (p. 112)

Ntshwimbirisano lowu wa marito wu fambile nkarhi wo leha, hambiloko Muzayiwe a karhi a tihlamusela leswaku wa fa hi yena, Manayila u swi bakanyelo ethelo hikwalaho ka jaha ra yena Jamboti leri a ri tatile mbilu ya yena. Ku vulavula ka Muzayiwe na Manayila ku tekile nkarhinyana ku fikela laha loko Manayila a tlhelela laha tata wa yena a ri kona a nga n'wi kuma byi phahile. Hi xa mundzuku hi twa Muzayiwe a ha yisa emahlweni mhaka leyi a nga yi sungula eka Manayila hi xa tolo a ku:

A ndi navela ku twa lito la wena N'wa-Ntekele, phela heyi, lito la wena li saseke leli ingiyi munhu a ngo li phema kunene a li hoxa enon'wini. U li yini hi mhaka liya ya tolo, xana u yi ehleketile... Vumbhuli bya wena byi ndi khomanhleziya N'wa-Ntekele. Ndi lendelekile loko nta ku byela, kambe ndi khuluma ndi tiyisile loko ndi ku a ndi si tshama ndi vona wansati wo vumbeka no xonga ku fana na wena (p. 117)

Ntshaho lowu wu kombisa ku phikelela ka Muzayiwe ka ku lava ku tekana na Manayila leswaku a ta ya mahlweni a n'wi pfuna bindzu ra tata wa yena. Mahlamulelo ma Manayila a ma cinci, hikuva wa ha ya emahlweni a komba leswaku mhaka leyi a nga yi vula hi xa tolo ya ha tshamisa sweswo. Loko Manayila a hlamula u ri:

Kasi ndzi te yini tolo, xana a ndzi ku byelanga wena leswaku a ka ha ri ni ku ehleketa loku nga ha humaka ka mina? Nhlamulo hi yeleyi ndzi nga ku nyika yona tolo, a ka ha ri na yin'wana. Tshika ku ndzi tlhuthisa enon'wini kokwana Muzayiwe ... loko u lava ku pfuna tatana a ndzi ku siveri ni switsanana, ntsena loko ku ri leswi u swi vulaka, namba u swi rivala hikuva u to ka wo hi ribayi, u nga swi vonanga. Ndzi ngo tinciki, ku ri ni ku tekiwa hi wena (p. 116)

Laha hi vona marito ma Manayila ma nga ri na ntsentselelo eka Muzayiwe. Manayila a nga kombi na ku xavelela na kutsongo, u tlhele a hetelela hi ku hlambanya, a ku a ngo tinciki, ku ri na ku a tekiwa hi mukhalabye loyi a nga n'wi rhandzeki. Muzayiwe hi ku vona a tsandzeka ku khorwisa Manayila hi n'wi vona hundzulukela eka tata wa yena a ku:

Ntsena ndi hlamalisiwa hi loko u nga ha tsundzuki leswaku hi twanana ndi ku pfluxela bindzu la wena... Ina, hi twanane leswaku ndi ku pfluxela lona hi va hi twanana hi tlhelo ra Manayila... Kumbe a wa ha ri ka wona makungu ya leswaku ndi ku pfluxela bindu la wena? (p.122)

Marito lama ma kanganyisa Ntekele loyi a nga ha tsundzukeki leswi a nga swi vulavula loko bylawa byi n'wi khandziyile, kutani a nga tivi leswaku u ta khoma nsinya muni? Hambiswiritano, Ntekele wa hlamula a ku:

Hakunene a ndza ha tsundzuki nchumu... Manayila! U nghena hi kwihi Manayila emhakeni ya bindzu ra mina... Ndzi nga ha ri ka wona njhani? Ndza ha ri ka wona. Ndzo ka ndzi nga ha tsundzuki leswaku Manayila u nghena hi kwihi eka mhaka leyi? (p. 122)

Marito ma Ntekele ma tikomba leswaku u vulavula timhaka ta Manayila ta ku n'wi nyika Muzayiwe a nga titwangi. Kambe, Muzayiwe wa ha ya emahlweni a n'wi tsundzuxa hi ku vula marito lama:

Leswaku eh... ehenhleni ka swiboho leswi hi nga ta nghena eka swona loko ndi ku pfuxela bindzu la wena, u ta ndi nyika Manayila a va eh... nsati wa mina (p. 122).

Mhaka leyi yi endlile Ntekele a ku ntsee, a ehleketa leswaku byalwa? Byalwa byi nga ku endlisa swihoxo swo tala. Ntekele a nga ha tivi leswaku u ta endla yini kutani loko Muzayiwe a lerile leswaku u ya kun'wana hi laha Ntekele a nga sala a kuma nkarhi wa ku vulavurisana na n'wana wa yena hi mhaka ya ku twanana ka yena na Muzayiwe.

Tsalwa leri ri kombisa vukati byo sindzisa lebyi taka hi tatana loyi a sindzisaka n'wana wa yena wa nhwanyana ku tekana na xifumi lexi a nga hlangana na xona ebyalweni. Tatana loyi u ta hi ndlela ya vutlhari eka n'wana wa yena laha loko a vulavula na yena a sungulaka hi marito lama:

Manayila n'wananga... Ndzi twa ndzi ri na gome ni tingana ngopfu loko ndzi ehleketa hi ta leswi a ndzi ri xiswona tolo. Ndza tshemba leswaku ndzi ku

hlamarisile tolo...A ndzi pyopye ku tlula mpimo n'wananga, ni leswaku ndzi vuyise ku yini laha kaya a ndzo swi tiva. N'wananga u ndzi tiva ndzi nga ri munwi wa byalwa a hi swona? (p. 124).

Marito lama i marito mo xavelela manghenelo ya ku n'wi sindzisa vukati lebyi nga ta vuyerisa yena, tata wa kona hi tlhelo ro pfuxeriwa mabindzu. Loko Ntekele a nga se boxa mhaka ya yena u sungula hi ku tiputa vusiwana byo pfumala mali loko a ku:

Sweswi ndzi pfuma ni sente ya le ndleveni, Swimalana leswi a ndzi ri naswo ebanke, swi herile swi lo bii!. Vanghana va mina lava a ndzi ehleketa leswaku va ta ndzi phalala ndzi pfuxa bindzu ra mina, ku pfuma ni un'we wa ku ndzi pfuna. Van'wana va vona a va lavi ni ku ndzi vona. Loko va ndzi vona ongeti vo vona nhlokonho. Va rivala leswaku vunyingi bya vona va le ka xiyimo xelexi va nga eka xona hi ku pfuniwa hi mina. Kunene va vurisile vatolo loko va te loko u fuwe hlolwa ri tseme ndleve. Ndzi ringetile ni ku ringeta, kambe ku pfuma ni un'we wa vusiwana, kutani tolo kunene, ndzi kumane ni nuna loyi u n'wi vonaka la, Muzayiwe, loyi hambileswi hi nga tivaniki, a nga la na twa mhaka ya mina, yo n'wi hlomula mbilu kutani a tinyiketa ku ndzi pfuna (p. 125)

Ntekele u vulavula timhaka leti ku endlela leswaku Manayila a twisisa xiyimo lexi a nga eka xona na ku n'wi tivisa Muzayiwe ximfumo leswaku u huma kwihi, i mani naswona xikongomelo xo vuya na yena ekaya ka vona hi xihhi?

Kwalaho Ntekele a sungula ku vulavula na n'wana wa yena hi ku ta hi le kule swinene. Manayila loko a hlamula leswi tata wa yena a nga vula swona hi n'wi twa a vutisa a ku:

Xana u tirha ntirho muni. Xana u ni bindzu...Xana i ntiyiso leswaku u ta mi pfuna, Swi nga saseka papa loko o mi pfuna (p. 125).

Ntekele loko a twa marito lama ma vuriwaka hi Manayila loko a ku swi nga saseka loko o mi pfuna, a swi n'wi nyika ku tshemba leswaku Manayila u ta pfumela loko na yena a swi tsakela leswaku Muzayiwe a n'wi pfuna ku pfuxa bindzu leri. Mhaka leyi ya vukati byo sindzisiaa byi ya emahlweni byi hlohloteriwa hi Ntekele endzhaku ka loko n'wana wa yena a vurile leswaku swi nga saseka loko Muzayiwe o pfuna tata wa yena. Ku yisa emahlweni mhaka ya vukati byo sindzisa hi twa Ntekele a ku:

Kunene swi nga saseka n'wananga , ndzi nga tsaka ku tlurisa hikuva swi ta ndzi humesa emilandzwini leyi ngzi nga eka yona. Ntsena eh... na wena wa enghenanyana eka mhaka leyi ya ku pfuxiwa ka bindzu leri ra mina... Hi leswaku ku ni mhakanyana leyi ndzi fanele ku ku kombela yona n'wananga, n'wananga u ta ndzi khomela.(p. 125)

Ku vulavula loku ka Ntekele ku kombisa ku ka a nga ri na ntiyiso hi xiyimo xa Manayila xa leswaku u ta pfumela vukati lebyi a nga twanana na Muzayiwe hi byona. Ntekele u tirhisa marito yo onga na ku vulavula kahle leswaku Manayila a nga swi voni leswaku u le ku n'wi kondleteleni vukati lebyi a nga byi laviki.

Ntshaho lowu wu kombisa kahle laha timhaka hinkwato ta ku xavisiwa ka Manayila tani hi xifuwo a xaviseriwa Muzayiwe ti nga sungula kona. A ku ri endzhaku ka ku nwa lokukulu laha Ntekele a pyopyiwile ku fika laha a nga tshembisa Muzayiwe leswaku Manayila i wa yena na ku vitana Muzayiwe

mukon'wana wa yena. Kasi Muzayiwe a lava kona kwalaho hikuva swa matshengwe a ri na swona u vonile yi ri ndlela yo kuma xinjhinana ku ya engetela tshengwe ra yena ekaya loko a nyikiwa Manayila hi tata wa kona. Loko byala byi xalamukile eka Ntekele a swi nwi olovelanga ku boxa eka Manayila leswaku u n'wi xavisile tani hi xifuwo eka Muzayiwe. U lo tivika hi ku pfumala ka yena mali na ku komba ku navela leswaku swi nga va kahle loko ko va na loyi a nga n'wi humesaka emilandzwini ya yena ya swa timali. Hi twa hi laha a vulavulaka na Manayila ku lava ku n'wi byela leswaku u twananile na Muzayiwe leswaku a n'wi nyiketa ku tekiwa hi yena. Ntekele loko a byela Manayila mhaka leyi u ri:

Kunene swi nga saseka n'wananga, ndzi
nga tsaka ku tlurisa hikuva swi ta ndzi
humesa emilandzwini leyi ndzi nga eka
yona. Ntsena eh... na wena wa
enghenanyana eka mhaka leyi ya ku
pfuxiwa ka bindzu ra mina (p. 125)

Loko Ntekele a vurile leswaku Manayila wa “enghenanyana eka mhaka leyi” swi lotile tindleve na miehleketo ku twa leswaku u enghenisa ku yini emhakeni ya bindzu ra tata wa yena. Ntekele swi n'wi tikerile ku hlamusela na ku hlamula swivutiso swa Manayila, kutani a sungula ku tilumaluma a ku:

Hi leswaku ku ni mhakanyana leyi ndzi
faneleke ku ku kombela yona
n'wananga, u ta ndzi khomela (p. 125)

Marito ma Ntekele ma nyanyisile xiyimo xa Manayila leswaku a enghena hi miehleketo ya ku lava ku tiva hi matimba mhakanyana leyi vuriwaka hi tata wa yena. Manayila u sindzisile na ku phikelela ku vutisa leswaku i mhaka muni, kambe yi nonoha ku huma kahle hi nomu wa tata wa yena, hi laha hi n'wi twaka Ntekele a ku:

Manayila n'wananga, u swi tiva swinene
leswaku ndzi ku rhandza ngopfu. Hi yo
mhaka leyi nkarhi hinkwawo ndzi ku
vekaka emiehlekeweni, u ngenaka eka

hinkwaswo leswi ndzi swi pulanaka. Ku vula leswi *my girl*, hi leswaku nkarhi hinkwawo ndzi ku navelela leswinene, ndzi ku navelela ntsako ni ku tshamiseka evuton'wini bya wena hinkwabyo (p. 125-126).

Ntekele u ringetile ku hlamusela Manayila hi ndlela yo olova ni ku n'wi onga leswaku a ta n'wi byela mhaka yo tekana na Muzayiwe. A lava ku tirhisa marito lama nga ta nyanganya etindleveni ta Manayila leswaku Manayila a ta yengiwa hi marito a wela kunene a nga swi voni leswaku a hi ku rhandza ka yena ku tekiwa hi Muzayiwe. Marito lawa a ma boxangi nchumu xa leswi Ntekele a lava ku vula swona hikuva matitwelo ya Ntekele ya leswaku u navelela Manayila ntsako na ku tshamiseka a ma hlamusela nchumu xa leswi Manayila a lava ku twa swona na leswi Ntekele a lava ku hlamusela swona. Ku tilumaluma ka Ntekele ku tlhela ku ya emahlweni loko a vulavula a ku:

A ndzi swi lavi leswaku u hlupheka n'wananga, ndzi lava leswaku loko Xikwembu xi tshika xi ndzi tekile, ndzi ku siya u tshamisekile... A hi mhaka yo karhata n'wananga. N'wananga hi leswaku eh... ndzi ku rhandza ngopfu. Miehleketo ya mina ni mbilu ya mina hinkwayo swi le ka wena n'wananga. Ku hava na un'we wa vana va mina loyi ndzi n'wi rhandzeke ku fana ni leswi ndzi ku rhandzisaka xiswona. N'wananga u ndzi tsakisa hi leswi u nga n'wana wo yingisa, n'wana wa xichavo ni ku rhula (p. 126).

Ntekele u rhendzelaka eka marito man'we, a vulavula a ya jika ekule leswaku swi tikomba wonge a nga le ku sindziseni n'wana wa yena ku tekiwa hi Muzayiwe. Hi n'wi vona a ya emahlweni a xavelela Manayila a n'wi komba xiyimo xa bindzu ra yena leri nga wa leswaku a ta va na ku twisisa leswaku

hikokwalaho ka yina a fanele ku pfumela Muzwayiwe. Ntekele u ya emahlweni nakambe a vulavula marito lawa a ku:

A hi mhaka yo karhata n'wananga. N'wananga, ndzi lava leswaku eh... ndzi ku rhandza ngopfu. Miehleketo ya mina ni mbilu ya mina hinkwayo swi le ka wena n'wananga. Ku hava ni u'nwe wa vana va mina loyi ndzi n'wi rhandzeke ku fana ni leswi ndzi ku rhandzisaka xiswona. N'wananga u ndzi tsakisi hi leswi u nga n'wana wo yingisa, n'wana wa xichavo ni ku rhula... Eh...hi leswaku ndzi ku navelela leswinene n'wananga, hi yo mhaka leyi ndzi nga riki na tingana ku ku kombela mhaka leyi ndzi lavaka ku ku kombela yona (p. 126)

Ku vulavula loku hinkwako a ku endliwa hi Ntekele a ku ri ku lulamisela ku boxa tshumba leri a ri fanele ri boxiwa leri a ri nonoha ku ri boxa. Ku themendhela ka Ntekele, a kombisa rirhandzu ra yena eka Manayila leri ri tlulaka rirhandzu ra yena ra vamakwavo, a wu nga ri ntiyiso, o lava leswaku Manyila a titwa wonge u na nkoka ngopfu ku tlula lavan'wana leswaku a nga nyumisi tata wa yena eka leswi a lavaka leswaku a endla swona. Ku themendheriwa ka Manayila ka leswaku u na xichavo na kurhula a swi endleriwa leswaku a nga pfuxi nyimpi ehenhla ka mhaka leyi a faneleke ku byeriwa yona. Ntekele u ya emahlweni a vulavula na Manayila a ku:

Hi leswaku eh... eku vulavuleni ka mina na Muzayiwe hi ta ku pfuxa bindzu ra mina, hi fike laha Muzayiwe a nga ku enghenisa eka makungu ya hina... Hi leswaku eh... u fanele ku swi twisisa n'wananga leswaku ndzi ku rhandza ngopfu, ndzi ku navelela ntsako ni ku

tshamiseka evuton'wini bya wena hinkwabyo... Hi leswaku eh ... hi te loko hi ri karhi hi pima-pima, Muzayiwe a kombela leswaku eh ...hi namba hi endla xinakulobyexi tiyeke hi ku n'wi pfumelela leswaku eh... a hi mhaka yo nonon'hwa n'wananga. U kombela ntsena leswaku hi endla vuxaka lebyi tiyeke hi ku n'wi pfumelela ... Ndzi n'wi pfumelela leswaku a ku teka u va nsati wa yena, sweswo ntsena *my girl*. (p. 127)

Ntekele u tikeriwa hi ku boxa leswaku u lava Manayila leswaku a pfumela ku va nsati wa Muzayiwe. Ku tika loku ku vangwiwa ngopfu na hi leswi Manayila na yena a vutiselaka leswaku tata wa yena a hatla a nghena emhakeni a tshika ku ya jika ekule. Manayila a sungula ku hela mbilu hi mavulavulele ma tata wa yena hikuva a lava leswaku a hatla a ku mhoo, a ta n'wi byela xo mita hi huku. Ririmi ra Ntekele a ro va ngi ri namarherile emalakeni ya nomo wa yena hikuva o tshamela ro "Ndzi ta ku byela *my girl*" hi ku chava ku mhoo! Ntekele u vulavula timhaka leti a karhi a katingeka hikuva nyuku a wu ri karhi wu pfempfa exikandzeni xa yena hi ku tika ka timhaka leti a fanele a byela n'wana wa yena. Ematshan'wini yo hatla a boxa tshumba wa ha ya emahlweni Ntekele a ku:

A hi mhaka yo hlupha n'wananga, *and* wena u ndzi tsakisi hi leswaku wa yingisa loko lavakulu eka wena va ku xo ku byela. Muzayiwe u ndzi kombele leswaku ndzi n'wi pfumelela leswaku eh... a swi karhati n'wananga. U ri ndzi n'wi pfumelela leswaku eh... a ku eh...teka u va nsati wa yena, sweswo ntsena *my girl* (p.127)

Ku fika laha Ntekele a nge bodoo, mhaka leyi swi tekile ku hlwela lokukulu. Tani hi mutswari swa tikomba leswaku a swi vona leswaku a hi mhaka leyi a fanele a yi vurile eka n'wana wa yena, kambe nkucetelo wa ku pyopyiwa na ku lava ku pfuxeriwa bindzu swi n'wi nghenisile eka mhaka yo xavisa n'wana wa yena. Manayila u kombile ku siringeka hi mahungu ya tata wa yena laha a nag lava ku tiva leswaku loko Muzayiwe a kombele sweswo tata wa kona yena u hlamurile yini? Ku hlamula ka tata wa yena ku kombisile leswaku u pfumerile xikombelo xa Muzayiwe. Endzhaku ka loko a n'wi byerile leswaku u pfumerile leswaku Muzayiwe a n'wi teka Manayila u vutisa tata wa yena a ku:

Papa, mi pfumela leswaku mina ndzi tekiwa hi munhu loyi no n'wi tiva mi nga n'wi tiveki?... Mi te yini kwala, a ku vulanga n'wina mi ku ma ndzi rhandza, xana i ku ndzi rhandza loko mi ku tani? (p. 128))

Marito ma Manayila a ma tlhava tata wa yena ku fika laha a nga hlamula hi ku tiyisa ehansi ku endlela leswaku Manayila a nga swi teki hi ndlela yo hoxeka, kambe a swi pfumela leswaku i xiyimo lexi a nga hlangana na xona xi nga n'wi bohelela ku pfumela xikombelo xa Muzayiwe. Hi twa Ntekele a hlamula hi ndlela leyi a ku:

Ndza swi tiva leswaku maendlelo ya mina a ya basanga, a hi wona maendlelo ya xihina ni vumunhu. Ntsena ndzi ku yini n'wananga? Ndzi le khombyeni lerikulu ra swikweleti kutani Muzayiwe u tshembisa ku ndzi rihela swikweleti swa mina hinkwaswo, a va a ndzi pfuxela bindzu ra mabazi ya mina (p. 128).

Manayila loko a yingiserile ku angula ka tata wa yena u kombisile leswaku a nga swi lavi ku tekiwa hi Muzayiwe hi mhaka ya ku pfuxiwa ka bindzu ra mabazi ya tata wa yena. Manayila u tshovekile mbilu, a nga tshembi leswi tata

wa yena a n'wi byelaka swona. U tlherile a lava ku kambisisa ni ku tiyisisa leswaku tata wa yena u vula swona hi ku tlhela a vutisa xivutiso lexi a ku, "Papa, mo ndzi xavisa, mi ndzi xavisa leswaku mi ta pfuxa bindzu ra n'wina?" Tata wa yena u hlamula xivutiso lexi a ku:

Hayikhona n'wananga, a hi swona rikotsa ra mina, a ndzo ku xavisa, a ndzi ku xavisi ni switsongo...Mhaka hi leswaku swikweleti leswi ndzi nga naswo, swi ta ka swi ndzi peta nhloko. Handle ka swona, ndzi ta ka ndzi boheka ku xavisa yindlu, leyi hi nga hanya ka yona malembe ni malembe, kutani a ndzi swi twisisi (p. 128)

Ku hlamula ka Ntekele a ku tshikelela moya wa Manayila, loyi a vona leswaku tata wa yena u vona yindlu yi ri nchumu wo antswa ku tlula yena. Manayila u tivona a nga ri nchumu wa nkoka emahlweni ka tata wa yena hikuva loko a pimanisa vutomi bya yena na yindlu leyi tata wa yena a nga laveki ku yi xavisa a kuma mali ya bindzu, kambe a lava ku xavisa yena eka Muzayiwe swi n'wi heta matimba. Hambiswiritano, Ntekele u yile emahlweni a ringeta ku hlamusela Manayila leswaku a twisisa a ku:

Aawa n'wananga, a ndzo ku xavisa. U ta ku lovola, mi ta tekana erivaleni, ndzi ta mi endlela enkhuvo wo sasekoo, lowu ni vanhu va nga ta sala va te a, hi ku hlamala... Ndza swi vona leswaku i nkulu eka wena, ntsena vukulu a hi nchumu, lexikulu i... (p. 128)

Ntekele a nga ma hetangi marito yalawa hi ku nghenelela ka Manayila, loyi a vutisa leswaku "lexikulu i ku pfuka ka bindzu ra n'wina ra tibazi" laha a nga tlhela a hlamula leswaku u teke makungu ya leswaku yena a nge pfumeli. Ntekele u hlamula leswi vutisiwaka hi Manayila a ku:

Mhaka ya bindzu hi yona eee, kambe lexi nga xikulu ni lexi nga rhanga emiehleketweni ya mina, i ku lava leswaku u hlayiseka, n'wananga, rikotsa ra mina, ndzi ve ndzi vurile leswaku ndza ku rhandza. Ndzi ku rhandza hi mbilu ya mina hinkwayo, hikwalaho ku hava nchumu lowu nga ta ndzi tsakisi ku tlula loko ndzo na ku ndzi famba ndzi ya kuma n'wana wa mina ni mana wa wena, kwale ku yiwaka kona loko ku fiwile, ndzo ku sukela u lo khegee, u tshamisekile no tshamiseka. Muzayiwe i xikhumukana, hikwalaho u ta hlayisaka n'wananga (p. 129)

Ku vulavula ka Ntekele a ku hundzuluxi ku vilela ka Manayila ka leswaku tata wa yena u n'wi teka ku fana na xibye lexi nga xavisiwaka ku kumiwa mali. Manayila a nga lavi ku twa nchumu hi leswi Ntekele a n'wi byelaka swona hikuva swi le rivaleni leswaku a tilavela mali yo pfuxa bindzu. Manayila u boxile matitwele ma yena ma leswaku swa antswa ku xaviswiwa yindlu ku nga ri ku xavisa yena. Loko a boxa matitwelo ma yena u te:

Mina ndzi nge swi koti, swi nga antswa mi xavisa yindlu leyi, hi ta ya lava yin'wana leyitsongo hi tshama eka yona... Ingi ku ngo rhanga n'wina mi va ni tingana to ndzi xavisa (p. 130).

Marito ma Manayila ma vavisile Ntekele na ku n'wi tlhava mbilu. Tatana Ntekele na n'wana wa yena, Manayila va sungurile ku ka va nga ha tshamisani kahle ekaya hi mhaka leyi. Ntekele a swi tekile ku olova leswaku leswi a nga tata wa nhwana loyi a nga n'wi kunguhatela xin'wana na xin'wana a xi pfumela. Hi vona Ntekele a tirhisaka matimba ya vutswari bya yena ku tekela n'wana wa yena makungu ya vukati hi ku tilavela bindzu ra yena.

Ntekele u vulavurile a tiyisa eka Muzayiwe leswaku Manayila u ta pfumela ku tekiwa hi yena. A tiyisisa leswaku Manayila i n'wana wa yena na leswaku tani hi n'wana u fanele a endla ku lerisa ka tata wa yena. Ntekele a nga vileri ha nchumu hikuva a swi tekile leswaku u to vula ntsena kutani Manayila a pfumelela hinkwaswo, kasi a swi nga vi tano. Ntekele u yile emahlweni a sindzisa n'wana wa yena a n'wi byela leswaku u fanele a endla ku rhandza ka yena. U tlhela a tsundzuxa n'wana wa yena leswaku a pima marito ya yena loko a nga se vulavula. Ntekele u vulavula ni ku vutisa n'wana wa yena a ku:

Hi tshika *chance* leyi ya ku pfluxa bindzu ra mina? Ku vutisa Ntekele loyi kutani a sungula ku kufumela hi ku vona leswaku marito ya yena ya ku khongotela ni ku tiveka ehansi a ya pfuni nchumu... U fanele ku endla ku rhandza ka mina... U xavisa hi mani, u va pima marito ya wena loko u vulavula na mina wa swi twa (p. 130).

Ntekele u ringetile hi matlhelo hinkwawo ku vulavula kahle leswaku swi amukeleka eka Manayila, kambe Manayila a kaneta hi ku kaneta lokukulu. Ntekele u hlamuserile ku vuyeriwa loku va nga ta va na kona loko Manayila o pfumela, Manayila xi hlamula leswaku xi nge tekiwi hi mukhalabye, xi tshika majaha ma ri kona. Manayila xi vutisa tata wa kona leswaku a nga swi ehleketi leswaku xi nga va xi ri na jaha xana? Marito ya ku va na jaha ma tlhavile tata wa kona loyi a nga hlamula a ku:

Jaha, u byela mina tata wa wena leswaku u na majaha? Kasi na wena u fana na lexa makwenu Mpfuleni? Sis, a ndzi ku u munhu kasi na wena a wu munhu... U byela mina hi ta majaha, a wu na tingana hi? (p. 130)

Timholovo hi mhaka ya Muzayiwe a ti tshama ti ri kona endyangwini wa Ntekele. Hambiloko Ntekele a pfa a titsongahata a vulavula marito yo nyanganya eka Manayila, Manayila a nga lavi nchumu loko swi ta eka ku vulavula hi ku tekana na Muzayiwe. Xa yena a ku ri ku tshama a karhi a kaneta leswi vuriwaka hi tata wa yena mayelano na Muzayiwe. Manayila a tshamela ro kaneta a hlamula hi marito ya yena a ku:

Ku nga ri mina, mina yena swi nga
antswa ndzi ku tinciki, ku ri ni ku tekiwa
hi Muzwayiwe lowa xikhalabyana,
majaha swi karhi swi lo vuya (p. 133).

Ku ka ku nga tshamisaniwi eka Ntekele hi mhaka ya Muzayiwe ku endlie leswaku Manayila a ya vikela mufundhisi wa vona, Chavani ku ta pfuna ku ahlula xiphiqo exikarhi ka tatana wa yena na yena. Manayila a lava leswaku mufundhisi a ta nyika ku khongotela leswaku tata wa yena a twisisa leswaku a nga swi lavi yena ku tekiwa hi munhu wo ka a nga n'wi rhandzi. Ntekele a nga amukeri ku ta ka mufundhisi emutini wa yena, a vula leswaku mufundhisi hikokwalaho ka yini a tela ku n'wi tengisa, a nga tengisiwi emutini wa yena. Mufundhisi Chavani hi twa a hlamula leswaku a ngo nghenelela timhaka ta vanhu, kambe u lo vitaniwa hi Manayila leswaku a ta pfuna eka mhaka leyi va holovisaka. U te loko a vulavula Mufundhisi Chavani a ku:

Tatana Ntekele, u nga ndzi
jenyembukeri, tsundzuka leswaku ndzi lo
vitaniwa ndhawu leyi... Mina a ndzi ku
tengisi, i n'wana wa wena loyi a nga te
ndzi ta ta ku khongotela... I n'wana wa
wena Nkhawe... A ndzi nchumu laha wa
wena, ntsena i n'wana wa wena loyi a
nga ndzi enghenisa hi yena a nga te ndzi
ta ta ku khongotela leswaku u nga n'wi
sindzisa ku tekiwa lomu yena a nga ku
laviki, naswona hi munhu wo ka a nga
n'wi rhandzi (p.162)

Ntekele a nga swi tsakeli ku ta ka mufundhisi, a vona wonge mufundhisi wa n'wi tengisa ehenhla ka mhaka leyi yena a vonaka leswaku a yi lavi mufundhisi, kambe yi lava yena ntsena a nga tata wa n'wana. Manayila a ringeta matshalatshala lawa hi leswi a nga swi tsakeli leswi tata wa yena a n'wi sindzisaka swona. Ku kombisa leswaku Ntekele a titwa a ri na mfanelo ya ku tekanisa n'wana wa yena hi nsindziso na munhu uun'wana hi laha hi n'wi twaka a byela Mufundhisi Chavani a ku:

Manayila i nw'ana wa mina, a ndzi ku u ndzi kuma kahle Chavani? Ndzi ri Manayila u ri *well* mina, hikokwalaho u fanele ku endla leswi swi laviwaka hi mina ntswari wa yena... Ndzi nge swi endli sweswo, lowa ka mina n'wana ndzi ri u ta tekiwa lomu ku laviwaka hi mina tata wa yena (p. 162)

Marito ma Ntekele ma kombisa ku tiyimisela ka yena ku tekanisa n'wana wa yena na Muzayiwe. Loko Mufundhisi Chavani a ya emahlweni a ringeta ku hlamusela leswi swilo a swi fanele swi fambisa xiswona, Ntekele u lwisanile na yena hi marito hambiloko Mufundhisi a ya a karhi a hlamusela a ku:

U fanele ku endla leswi laviwaka hi wentswari wa yena eee, kambe ku nga ri eka mhaka ya vukati. Eka mhaka ya vukati, u ni mfanelo yo tihlawulela lomu a lavaka kona ni loyi a lavaka ku tekiwa hi yena... Hikuva a hi wena u tekiwaka kambe hi yena a tekiwaka. Kutani u fanele ku tekiwa hi loyi a n'wi rhandzaka handle ko sindzisiwa. Tsundzuka tatana Ntekele, tsundzuka leswaku a xa ha ri xona xikhale laha vatswari a va hlawulela vana va vona mindyangu leyi a va fanele ku tekiwa kumbe ku teka eka yona. Swilo

swi hundzukile... Ina, i mikarhi ya kona
tatana Ntekele hikwalaho hi fanele ho va
tshika va tihlawulela lomu va rhandzaka
ku tekiwa kumbe ku teka kona (p. 163)

Ku hlamula loku ka Mufundhisi Chavani a ku nga tisi xintshuxo eka Ntekele,
a ko ya ku tlhontlha vukari hikuva yena a nga tiyimiselanga ku twa nchumu
lexi hambanaka na mhaka leyi yena a yi lava ya leswaku Manayila u fanele
a tekiwa hi Muzayiwe ku endlela leswaku ri ta pfuka bindzu ra yena. Leswi
Ntekele a hlamurisa xiswona a swi ri erivaleni leswaku a nga lavi ku
hundzuriwa hi nchumu eka leswi a swi lavisaka xiswona. Sweswo hi swi twa
hi loko a hlamula a ku:

Ndzi n'wi tshika a tihlawulela laha a nga
ta vuya ni dyambu ri nga se pela... Ndzi
nge swi endli sweswo, lowa ka mina
n'wana ndzi ri u ta tekiwa lomu ku
laviwaka hi mina tata wa yena ... Ku hava
lexi nga ta n'wi tikela, Manayila u to
pheve, mafurheni (p. 163)

Ntekele u na ku tshemba lokukulu ehanhla ka Muzwayiwe ku fika laha a ku
na munhu loyi a nga n'wi khorwisaka leswaku a tshika mhaka ya ku sindzisa
Manayila ku tekana na Muzayiwe hikuva a tshemba leswaku rifuwo ra
Muzayiwe swi vula hinkwaswo swa vutomi bya Manayila. Hi twa Mufundhisi
Chavani a tsundzuxa Ntekele leswaku Muzayiwe u na tshengwe, hi marito
ya yena Mufundhisi Chavani u ri:

Tsundzuka tatana Ntekele, tsundzuka
leswaku Muzayiwe u ni tshengwe,
naswona i wa masiku hikwalaho u fanele
a ri ni vana lava nga vakulu, kutani xana
wa tshemba leswaku tshengwe rhelero
ra yena ni vana va vona, va ta n'wi
tsakela Manayia? Phela leswi wo lava ku
xanisa n'wana (p. 163)

Mufundhisi Chavani a ringeta ku kombisa Ntekele tlhelo rin'wana ra vutomi leswaku ku tekana ka Manayila na Muzayiwe leswi Ntekele a swi lavaka swi nga tisa ku xaniseka eka Manayila hikuva Muzayiwe u na vavasati votala. Ku tikarhata ta Mufundhisi Chavani hi ku hlamusela a swi pfunangi nchumu eka Ntekele loyi a tiomisa nhloko hi ku lava leswi a lavaka swona. Ntekele u hetelela a miyeta Mufundhisi Chavani hi ku yisa emahlweni mhaka ya yena a nga cinci. Manayila ri na ku tshemba leswaku Mufundhisi Chavani u ta n'wi pfuna hi ku vulavula na tata wa yena leswaku a kota ku twisisa xiyimo xa yena, kambe loko a karhi a twa ku hlamula ka vona swi n'wi hetile matimba hi mhaka ya leswi tata wa yena a hlamulela etlhelo hi yona. Ntshembo wa Manayila wa leswaku u ta pfuneka wu yile wu hunguteka a swi vona leswaku Mufundhisi Chavani o tlanga ni nketana, a nge n'wi koti Ntekele. Ntekele u vutisile Manayila leswaku a tiyisisa leswaku kunene u vurisile loko a ku a nga lavi ku tekiwa hi Muzayiwe xana. Manayila a nga tipfinyingangi u lo vula xikan'we a ku:

Ina, ndzi ri tano, ndzi ri a nge ndzi teki...A
ndzi fambi ndzi tekiwa hi swikhalabyana
mina, a ndzi hlangananga nhloko (p.
165)

Marito ma Manayila na wona ma kombisa ku tiyimisela ka leswaku na yena a nge hundzuki eka leswi a swi vulaka. Vanhu lava va jamelanile hikuva un'wana na un'wana a lava leswi a lavaka swona. Leswi nga vuriwa hi Manayila leswaku a nga hlangananga nhloko swi hlundzukisile Ntekele ku fika laha a lavaka ku n'wi tlhandleka voko. Hi twa Ntekele a byela Manayila leswi a alaka ku pfumela Muzayiwe a ku:

Manayila, ndzi ta ku rhidimba sweswi.
Phela a ndzi ri mundzuku bya vila nta
kombela masiha, wa ndzi tiva na
wena...U vula mina ku hlangana nhloko
Manayila?...U vula mina ku hlangana
nhloko? U ri mina tata wa yena ndzi
hlangane nhloko, hi! (p.165)

Ku tshembisiwa ku biwa ka Manayila hi tata wa yena swi kombisa ku hlundzuka loku Ntekele a nga na kona ehenhla ka Manayila. Laha xiyimo a xi fikile kona a swi tikomba leswaku Ntekele a nga endla xin'wana na xin'wana ku fikelela leswi a lavaka swona. Lexi karhataka hi leswaku Manayila a hi munhu wo pfumala vutihlamuleri, wa hlamula nkarhi hinkwawo lowu tata wa yena a n'wi byelaka swin'wana. Hambiloko Manayila a rhambile Mufundhisis Chavani ku nghenelela ku ringeta ku miyeta pongo endyangwini wa Ntekele a swi pfunangi nchumu. Manayila u ya emahlweni a hlamula tata wa yena leswaku a nga vulangi leswaku u hlangane nhloko, kambe u tiyisisa leswaku u vurile leswaku a nga hlangananga nhloko yena ku tekiwa hi munhu loyi a nga n'wi rhandzeki. Manayila u fikile laha a boxaka marito lama a ku:

Mina ndzi nge tekiwa hi Muzayiwe, ndzi ri a ndzi n'wi lavi Muzayiwe... Ndzi ta tekiwa hi loyi rhandziwaka hi mbilu ya mina Jamboti... Ndzi ri ndzi ta tekiwa hi Jamboti wa ka Shiviti...Kambe u ta ndzi teka, hambi ma swi lava kumbe a mi swi lavi hikuva ndza n'wi rhandza (p. 166)

Manayila u fikile laha a boxaka loyi a rhandzanaka na yena a byela tata wa yena loyi a tshamela ro n'wi karhata hi mhaka ya ku tekiwa hi Muzayiwe. Ntekele u hlambanyerile Manayila leswaku a swi nge tshuki swi humelerile leswaku a tekiwa hi Muzayiwe a ha ri emutini wa yena. Hi vona Manayila a tiboha leswaku xin'wana na xin'wana a xi humelele, kambe yena u rhandza Jamboti. Jamboti a nga tsakeriwi hi Ntekele hi leswi a n'wi vulaka leswaku i muhedeni. Ntekele u sungurile ku vulavula hi ku tithemendhela a byela Mufundhisi Chavani leswaku a ku na lexi nga ta cinca eka leswi a swi vulaka hi ku tibumabumela a ku:

Ndzi wa ka Nkavelana mina, ndzi wa ka Ma-ala-byela, ndzi sindza ra honyolo mina, hikokwalaho namba u phula byi hola hikuva lexi ndzi xi vuleke ndzi xi

vurile. Ndzi ri Manayila u ta tekiwa hi
Muzayiwe *finish and klaar* (p.167)

Marito ma Ntekele a ma ri mo komba Mufundhisi Chavani leswaku yena a nga tata wa Manayila u titshebile ku fika kwihi hi leswi a swi vulaka. Ntekele u hetelela hi ku hlongola Mufundhisi Chavani hi ndlela yo n'wi tsongahata na ku n'wi delela a thlela a n'wi tshembisa na ku n'wi ba. Hi twa loko a vula marito lama a ku:

Chavani, huma u famba, makanyeka
ndzi nga si ku rivala leswaku u
mufundhisi wa mina... Hi vulavurile hi
mhaka leyi, se ndza tshemba swi
ringene. Kutani swa antswa u famba ndzi
nga si jika chovo ndzi ku rivala. Ndza leva
phela mina, ndza bava ndzo kha, ndzi
bava tani hi nkaka, huma u famba ndzi
nga si ku bavela...(p. 167)

Ku hlongoriwa ka mufundhisi hi ndlela leyi a ku ri ku kombisa leswaku Ntekele a fikile hi le nkolweni hi ku xavelela ka mufundhisi na ku ringeta ka yena ku yimelela Manayila. Leswi Ntekele a hlundzukisile xiswona a rhurhumerisa na milomo a tlhela a hefemuteka ku komba vukari lebyi a ri na byona. U te loko mufundhisi a lela a famba, Ntekele a ku rivanti chichichichi! Kutani a hundzulukela eka Manayila a ku:

U ringeta ku endla yini Manayila, xana u
ringeta ku la ku tsakisa mani?... U ri u
ringeta ku la ku tsakisa Chavani a hi
swona? ... U ni byela hi ta va-Jamboti,
Jamboti i wa ku teka n'wana wa munhu
mbyana liya...U lava ku titsonisa vukosi
hikwalaho ka mbyana leyo hu! (p. 169)

Ku hlundzuka ka Ntekele ku endlile leswaku a demetela Manayila hi marito ya ku n'wi tlhava mbilu ngopfungopfu loko a vula murhandziwa wa yena

Jamboti leswaku i mbyana. Loko a hetile ku vula marito lama Ntekele u tlhela a sungula ku vulavula marito yo xavelela eka Manayila a ku:

Xikongomelo xa mina hi leswaku u fanele ku kuma ku tshamiseka ni ku tiphina. Xana wu nge vi nkateko loko wo tekiwa hi Muzayiwe? Muzayiwe i xikhumukana, u ta ku hlayisa, a wu nga pfumali nchumu...U ta pfumala yini n'wananga...Tsundzuka na swona leswaku loko Muzayiwe o tshuka a vitaniwa hi Xikwembu, u ta va ni ku averiwa eka rifumo leri ra yena, leswi vulaka leswaku u ta va emafurheni vutomi bya wena hinkwabyo? (p. 169)

Ntekele wa ha yisa mhaka ya yena emahlweni ya ku sindzisa Manayila endzhaku ka loko Mufundhisi Chavani a fambile hi ku ehleketa leswaku Manayila a nga va a cincile miehleketo loko a vonile leswaku tata wa yena a nga huwi loko a vula leswi a vula swona mayelano na Muzayiwe hikuva u vile na xivindzi ku swi boxa emahlweni ka mufundhisi. Manayila u hlamurile tata wa yena a ku:

Mara mi nga vulavula hi ta ku tshamiseka eka Muzayiwe?... Mina a ndzi swi vonisi swona... papa ndzi mi byerile leswaku hi na ki hi vulavula hi ta rifu, hikuva loyi a rhangaka a fa a nga tiviwi. Lonkulu wa fa na yena lontsongo wa fa (p. 170)

Ku hlamula ka Manayila a ku yima eka xilo xin'we xa leswaku a ku na lexi nga n'wi endlaka a rhandzana na Muzayiwe hambu dyambu ro ya huma hi laha ri pelaka kona yena u rhandza Jamboti a swi nga cincici. Hikwalaho ka xivurso xa Vatsonga lexi nga ndlopfu a yi fi hi rivambu rin'we, swi endlile Ntekele a ya mahlweni a ringeta maendlelo man'wana ya ku vulavula hi laha hi twaka a ku:

N'wananga, wo noneriwa hi mpfundla u ku wa ku hlolele,... Xana n'wananga a wu swi voni leswaku u tlanga hi nkateko? Phela nkateko wo tani a wu humeleri kambirhi evuton'wini bya munhu. U vulavula hi va-Jamboti loyi ni ku tirha a nga tirhiki. Wa swi tiva leswaku u ta ambala switlakati Manayila? (p. 170)

U ringetile Ntekele wa Xikwembu leswaku yena hi yena ku lava ku khorwisa Manayila hi mhaka ya Muzayiwe kambe do!. Manayila xi yile emahlweni xi tlhuthisana na tata wa xona hi marito ku fikela laha Ntekele a nga nyangatseka a ku:

Pfanga ni ku suka laha mahlweni ka mina xiphukuphuku ndzina! Huma ndzi nga si kutamela! Ntsena swi tive leswaku leswi hinkwaswo u swi vulavulaka i milorho wo lorha, a ku nga hundzuki nchumu. Muzayiwe u ta ku teka hi ndlhi! Ndzi wa ka Nkavelana loko nta ku byela, lexi ndzi xi vuleke ndzi vurile (p. 172)

Manayila, a swi nga vuli nchumu eka yena leswi tata wa yena a n'wi byela swona, a tibyerile leswaku a xi te lexi taka u ta vonana na xona. Hi twa loko a hlamula tata wa yena eka marito lama a nga ma vula ma leswaku leswi a nga swi vulavula i milorho wa hlamula Manayila u ri:

Sweswo swi nge pfuki swi humelerile.
Ndzi ri swa antswa ndzi ku tincikii, ku ri ni ku hi Muzayiwe (p. 172)

Marito ma Manayila ma beja mhaka ya vutomi na rifu. Manayila u komisa leswaku loko a sindzisiwa ku tekana na Muzayiwe lexi nga ta va xo antswa eka yena i ku fa a hambana na swona ku ri na ku tekiwa hi Muzayiwe. U kombisa leswaku vutomi u ta byi hanya na loyi a n'wi rhandzaka, kambe loko ko va na Muzayiwe a fanelaka ku hanya na yena, swa antswa honci yi lan'wa

vudyangwana. Mutsari u hlamusela Ntekele loyi a vulavulaka hi mbilu emiehleketweni ya yena a karhi a vona Manayila tani hi munhu loyi a nga riki na ku twisisa loku fanaka na vanhu van'wana, hi marito ya yena Ntekele u ri:

Manayila wa hlanya, u hlanya swinene.
Yena Ntekele a nga si tshama a vona vuphukuphuku byo tani. Manayila wo lava ku tshika vukosi byi n'wi kongomile. Manayila i xiphukuphuku, sis! Munhu a nga n'wi enghenela kwale kamareni ya yena a n'wi namulela hi ntshilana a kondza a pfumela. Ina, Manayila i xiphukuphuku, i xiphukuphuku xa mahetelelo (p. 183).

Ntshaho lowu wu kombisa ku vaviseka ka Ntekele ni ku navela loku a nga na kona ko lava leswaku Manayila a pfumela hi nsindziso leswi a byeriwaka swona. Ntekele u ehleketa leswaku loko o n'wi twisa ku vava hi ku n'wi tlhandleka ntshilana a nga swi kota ku n'wi pfumerisa hi nsindziso. Kambe yo va miehleketo ya yena ntsena hikuva leswi Manayila a nga tibyela swona u tiberile swona. Ku n'unun'uta ka yena Ntekele u ku yisa emahlweni a karhi a ri yexe a encenyeta leswi vuriwaka hi Manayila a ku:

A ndzi lavi ku tekiwa hi mukhalabye, a
ndzi lavi ku tekiwa hi mukhalabye," u
vula yini loko a ku tani? Sis! (p. 183)

Lama i marito ma Ntekele loyi a encenyetaka ku hlamula ka n'wana wa yena loko a karhi a n'wi hlamula eka xikombelo xa yena xo lava a tekana na Muzayiwe. Marito lama ma Nteketa ya humesa xifaniso xa ntlangu wa leswi nga humelela wonge swi vuya swi tlanga hi xin'wexin'we emiehleketweni ya yena hi mhaka ya leswi swi n'wi karhatisaka xiswona. A nga swi ehleketangi Ntekele leswaku swi nga nonoha hi ndlela leyi swi nonohisaka xiswona ku va Manayila a pfumela hikuva hi miehleketo ya yena a tivona bindzu ra yena se ri pfuxiwile, a navela ngopfu leswaku bindzu ra yena ri pfuka. Miehleketo ya Ntekele a yi rhalarharile ku fika laha a nga ehleketa leswaku kumbexana

Manayila u ala Muzayiwe hi ku va a rhandzana na Mufundhisi Chavani. Leswi a swi ta hi mhaka ya leswi Manayila a nga ya vitana na Mufundhisi Chavani ku n'wi pfuna eka leswi tata wa yena a n'wi byela swona. Mutsari u hlamusela leswaku Ntekele a nga ha tivi lexi nga xona hi ku vula leswaku:

Yena Ntekele a nga ha lavi no n'wi vona na xirho. Phela vafundhisinyana va masiku lawa, munhu a nga va dya madina. U nga kuma kumbe sweswi nkarhi wun'wana Chavani a rhandzana na Manayila. Ina, phela masiku lawa a ko ho va na mufundhisi xi nga kona (p. 183).

Ku ala ka Manayila a ku endla leswaku Ntekele a ehleketelela Mufundhisi Chavani ku rhandzana na Manayila hikuva Manayila a nga lavi no twa hi Muzayiwe. Manayila a hlambanya a gima na nenge ehansi a vula leswaku:

Mina yena swi nga antswa ndzi ku tinciki, ku ri ni ku tekiwa hi mukhalabye yoloye. *And* u njhani sweswi, mukhalabye wa mukhalabye, khwiri ra kona, khoma kwala (p. 189)

Manayila a nga cinci eka marito ma yena hambu a tiwa hi tindlela hinkwato, kambe swi fikile laha a nga luka mano ya ku tisunga. Loko a ha ri eka makungu yalawa a longile leswi a fanele a tidlaya hi swona na ku ya laha a faneleke a tidlayela kona ku vile na xiritwana lexi a nga xi yingisela eka yena n'wini xi nga n'wi tshikisa ku ya emahlweni na ku tidlaya. Hi vona hi laha a nga luka manu ma vumbirhi ya ku pfumela ku cata na Muzayiwe hikwalaho ka ku sindzisa ka tata wa yena a endlela ku baleka swi nga ehleketeriwangi hi munhu. Ntekele u lulamisile nkhuvo lowukulu a tsakile leswaku makungu ma yena ma ta humelela kasi a nga yi vonangi mbilu ya Manayila leswaku yi kunguhatile swo biha. Mutsari u hlamusela xiyimo xa ntsako na nkarhi lowu wo koka miehleketo ya muhlayi loko a kombisa leswaku kunene nkhuvo wu ta va kona hi ku fiketela ka vuyeni hi mimovha na ku yimbelela ka tinsimu ta ntsako wa nkhuvo wa vukati loko a ku:

Mimovha leyi yi ntintimuka tano, yi ri karhi byi ri vu: “Mpaampaaaa, mpaampaaaa!” Yi fika yi enghena endyangwini wa nkulukumba Ntekele. Ku na xika emimovheni, swi ta titshika evana na tiyindlu. Swi yimbelela swi ri karhi swi tsumbula ehansi ku twalela. Swi yimbelela ni ku cina leri Muzayiwe a nga ka hi ku nyanyuriwa, a rivala ku rhomba hi leswi a a ri yena n’wini wa vukwa, a titshika. Va ta tivonisa vanhu! A tirhwala Muzayiwe ni khwiri ra yena, a tidzudza lera na ta ku u tidzudzile, a titshovatshova, a hlunguhla khwiri ni ku kavata, nyuku khiri, khiri, khiri, khiri, swi hlangana ni leswi laha ndleleni a va famba va ri karhi va tinwela mati ya vavanuna (p. 205).

Mafikelo lama ma vakon’wana eka Ntekele hi mimovha ma komba leswaku a va nghena va karhi va chaya tibebe, va tele va karhi va hlovile, va tsakile na ku tiphina hi ku yimbelela na ku cina. Ku cina loku nga endla leswaku muteki na yena a nghena hansi a cina a nga ha tsundzuki na leswaku hi yena n’wini wa nkhuvo. Va cina tano vakon’wana va ri karhi va rhendzeleka ni muti. Va cina va ri karhi va yimbelela ni ku hlaveleriwa hi mikulungwana, leyi a yi ri karhi yi kandzeriwa hi vavasati lava a va ri karhi va chechela bya nkuku loko wu chechela mbhaha. Va cinca ni ku khana eku vonakaleni ka timboni leti a ti lumekiwile, ni timbhoni ta mimovha leti na tona a ti lo tlhalalalalaaa! Loko ku fika ka vakon’wana ku karhi ku tiyisisa leswaku nkhuvo wu sungurile ku tsakisa hi leswi va fikeke, ku vikiwile mhaka ya leswaku Manayila a nga vonaki. Ku laviwile laha a nga nghena kona, kambe a ku nga ri na loyi a nga vona laha a nga nyamalala a ya kona. Mahungu loko ma tivisiwile tata wa yena a swo endla wonge a nga ha ri yena. Mutsari u hlamusela xiyimo xa Ntekele a ku:

Ina, nkulukumba Ntekele a a hlangane nhloko, mbilu ya yena a yi ri karhi yi ba leru ingiti yi ngo nthi, a ku nkhanananaaaa! Manayila a nga va a ye kwihi na? I ntlangu muni lowu Manayila a va tlangaka wona? Ina, i mixalaphungana leyi Manayila a yi endlaka. wa hapa, u hapa swinene. A nga ka a nga n'wi moxisi mali ya yena hi ndlela leyi a tlhela a baleka, aawa! (p. 218)

Ku nyamalala ka Manayila a ku karhatile Ntekele ku fika laha wonge a hlangane nhloko. Lexi n'wi hlanganisaka nhloko i mhaka ya leswi a swi tikomba a hlurile a yi lwile nyimpi ya ku ala ka Manayila ku tekiwa hi Muzayiwe. A nga ha twisisi nchumu hikuva mhaka ya ku pfuxiwa ka bindzu ra yena a ku ri kusuhi swinene. U tivutisile swivutiso swo tala ku fika laha a nga tibyela leswaku laha a nga ta n'wi kuma kona wa swi lava na ku n'wi dlaya hi mavoko. Mutsari u hlamusela xiyimo lexo ka xi nga tiveki leswaku Manayila u le kwihi hi ku boxa leswi a swi fambafamba endzeni ka miehleketo ya Ntekele a ku:

Yena Ntekele a nga n'wi lava-lava hinkwako-nkwako a kala a n'wi kuma. Ina, laha a nga n'wi kumaka kona, a nga n'wi dla hi mavoko nyanisi! A nga n'wi himetela a n'wi sukela a te ntshwiii! Kambe i mpela hakunene xiphukuphuku lexi xi nga va xi lo baleka? Aawa, yena Ntekele a nga kholwi ni switsongo, Manayila a nga balekanga (p.218-219)

Ntekele a nga swi tshembangile leswi a swi vona. A swo twala na ku vonaka wonge i norho, kambe Manayila laha a ri kona a ko tiviwa hi yena. Nkhuvo wa vukati wu sungurile ku nyakapfala. Ntsako wa vakon'wana wo yimbelela

no cina wu hingakanyiwa hi maendlelo yalawa. Ntshungu wu pfilunganyeka, byi va vuyimayima swi nga tiveki leswaku ku ta endleka yini. Kunene a hlambanyile Manayila leswaku a nge pfuki a tekiwile hi Muzayiwe loko a ha hanya.

4.2.2.4. Timfanelo ta ximunhu leti kandzeyeriweke

Ku ya hi timfanelo leti nga boxiwa eka *Universal Declaration of Human Rights*, mfanelo leyi nga kandziyeriwa ya ximunhu eka Manayila i mfanelo ya ntshuxeko wa munhu eka tlhelo ra leswi munhu a pfumelaka eka swona. *Liberty rights that people's fundamental freedoms in areas such as belief*. Hi ku sindzisiwa ka Manayila ku tekana na Muzayiwe swi komba ku kandziyeriwa ka mfanelo ya yena ya leswi a pfumelaka swona hi tlhelo ra swa vukati. Manayila a pfumela leswaku u ta tekiwa hi munhu loyi a n'wi rhandzaka, loyi a n'wi tivaka. Kambe hi vona ku kandziyeriwa leswi a pfumelaka eka swona hi Ntekele loko a n'wi sindzisa ku tekana na Muzayiwe loyi a nga n'wi tiveki na ku n'wi rhandza a nga n'wi rhandzeki. Timfanelo ta ximunhu leti nga kandziyeriwa eka Manayila loko hi languta eka Vumbiwa, *The Constitution of South Africa, Act 108 of 1996* i mfanelo ya vukhumetsevu leyi vulavulaka hi *ntshuxeko wo humesa mavonelo*. Ku ya hi Vumbiwa munhu un'wana na un'wana u na mfanelo yo humesela erivaleni meehleketo ya yena leswi katsaka ntshuxeko wa ku amukela kumbe ku nyika mahungu kumbe miehleketo. Ntekele a kandziyela mfanelo ya Manayila nkarhi hinkwawo loko a karhi a n'wi sindzisa ku tekana na Muzayiwe. Ntekele a nga amukeri mavonelo ma Manayila lamo lava ku tekiwa hi loyi a rhandzanaka na yena. Nakambe a nga lavi no twa nchumu hi mhaka ya leswaku Manayila u na jaha leri a rhndzanaka na rona. Ntekele a kandziyela mfanelo ya Manayila ya ku tihlamusela, a nga n'wi nyiki ntshuxeko lowu nga n'wi fanela wo hlamusela mahungu lama Manayila a taka na wona kumbe ku ma amukela.

4.2.2.5. Mivuyelo ya vukati byo sindzisa eka tsalwa

Vukati byo sindzisa bya Manayila na Muzayiwe a byi tirhangi hambiloko Ntekele a ringetile hi tindlela hinkwato. Manayila u xisile tata wa yena hi ku

twa ntshikelelo a pfumela ku cata na Muzayiwe. Ntekele u lulamisile nkhuvo wa vukati wo saseka laha vakon'wani va nga fika ni madyambu ku tsakiwile swinene. Kwala swi tikombaka Muzayiwe a fanele ku kuma nsati wa yena, Manayila a nga voniwanga laha a nga nghena kona. Ntsako lowu a wu ri kona wu hundzuka gome. Manayila a laviwa hinkwako a nga kumeki. Ntekele a vonaka wonge u lo hlangana nhloko. Loko va ha vutisana tano, ko twala munhu a karhi a ba nyandhayeeeyo ehandle, hiloko yo hirimukana ku ya twa swona. Ku vonakile mufana loyi a karhi a huwelela nyandhayeeeyo, a nghena emutini wa Ntekele hi ku tsutsuma. Ku kolola ka mufana loyi ku miyetile hinkwaswo vanhu va khitikana ku ya twa no vona leswaku ku lo humelela yini?. Mufana loyi hiloko a twala a karhi a kalakala a ku: "Nyandhayeeeyo! Hatlisani manano! Manayila u tihoxe eka N'wana-Nghonyana manano!..... Hatlisani, hatlisani, hi ri Manayila u tihoxe eka N'wana-Nghanyona manano! Hatlisani!" Mufana loyi a rila a karhi a ta hi le tlhelo ra le nambyeni wa Mulungwe. A vonaka a chavile swinene, mahlo ma yena ma humerile na le handle, a chavile a karhi a rila no cinacineka a nga yimi ndhawu yin'we wonge o lumiwa hi vusokoti.

Nghanyana a xi ri xidziva lexi a xi na ngwenya yin'wana yo kariha ngopfu. Vanhu va tshikile hinkwaswo va tsutsumela exidziveni laha mufana loyi a kalakala a va komba leswaku Manayila u helele kona. Loko vanhu va ku gaa, exidziveni vo hlanganisiwa hi jesi ra Manayila leri a ri hayekiwile ehenhla ka nhlanga. Loko ku ya tekiwa jesi ko tshana papila leri a ri ri endzeni ka xikhwama xa jesi. Loko papila ri hlayiwa ku kumekile mahungu lama nga tsariwa hi Manayila ma mahlomula mbilu. Papila a ri kongomisile eka Ntekele. Maxewetelo ma papila ra kona a ma ku:

Eka tatana wa tihanyi, u ta ku u sala u
kuma papila leri tatana wa tihanyi, ku ri
khale ndzi lo hitititi, ekhwirini ra ngwenya
kumbe emakorhweni endzeni ka xidziva
lexi.(p.222)

Marito yalawa hinkwawo, a ku na mutswari a nga ma hlayaka a kuma kurhula. Ntekele na yena swi vile tano loko a hlayile a rhwala mavoko

enhlokweni a ba nkosi lowukulu a rila a tlhela a vulavula marito mo vava ku tlula mpimo. Mufundhisi Chavani loyi a fanele a katekisa vatekani enkhubyeni a sungula ku nghena eka ntirho wo chavelela hikwalaho ka leswi a swi tikomba nkhuvo wu hundzukile nkosi. A ku vangi na loyi a nga pfumela ku nghena exidziveni a hlambela ku lava Manayila ku fika laha va nga ya vitana Valungu va ta mpopola. Manayila a nga kumekangi exidziveni, ku laviwile ku kondza ku kumeka xipimbi xa nenge lowu a wu dyiwile wu sala exidziveni hi Ngwenya. Leswi swi endlile leswaku va ehleketa leswaku i masalela ya Manayila. Manayila hi nkarhi walowo a ri exitimeleni a karhi a kongomile eBonn laha a famba a ya lava Jamboti wa yena. Hala ka Ntekele ku lulamisiwile nkosi ku lahliwa xipimbi xa nenge lowu a ku tshembiwa leswaku i wa Mananyila. Hi siku ra nkosi hi laha ku nga voniwa Jamboti a humelela endzhaku ka nkarhi lowo leha a nga ri kona. Loko a twile leswaku i nkosi wa Manayila wa yena, u vavisekile ngopfu hi ku ehleketa leswaku hi yena a nga va xivangelo xa rifu ra Manayila. Endzhaku ka loko ku lahliwile a ta ya eswilahlweni a fika a rila a nga tsali kumbe ku vuya ekaya. Rin'wana ra masiku lawa ri kotlanile na ku vuya ka Manayila hi le Bonn hi movha wa Mufundhisi Chavani hi ndlela leyi a yi hundza hi le masirheni. Loko va vonile munhu emasirheni hi nkarhi lowu a va hundza hi wona, xikan'wekan'we Manayila u swi vonile leswaku u ta va a ri Jamboti wa yena. Manayila u chikile emovheni a tsutsumela laha Jamboti a ri karhi a vulavula na "sirha ra Manayila", loko Manayila a ku wa tshunela laha Jamboti a ri kona, hi vona Jamboti a tsutsuma a baleka Manayila hikuva a tiva leswaku u file. Eku heteleleni Jamboti na Manayila va hlangana va tsaka rirhandzu ra vona ri pupuma nakambe.

NKATSAKANYO

Hi ku katsakanya mutsari u kotile ku paluxa vukati byo sindzisa exikarhi ka Manayila na Muzayiwe laha ku nga ku lulamisa ka tata wa Manayila leswaku a pfuxa bindzu ra yena. Vukati lebyi byi lulamisiwa hi xikongomelo xo lava ku vuyeriwa ka tlhelo rin'we ra Ntekele kasi tlhelo lerin'wana ra Manayila rona a ri twa ku vava.

4.2.3. TSALWA RA HI YA KWIHI? (M.J. MALULEKE)

4.2.3.1 Mathyelo ma nhlokomhaka

Tsalwa leri i tsalwa leri nga nyikiwa vito ra xivutiso lexi vutisiwaka hi munhu loko a nga tivi lexi a faneleke ku xi endla na ku nga voni ndlela ya lomu a faneleke ku ya kona kumbe ku nga tivi ndlela ya laha a yaka kona. Eka tsalwa leri i vaakatiko va Mudyaxihi endzhaku ka loko hosi Makolo a pfumerile ku sayinisiwa hi Valungu maphepha yo pfumela leswaku va susiwa etikweni ra vona ro nona va ya endhawini yo pfumala swakudya. Hosi Makolo a xengile tiko hi ku pfumela leswaku va rhurhisiwa laha a va akile kona hi nsindziso.

4.2.3.2. Nkomiso wa tsalwa

Hi ya kwihhi? i tsalwa leri vulavulaka hi muti wa Vatsonga wa Mudyaxihi. Tanihi laha vito ri vulaka hakona a wu dya xin'wana na xin'wana lexi u xi lavaka hi leswi a ri nonisile xiswona. Ndhawu leyi a yi kumeka exikarhi ka vaVhenda, ensongeni wa Rivubye. Mudyaxihi a wu ri muti wa vuxongi, ku fuwa, ndzalo na mafurha. Vinyi va mindyangu ya ndhawu leyi a va ri vasingiri etindhawini ta le Joni, Pitori na le mapurasini. Muti wun'wana na wun'wana a wu ri na tshanga ra tihomu, timbuti, tinyimpfu kumbe swi ri kona hinkwaswo emutini wun'we. Ndhawu leyi a yi ri na swikolo, kholichi ya dyondzo ya le henhla, kholichi ya vurimi, kereke, mabindzu na doroba na Boereshoop. Hosi ya tiko a vitaniwa Makolo. Hosi Makolo a ri na vana vambirhi, Fanisa, waxisati na Mabutho rikotse ra xinuna. Nsati lonkulu wa Hosi Makolo a ku ri N'wa-Njomboti. Hosi a yi ri na vavasati vanharhu ku nga, N'wa-Njomboti, N'wa-Mapimele na N'wa-Hozanandhichi. Mana wa hosi a ri N'wa-Mpikanisi loyi a nga hundza emisaveni vatukulu va yena va ha ri vatsongo. Hosi Makolo tanihi leswi vito ra yena ri vulaka swona, a tilavela ku tivuyerisa yena n'winyi na ku dya a ri yexe. Hi ku lava rifuwo na ku dya a ri yexe u vulavurile na Maboko, nkulukumba un'wana wa mabindzu leswaku n'wana wa yena a teka Fanisa.

Loko vandyangu va n'wi vutisa leswaku hikwalahokayini a xavisa n'wana, a va hlamula leswaku a nga swi lavi leswaku Fanisa a tilavela vugangu hi yexe hi ku ehleketa leswaku a nga tshuka a tekiwa hi xisiwana. Fanisa a nga n'wi

rhandzi Rhelela, hikuva a tiva mahanyelo ya yena tanihi leswi va nga nghena swin'we xikolo. Hambileswi Rhelela a ri thicara leri a ri dyondzisa exikolweni xa le hansi xa le Mudyaxihi, Fanisa a nga n'wi rhandzi hikwalaho ka swivangelo swa vusopfa, thyaka, vutinyungubyisi na vunwa. Fanisa a tirhandzela Khorombi loyi a ri muleteri ekholichi ya vurimi. Khorombi a ri mbewu ya rixaka naswona a vitaniwa xisiwana hi mavonelo ya le vukosini. Fanisa a pfumerile hi vuxisi ku va xiluva xa Rhelela leswaku vatswari va nga ha n'wi tingi. Endzhaku ka loko a pfumerile, Rhelela u lerisile papila leswaku Fanisa a n'wi vhakela. Loko a ta vuya u vuyile a biwile hi Rhelela loko a arile ku nghena emovheni. Ku va Rhelela a n'wi bile swi n'wi nyikile matimba yo kongoma vatswari va yena leswaku a nga yi lavi nyarhi leyi va nga n'wi lavela yona hikuva yi n'wi gembetela a nga endlangi nchumu. A vula leswaku swi nga antswa a tshama a nga tekiwangi ku ri na ku tekiwa hi Rhelela. Fanisa u vuyile a biha emirini kambe tata wa yena a lerisa leswaku va vuya na yena loko va n'wi heleketa.

Fanisa u sarile eka Ndzwambi laha a nga rhumela malandza va ya n'wi koka a vuya ekaya. Loko va vuyile, ekaya a nga tsakangi, a ondzile hi ku xanisiwa hi vatswari. A tshama a ri yexe loko a vuyile entirhweni, a nga vulavula na munhu.

Makolo hikwalaho ka makolo ya yena a pfumerile Valungu ku teka vatirhi etikweni ra yena va tirha va nga holi kambe ku hakeriwa yena. Makolo u sayinerile na mhaka ya ku hambanyisa tinxaka leti a ti tshamile swin'we, ku nga Vatsonga na Vavhenda, Fanisa u sindzisiwile kusuka evukatini bya yena, a hambanyisiwa na Khorombi loyi a va tekanile hi mhaka ya Vuvhenda na Vutsonga.

4.2.3.3. Nxopaxopo wa vukati byo sindzisa eka tsalwa leri

Vukati byo sindzisa eka tsalwa leri byi ta hi tatana wa Fanisa loyi a ri hosi ya tiko, yena Hosi Makolo, hikwalaho ka makolo ma yena a nga kunguhata leswaku n'wana wa yena a tekiwa hi n'wana wa munhu wo fuma. Hosi Makolo u twananile na Maboko, loyi a ri wanuna wo fuma loyi a ri na

mabindzu yo tala etikweni ra vona. Hosi Makolo u tsakerile leswaku Fanisa a tekiwa hi n'wana wa Maboko. Loko a vutisiwa endyangwini wa yena leswaku hikokwalaho ka yini a n'wi hlawulela munhu loyi a faneleke ku n'wi teka a hlamula leswaku a nga lavi leswaku n'wana wa yena a tekiwa hi xisiwana. N'wana wa Maboko, lowo fuma a ri Rhelela loyi Fanisa a nga n'wi lavi na switsongo. Rhelela a ri thicara leri a ri hlamuseriwa hi Fanisa leswaku a pfumala mahanyelo a tlhela a va na futa. Fanisa a nga n'wi lavi Rhelela, yena a tilavela Khorombi wa Muvhenda, loyi a ri muleteri ekholichi ya vurimi kwale Mudyaxihi.

Vukati byo sindzisa byi ta hi makolo ya Hosi Makolo ya ku tilavela rifuwo ra yena a ri yexe na ku kuma swilo leswi nga ta sasekela yena ntsena. Hosi Makolo u tirhisa Fanisa ku lava ku fikelela rifumo ra Maboko hi ku lava ku endla vuxaka exikarhi ka ndyangu wa yena na ndyangu wa Maboko. Hosi Makolo u tirhisile vavasati va yena ku byela Fanisa leswaku a pfumela vukati bya ka Maboko hi ku sindzisa. Vavasati lava a va tshama va karhi va tisa ntshikelelo eka Fanisa ku fikela laha a nga ha vulavuli na munhu ekaya, loko a vuya hi le ntirhweni a fanele a tipfalela endlwini. Hi laha hi twaka mutsari a ku:

Fanisa u hundzukile hlonga ra nxaniseko entirhweni na le kaya. Leswi se a va bile mhalamhala- va vitana lava nga ni ntsengo va ta lovola, Makolo u vulavurile na Maboko, nkulukumba un'wana wa yena a ta teka Fanisa (p. 23).

Mutsari u hlamusela ku vaviseka loku a ku ri na Fanisa entirhweni hi leswi a tirha na Valungu lava nga tekeleki Vantima enhlokweni kasi hala kaya a vaviseka hi mhaka ya ku sindzisiwa ku tekana na Rhelela wa Maboko. Hi twa leswaku Makolo u bile mhalamhala a vitana lava nga na ntsengo leswaku va ta lovola Fanisa ku nga ri Fanisa yena n'wini a tilavelaka wo rhandzana na yena. Makolo a a hamba a vula marito lama loko vandyangu va n'wi vutisa leswaku hikokwalaho ka yini a lava ku xavisa n'wana? A nga swi lavi leswaku Fanisa a tilavela vugangu hi yexe hi ku ehleketa leswaku a nga tshuka a

tekiwile hi xisiwana loko va n'wi vutisa a vula leswaku "Leswi humaka evukosini swi fanele swi tlhelela evukosini".

Leswi hi leswi hosi Makolo a tibyerile swona, leswaku n'wana wa yena u fanele a n'wi vuyerisa. Ku xaniseka ka Fanisa a ku ya emahlweni masiku hinkwawo. Hi twa hilaha a ringeta ha kona ku rivala maxangu ya yena hi ku huma ekaya ka yena a ri swakwe ku rhurisa moya wa yena. Kambe eka yena a ku ri hava ku tshamiseka, mutsari u hlamusela ku vaviseka na ku twa ku vava ka leswi Fanisa a ri na kona loko a ku:

Ku vula ntiyiso vandyangu a va phyuphyile emoyeni hikuva a va swi kumile swo wisisa mbilu. Kambe exikarhi ka vona, a ku ri ni moya lowu a wu ri karhi wu katingeka ni ku vuvumela tani hi makala ya xitiko; lowu a wu hamba wu khisama, wu kombela leswaku na wona wu ta kuma ntsako- xo wisisa mbilu evuton'wini. Moya lowu a wu ri hi xivumbeko xa Fanisa n'wana Makolo (p.23).

Ntshaho lowu wa ha tshikelela ku xaniseka ka moya wa Fanisa. Ntshikelelo lowu Fanisa a ri na wona a wu pimanyisiwa na ndzilo lowu pfulhaka wu humesa na makala lama a ma katinga na ku hisa moya wa Fanisa exifuvuni xa yena ku kotisa ndzilo wa xitiko. Fanisa a pfumala kurhula hi leswi tata wa yena a n'wi sindzisa ku tekiwa hi Rhelela. Ku rheleta vukari na ku twa ku vava mutsari u hlamusela a ku:

Eka rin'wana ra masiku hi nkarhi wa ndzhengha, Fanisa u tekile khuwani a kongoma exihlobyeni. A tamerile xipendzani hi voko ra ximatsi, a ri karhi a chaya hi voko ra xinene. Khuwani rona a ri tshamile hi tsheve eharini ri tekile mboyamo wuntsongo leswaku ri nga wi. U

fikile a fihla khuwani kwala kusuhi ni le xihlobyeni, kutani a chochovela exihlahleni. A a nga kongomangi helo, kambe loko a ri karhi a ba goza rin'wana ni rin'wana a famba, a a twa onge ku ni xin'wana xi n'wi vitanaka leswaku a ta kuma ntsako, ku rhula ni ku wisa ka mbilu. U fambile a kondza a ya fika emacokokweni a tlhela a hundza a ya humelela eripaleni (p. 23).

Fanisa a tihungata hi ku chaya xipendzana leswaku a rivala maxangu lawa a ri na wona ekaya yo u tekiwa hi Rhelela. Hi n'wi vona a ri hava munghana laha a hundzulaka xipendzana munghana wa yena. Mutsari u hlamusela ku chochovela ka yena loko a karhi a chaya xipendzani wonge xipendzana a xi n'wi hlohlotela ku famba a ya endzeni ka nhova laha a swi vonaka wonge u ta kuma kurhula na ku tsaka kona. Xipendzana lexi a xi n'wi mbuwetela xi tlhela xi endla leswaku a rila a ri yexe loko a karhi a chaya. A yimbelela a tlhela a tihlavelela hi yexe a karhi a humesa ntwiwo wa mbilu ya yena lowu a nga koti ku wu hlamusela munhu un'wana, kambe loko a khomile xipendzani a kota ku wu humesela ehandle. A swi n'wi humesa mihloti loko a ehleketa Rhelela, kambe mihloti ya kona a yi nga ri mihloti ya ntsako a yi ri mihloti yo twa ku vava hikuva a nga swi tivi leswaku a ta swi byela mani. Mutsari u hlamusela xiyimo lexi xa Fanisa xa ku Chaya xipendzani a ku:

A a ri karhi a hlavelela a tlhela a khuluka mihloti onge u to tisunga. Mbilu ya yena a yi pfurha swa malahla loko a ehleketa Rhelela, jaha leri Makolo a a ku ri fanele ku n'wi teka (p. 24).

Siku leri Fanisa a nga teka khuwana na xipendzani a famba a ri karhi a chaya a nga tivi laha a ya kona ri hlamuseriwile hi vuenti hi mutsari ku kombisa leswaku Fanisa loko a ehleketa Rhelela a nga tsaki. Rhelela u hlamuseriwa a ri jaha leri Fanisa a nga ri kaxeli, kambe a ri tiva swinene. Kutani loko a ri

karhi a chaya xipendzana xa yena a chochovela emakorhweni na le ndzeni ka nhova, emiehleketweni ya yena a swi twa kahle leswaku a nge n'wi tiyiseli Rhelela hi leswi a n'wi tivisa xiswona. Ku hlamusela mhaka leyi mutsari u ri:

Fanisa a a tiva Rhelela hikuva va kule swin'we va tlhela va enghena swin'we xikolo. Hambileswi Maboko tata wa Rhelela a a ri na mabindzu ni rin'wana rifumo ra misava, Fanisa a a swi tiva kahle leswaku a nge swi koti ku rhuhela Rhelela embilwini ya yena. Mhaka leyi a yi hlokisa Fanisa a nga tivi leswaku a nga va byerisa ku yini ekaya ku ri yena ni m'faka Maboko a a yelani hi swikolo swa meehleketo (p.24)

Fanisa a ri na xiphiso lexikulu xa ku tsandzeka ku khorwisa vatswari va yena, ngopfungopfu tata wa yena leswaku yena a nga yelani na Rhelela naswona a va nge fambisani endleleni ya vutomi. Leswi a swi endliwa hi leswi Rhelela a hlamuseriwa hi ndlela leyi hi mutsari loko a ku:

Rhelela a a ri jaha-ntiyelwa leri a ri dyondzisa kwala xikolweni xa le kaya. Vusopfa, thyaka, vutinyungubyisi ni vunwa hi swona leswi a swi hlavutela xiviri xa yena hi ku hetiseka... Hi mpfhuka a tswariwa a a nga si tshama a ringeta ku rheta ka ririmi ra yena loko a hlanganile ni ntombi. Xa yena a ku ri ku dlawa hi mafenya wanhwana a ko a n'wi vona vuphukuphuku (p. 24).

Hambileswi Rhelela a ri mudyondzisi, matikhomele ma yena a ma nga ri lama tsakisaka mbilu ya Fanisa hikuva Fanisa yena a ri munhu wo tikhoma kahle na ku rhandza swilo swa kahle. Rhelela loko a fananisiwa na Khorombi a nga

fiki eka xikalo lexi Fanisa a kala majaha hi xona. Fanisa a tsakisiwa hi Khorombi loyi a hlamuseriwka hi mutsari a ku:

Khorombi a a lehile a tlhela a yimeka tani hi Fanisa. Leswi a a ri ni miri wo vevuka a a faneriwa hi leswi a a swi ambala ni ku swi endla. Jaha ra malwandla, ntwela-vusiwana, migingiriko ni rirhandzu ro nava swa malwandla. Exihondzweni xa hanyelo ra yena a ku ri vutlhari lebyi a nyungubyisa ni ku xongisa hinkwaswo leswi a swi ri xiviri xa yena. A a ri muleteri wa swa vurimi ekholichini ya swa vurimi kwala Mudyaxihi (p. 25).

Leswi Khorombi a hlamuserisiwaka xiswona swi vula hinkwaswo leswi Fanisa a swi tsakela eka munhu loyi a faneleke ku rhandzana na ku tekiwa hi yena. Hi twa leswaku eka vaKhorombi a va ri swisiwana, kambe leswi yena se a tirha a hlayisa mali a hambana na swiheli hinkwaswo swa mali. Kunene Khorombi a ri hinkwaswo leswi Fanisa a swi languterile eka jaha leri a ri fanerile ku va nuna wa yena. Kutani loko Fanisa a ha lahlekile hi miehleketo na xipendzani xa yena a tlhela a huma ni mihloti kwale nhoveni a ri yexe, u hlamarisiwile na ku chuhisiwa hi ku twa munhu a n'wi hlamula laha a nga ehleketi leswaku ku nga va na munhu handle ka yena na xipendzani xa yena. Munhu wa kona a ri Khorombi. Mutsari u hlamusela ku hlamarisiwa ka Fanisa hi marito lama Khorombi loko a ku:

“Xewani makwerhu,” ku vula rito hi kwala tlhela a soha nhamu hi xihatla a languta loyi a n'wi xewetaka. Risinga ra xipendzani ri sala ri dzinginika loko a tshika ku chaya. U surile mihloti leyi a yi ri karhi yi tenga-tenga emahlweni leswaku a ta kota ku vona kahle (p. 24).

Ku xewetiwa ka Fanisa hi munhu loyi a nga n'wi voni hi ku va a ri ku hlaveleleni ka xipendzani xa yena ku n'wi rhurile maxangu yo ya emahlweni a lahleka hi miehleketo. Swi n'wi endlile leswaku a sula mihloti, a tshika na ku chaya xipendzani a yingisela na ku vona leswaku munhu loyi i mani? Fanisa a tsemekile nhlana hi ku hlamuriwa loko, hi twa hilaha a nga hlamula a ku:

Awu, Khorombi, u ndzi tsemela yini nhlana?" a vutisa hi rito leri a ri civa nhlundzuko wa nkarhinyana (p. 24).

Ku angula ka rito leri a ri n'wi xeweta a ku ri ka jaha leri a ri tsakela naswona loko a ehleketa hi munhu loyi a faneleke ku tshama na yena tani hi murhandziwa wa yena a ri ri rona jaha leri a ri n'wi xeweta. Fanisa a nga lavi ku ri komba hi kan'we leswaku wa fa hi rona kambe a lava ku swi nga vonaki hi ku hatlisa eka jaha leri leswaku wa rirhandza. Jaha leri na rona i khale ri n'wi vulavurisile Fanisa, kambe Fansa a nga ri kombi xo tiya. Vito ra ha leri a ri Khorombi wa ka Ndzwambi loyi a nga hlamula xivutiso lexi a nga vutisiwa a ku:

Tindleve ta mina ti vitaniwile hi mpfumawulo wa ku tsokombela ka tinsimu ta wena ndzi ri ekaya." Fanisa u sukile a yima a tiolola a tlhela a korwisa mahlo hi vuxongi ni naveto wa xivandla lexi a va ri eka xona. Nkarhi lowu a ri karhi a hloti ndhawu ya vuwiselo, laha a nga ta kuma xo n'wi tsakisa, a a nga kholwi leswaku u ta xi kuma hambileswi a a tiyimiserile. Ku fika ka Khorombi se a ku n'wi tshembisa leswaku u ta kuma xo wisisa mabibi ya mbilu (p.25).

Ku hlamula ka Khorombi a ku rheleta ku vava ka mbilu ya Fanisa loyi a nga tisula na mihloti a sungula ku vona leswaku ku vilela ka yena ku ta hela hi ku fika ka Khorombi laha a ri kona. Hi twa leswaku Fanisa u sungurile na ku

halahala laha va nga kumaka vuwiselo bya vona vambirhi a ta vulavula va wisile kona na Khorombi wa mbilu ya yena. Hi twa Khorombi a vutisa Fanisa xivutiso xo komba ku vilela hi munhu un'wana a ku:

... I nkosi muni wo rila u ri swaku?"
Khorombi a teka mahlo a ya haxa le;
ongwe a ngo rila loko a languta xihatimani
lexi. Ntshwiyavava leyi a yi omeriwile hi
marhi enon'weni hi ntsako. Marito ya
Khorombi a ya n'wi tsundzuxa risimu
rin'wana a nga ri lorha ri ri karhi ri yimba
hi tintsumi ta matilo exihlahleni lexi a nga
xi tiviki. A ya ri ni ndzhongo wa rirhandzu
– vuamukeri lebyi a byi titimeta ni ku
phuphutela moya lowu a wu ri karhi wu
tshwa hi mbitsi. Loko va tshuka va
kotlanile hi mahlo, Fanisa a a languta
ehansi; a gayela timbuva leti Khorombi a
n'wi tiseleke tona. Hambileswi a a tsakile
ku tlula mpimo, Fanisa u ringetile ku
tikhoma leswaku jaha leri ri nga n'wi kumi
hi ku olova (p. 25)

Ntshaho lowu nga henhla hinkwawo wu cinca mbango na moya wa ku vaviseka na ku tshwa xikan'we na ku katingeka ka moya wa Fanisa hi mhaka yo sindzisiwa ku tekiwa hi Rhelela hikuva ku fikile jaha leri Fanisa a ri rhandza hi mbilu ya yena hinkwayo hambileswi a nga swi lavi leswaku jaha leri ri swi vona na ku n'wi kuma hi ku olova. Ku kombisa leswaku Fanisa a rhandza jaha leri, hi vona hi loko ri n'wi languta yena a languta ehansi. Fanisa a khuluka ntsako endzeni ka mbilu ya yena, maxangu yo ehleketa hi Rhelela a ya lo nkwee! Fanisa na Khorombi va sungurile ku burisana swin'we va tsakile laha exikarhi ka man'wana ya mabulu ya vona a va vulavula va ku :

Mina loko ndzi lava ku tikhatisa hi
swiphato ndzi hlaya va William

Wordsworth varhandzi va ntumbuluko na va Shakespeare vatlhokovetseri va vuxongi. Hi wena mani u ngo ta u ta ndzi yimbelela tinsimu to ka ti nga yangi? Va ku vitanisa ku yini endlwini ya vutlhokovetseri xana?” Fanisa a gimeta. “Ndza swi vona leswaku a wu tsakangi kambe a ndzi tivi leswaku u khunguvanyekisile hi yini. Tlhandla-kambirhi ku ni mhaka yin’wana ya nkoka ndzi lavaka ku ku byela yona.” Marungula, matimu ni mintshiketo u ta ndzi byela swona siku rin’wana, sweswi ndza muka hikuva wa ri vona dyambu ri perile,” a tivisingarisa hi vomu (p. 26).

Ku burisana ka Khorombi na Fanisa hi leti na letiya ku fikile laha Khorombi a nga lava ku tiva lexi khunguvanyekisaka Fanisa. Fanisa a nga lavangi ku vula hi ku hatlisa lexi n’wi karhataka, kambe u tumberile xivutiso hi ku vula leswaku u lava ku ya ekaya hikuva dyambu ri perile. Khorombi u kombisile na leswaku u na mhaka ya nkoka leyi a lavaka ku byela Fanisa yona, laha Fanisa a nga hlamula leswaku a n’wi hlamusele yona siku rin’wana. Hi twa Khorombi a tlhontlha xiviri xa Fanisa loko a n’wi vulavurisa a ku:

Hayi, kahle hi maribye n’wana wa ka hina.
U nga teki mbilu ya wena u yi veka ekule.
Xana wa swi tiva leswaku vuxongi ni xiviri xa wena laha ehansi ka tilo swi ndzi endla leswaku ndzi va ni ntiya-nhlana wa ku hanya vutomi byo leha ke? Ndzi ni ku tshemba leswaku vumunhu bya wena byi ndzi avela vutomi bya ku tiphina laha misaveni hi masiku. Siku leri u ndzi siyaka tiko ri ta rila minkosi mimbirhi – wa nyeleti

ya ka Makolo na Khorombi n'wana waka
Ndzwambi (p. 26)

Ku vulavurisa ka Khorombi loko a vulavurisa Fanisa a nga vulavurisi hi ku kongoma kambe u vulavula a ntshuxekile a endla wonge hi loko Fanisa a pfumele khale leswaku u ta tekana na yena. Hi n'wi twa a hundzile eka xiyimo xa leswaku va rhandzana a langutisa loko ku ta fika rifu laha a vulaka leswaku siku Fanisa a nga ta fa hi rona, tiko hinkwaro ri ta rila nkosi wa yena na wa Fanisa ku kombisa leswaku a nge swi koti ku sala a hanya a ri yexe loko Fanisa a file swi ta vula leswaku na yena u ta fa xikan'we na yena. Leyi a yi ri ndlela ya ku kombisa Fanisa leswaku wa n'wi rhandza ku fika eku feni. Loko Khorombi a ta va a vurile marito lawa swi endlile leswaku Fanisa na Khorombi va vutisana swivutiso na ku hlamulana va ku:

Kasi u ndzi yisa kwihi Khorombi?" a vutisa hi ku kanakana. "Makwerhu, ku sukela loko ndzi fikile laha xivandleni lexi a ndza ha titivi hi rona vito rero." Ndzi khomele loko ndzi ku hoxerile, hi wena mani?" "Hi mina Rirhandzu," a n'wi katsakanya. Fanisa a languta ehansi kambe a nga voni nchumu hikuva na xona xinyami a xi ri karhi xi gogondza. Khorombi a a swi tiva leswaku u hlurile vurhena, mbilu ni xiviri kun'we ni moya wa Fanisa; I mpfumelelo lowu a a nga si wu kuma (p.26).

Ku fika laha a swi ri rivaleni leswaku Khorombi u rhandza Fanisa na Fanisa u rhandza Khorombi hambiloko Fanisa a nga boxangi mapfumelelo ya yena a swi tikomba leswaku va twanana eku vulavuleni ka vona naswona va rhandzana. Leswaku se timbilu ta vona a tiamukelanile na ku sungula ku ba swigingi swin'we hi twa hi leswi mutsari a swi vekisaka swona loko a ku:

Varhandzani (leswi hi leswi a va ri xiswona) va fambile hi ku nengwa va pfa va yima va kongomile etlhelo ra le

xihlobyeni. Loko va ri karhi va nanayila, Khorombi u khingile Fanisa va yima xinkarhana a n'wi khomile hi voko. Mbilu ya yena yi sungula ku ba hi xihatla, kambe ku nga ri rhumbyani kumbe mahika, kambe hi rirhandzu leri teleke nsovo. "Fanisa, ndzi amukele," rito ri rhurhumela hi ku titsongahata (p. 27).

Khorombi a kombisa rirhandzu ra ntiyiso leri a ri na rona eka Fanisa hi ku humesa mbilu ya yena hinkwayo a yi aneka eka Fanisa. Fanisa a swi vona leswaku Khorombi wa n'wi rhandza kasi na le ndzeni ka yena Fanisa a pfumerile, kambe a nga lavi ku swi tikomba eka Khorombi leswaku wa pfumela. Hi twa mutsari a tsarile a ku:

N'wa-Makolo a a pfumerile a tlhela a hloma embilwini ya m'faka Ndzwambi. Kambe a a nga swi lavi ku kombisa Khorombi. A a lava leswaku a rhendzelekisa jaha leri a ku ri ku tikhatisa hi vutlhokovetseri bya Khorombi swiphato leswi a swi n'wi endla mpama wa le malembelembeni eka vumpama hinkwabyo byo lahla misaveni (p .27).

Fanisa u yile a ya teka khuwani ra yena laha a ri fihlile kona a vuya a kelela mati ri kondza ri tala. Swi tsakisile Khorombi loko Fanisa a kombela ku rhwexiwa khuwana ra mati. Hi rirhandzu na mafundzha Khorombi u tlakurile khuwana a ri tlhandleka ehenhla ka harhi ya Fanisa hi vukheta lebyikulu. Leswi a swi endlela ku kombisa Fanisa matimba lawa a ri na wona na vutiyimiseri bya yena ku n'wi endlela xin'wana na xin'wana. Mutsari u ya mahlweni a tsala a ku:

Va longolokile swin'we va ri karhi va bula swo ka swi nga yangi. Un'wana ni un'wana a a chava ku khumba mhaka ya

rirhandzu hikuva a yi ri tandza- a yi vevuka naswona a yi fayeka hi ku hatlisa. Kambe bulele ra vona a ri tikomba leswaku havambirhi i vapfumeri i vapfumeri va rirhandzu ra ximbirhi, masungulo ya vukati byo tshembisa (p. 28).

Va fambisile sweswo va heleketana kambe Khorombi a nga fikangi eka Makolo. A swi tikomba leswaku Fanisa a kuma kurhula loko a ri na Khorombi hambiloko a nga vulangi ximfumo hi nomo leswaku wa n'wi rhandza, mitirho a yi vulavula swona. Hi twa hi laha loko va lava ku hambana Khorombi a byela Fanisa a ku:

Murhandziwa u, ndza tshemba u nge he chavi ku fika ekaya. Mina se ndza tlhela. U famba swinene; u nga rivali ku xarha xikombelo xa mina hi mafurha ya rirhandzu (p.28)

Va hambanisile xisweswo Khorombi na Fanisa, un'wana na un'wana a ya ekaya ka vona. Fanisa loko a fika ekaya u kumile N'w-Njomboti a dyile makala, a karihile swinene. U lo na ku khuwani ehansi tikitiki, N'wa-Njomboti a vuya emirini wa yena a ku:

Namuntlha u ta ndzi byela kahle leswaku a wu ri kwihi nhlikanhi hinkwawo ku kondza u vuya vusiku lebyi” a kanyela nceka exisutini. “Vulavula ndzi nga si fela emirini wa wena mina Nyanisi wa Bohani “A n'wi tshinelela onge u lava ku n'wi gandza (p.29).

N'wa-Mapimele u vulavurile na nkatikulobye wa yena a n'wi tshinya leswaku a nga ha vulavuli na Fanisa tani hi xihlangi, a n'wi tsundzuxa leswaku Fanisa i nhwana loyi a nga kula loyi a nga ha yengiwaka hi majaha endleleni. N'wa-Njomboti u yile emahlweni a kombisa ku khomisiwa tingana ka yena hi Fanisa loko a vulavula a ku:

Hayi, ma tiva wa ndzi xumbadza n'wana loyi mhani N'wa-Mapimele. Masiku hinkwawo ndza n'wi byela leswaku hambiloko a tshika a hlanganile ni vanakulobye va yena a nga vuyi vusiku. Mi nga ndzi byela leswaku swibya u ya hlantswa hi nkarhi muni sweswi? na rona jaha ra kona ri ta tisunga loko ri ta thumba leswaku nsati wa kona i lolo" (p. 29).

N'wa-Njomboti a vilerisiwa ngopfu hi ku tiva leswaku Fanisa i nsati waka Maboko, sweswo hi swona a swi n'wi endla a kariha swinene hikuva a nga lavi ku tshikisiwa ku dya xuma hi mixaphungana ya Fanisa. Loko nkatikulobye wa yena a n'wi tshinyile hi vona kunene N'wa-Njomboti a vuya a rheletisa vukari lebyi a ri na byona. Hiloko a tshinelela N'wa-Mapimele a n'wi byela a ku:

Makolo u ri u fanele a teka hi n'wana Maboko loyi a nga ni mavhengele la Matashi...Ndzo ku tsongolela, a ndzi ri u famba u byela lavan'wana (p. 29)

Vavasati lava va vutisanile ku endlela ku tiyisisa loko kunene va vulavula hi munhu un'we. Loko va nga se hambana ku ya eku wiseni na ku andlalela tindzumula bulu ra vona ra mufana loyi a fanele ku tekana na Fanisa va ri ndlandlamuxile va ku:

Leswi mhani Nyanisi a mi vuli mufana lowo tlhandlama loyi a nga tekiwa le Ximbupfhe?...Na mina ndza n'wi tiva, u nene mufana luya; mi nga kali mi chovola Fanisa hikuva a nga va a hlwerisile hi yena (p. 30)

Vakatikulobye a va ha ri eku tivulavuleleni mayelano na ku hlwela ka Fanisa ku vuya ekaya, leswi a swi vangiswa ngopfu hi leswi N'wa-Njomboti a nga n'wi chovola swinene. Loko N'wa-Mapimele a yile exitangeni ku ya andlalela vana

u kumile fanisa a nga ri kona. U mpfhumphile a ya enhangeni a kuma Fanisa a tsohile hi nkumba a etlele. Fanisa a vavisekile ngopfu embilwini loko mana wa yena a n'wi vulavula ku kota xihlangi. A nga swi tivi leswaku va fanele va n'wi tshinya ku fika kwihi? Ntshikelelo lowu a wu ri ehenhla ka Fanisa hi walowo wa ku tekanisiwa ka yena na Rhelela, kasi yena a rhandza Khorombi ku tlula mpimo. Mutsari u hlamusela leswi fanisa a rhandzisa swona Khorombi a ku:

Fanisa a rhandza Khorombi ku tlula mpimo, kambe a a nga lavi leswaku ni un'we a swi tiva hi ku chava tata wakwe. Xikhutu xin'wana lexi a xi bohekile xi endla fundzu hi leswaku Khorombi a yi ri mbewu ya rixaka rimbe naswona a vitaniwa xisiwana hi mavonele ya le vukosini. Hikokwalaho Makolo a a nga ta swi tsakela leswaku n'wana wa yena a ya tekiwa hi xikamba hambu a a lo byeriwa hi ta rirhandzu ra vona (p.30).

Loko Khorombi a n'wi vulavurisa a nga lavi ku hatla a n'wi komba leswaku wa fa hi yena. Rirhandzu ra yena eka Khorombi a nga swi lavi leswaku ri tiviwa hi vanhu hi ku chava tata wa yena, kambe a swi tikomba leswaku Fanisa u kumile ku tshamiseka eka Khorombi. Lexi a xi ri mutwa eka yena i mhaka ya ku sindzisiwa ku tekiwa hi Rhelela loyi a nga n'wi rhandzeki. Rhelela loyi a hlamuseriwaka leswaku u pfumala mahanyelo lama tsakisaka mbilu ya Fanisa. Hi ku hlamusela ka mutsari u ri:

Rhelela a a ri jaha-ntiyelwa leri a ri dyondzisa kwala xikolweni xa le kaya. Vusopfa, thyaka, vutinyungubyisi ni vunwa hi swona leswi a swi hlavutela xiviri xa yena hi ku hetiseka (p. 24).

Fanisa a ta nyuhela loko a tshama na Khorombi, kambe Fanisa a ri hava kurhula ekaya hambileswi hi nkarhinyana wuntsongo lowu a nga rhelela ku

ya ka mati hi khuwana ra yena a khomile xipendzani xa yena a nga hlangana na Khorombi loyi a nga cinca xiyimo xa mbilu ya yena. Mhaka ya Rhelela a yi n'wi ondzisa Fanisa hikuva vatswari va yena a va n'wi vangela ntshikelelo wa leswaku u fanele a pfumela vukati bya Rhelela waka Maboko. Ntshikelelo lowu wu fikile laha Fanisa a nga kunguhata ku pfumela Rhelela hi vuxisi. Leswi swi seketeriwa hi marito lama nge:

Tani hi leswi swi nga vuriwa, rirhandzu ra Rhelela eka Fanisa a ri ri rirhandzu sweswi rito leri a ri tumbuluxiwile. A swi fanerile ku vitaniwa rivengo kumbe rirhandzu ro dlidimbeteriwa handle ka lera ntiyiso. Fanisa u pfumerile hi vuxisi ku va xiluva xa Rhelela leswaku vatswari va nga ha n'wi tingi. Hi ntiyiso lowu nga vupfa Rhelela a nga velekeriwanga Fanisa, a ri wa van'wana (p. 31)

Mutsari u kombisa marito lawa ku hlamusela leswi xiyimo xa Fanisa na Rhelela a xi ri xiswona xa rirhandzu ro sindzisa leri a ri sunguriwile hi vatswari va vona ehandle ka ku rhangana va vulavurisana na vana va vona. Loko Fanisa u tipfumerisile hi vuxisi eka Rhelela, swi tsakisile vatswari va yena va ehleketa leswaku eku heteleleni va ta kuma leswi a va lava swona, kasi a va nga yi vonangi mbilu ya yena. A swi hetangi nkarhi, ntlhanu wa masiku ku sukela loko Fanisa a pfumerile jaha leri nga n'wi yiva mbilu Rhelela tanihi leswi a nga tivi xitumbelelani lexi nga na Fanisa u tsarile xipapilwana xo vitana Fanisa leswaku a 'wi endzela ekaya ka vona, xipapilwana lexi xi bohile Fanisa leswaku a ya hi leswi n'wana loyi a rhumiwile xona a tshembisiwile ku biwa loko o ka a nga vuyangi na yena. Ku pfumela ka Fanisa swi tsakisile tata wa yena na ndyangu wa yena. Ku kombisa leswaku a swi va tsakisa vatswari va yena loko a pfumerile Rhelela hi swi vona siku a nga ya eka vaRhelela loko a va lela, N'wa-Jamboti a n'wi hlamula a ku:

Ina, u va rungula hinkwavo vamaseve.
Ndzi ta sala ndzi tivisa ni tata wa wena

leswakua nga tshuki a karhata loko u
endzile (p. 32)

Marito ma mana wa yena ma kombisa ku tsaka na ku amukela ku endza ka yena, hilaha hi twaka a vula leswaku u ta byela tata wa yena leswaku a nga n'wi karhati loko a endzile. Mutsari u kombisa ku vaviseka ka Fanisa loko a tsala a ku:

N'wa-Njomboti a vulavula a chunchekile
a nga swi voni na leswaku marito ya yena
ya phyandlasi n'wana. Fanisa a a lava
ku tlhava mukhosi, a rila hikuva a a
vavisekile ngopfu loko N'wa-Njomboti a
vulavula a nga titwi, ngopfu-ngopfu loko
a kumbuka ni vamaseve lava a nga va
tiviki (p. 32).

Fanisa a nga swi lavi ku ya eka Maboko, kambe a fanele a swi tumbeta eka vatswari va yena swi endla wonge wa swi tsakela hikwalaho ka ntshikelelo wa vona. Kunene Fanisa u yile eka vaRhelela laha Rhelela a nga nyanyuka a teka movha wa tata wa yena ehandle ka mpfumelelo a wu tsutsumisa swinene a va hlanganisa. Leswi loko a fika emahlweni ka Fanisa a nga swi endlisa swona mutsari u swi hlamusela a ku:

Rhelela u xikile endzhaku ka loko a
bohile movha exivandleni lexi va nga
hlangana eka xona. U pfurile rivanti ra
movha hi halahaya ximatsini leswaku
Fanisa a ta kota ku nghena. Kambe u te
a nga si nghena, u n'wi vukarhile a
ringeta ku n'wi ntswontswa. Fanisa
handle ko tlherisa vuamukeri bya Rhelela
hi ku n'wi vukarha kumbe ku n'wi
ntswontswa, u yimile handle ko
tsekatseka tani hi rimhandze. A

hundzuluka a n'wi komba xikosi leswaku
a nga tshuki a kuma nomo wakwe (p. 32).

A ku na marito yo hlamusela xiyimo xa Fanisa ku tlula mitirho ya yena leyi a yi kombisaka yo ala Rhelela hi swendlo swa yena a nga vulavulangi hi nomo wa yena. Rhelela a swi fanelel swi n'wi kombile leswaku Fanisa a nga n'wi rhandzi. Fanisa u arile ku pfuvapfuviwa hi Rhelela a n'wi vekela ndzelakano wa leswaku a yime a n'wi hlamusela lexi a nga n'wi vitanela xona. Va fambile hi movha va ya xava namuneti laha maendlelo ya Rhelela a ya n'wi khomisa tingana. Mutsari u kombisa matikhomele ya yena loko a ri na Fanisa eku xaveni ka namuneti a ku:

A va ri karhi a tsempfama a ya le, a vuya
a ya le onge i phigogo loko yi ri karhi yi
nyungubya, Xinghezi xi ri karhi xi pfuta hi
tinhompfu, bodlhela ra namuneti ri
khomiwile hi tintiho tinharhu onge a nga
swi lavi. Fanisa a swi n'wi khomisa
tingana ku monyiwa hi vanhu a ri ni
munhu wa manyanga loyi a a tsakela ku
voniwa (p.33).

Ku nyanyuka na ku vulavula ka Rhelela loko a vona vanhu a swi khomisa Fanisa tingana. Loko va vuyile ekaya matsutsumelelo ya movha wa kona ya chavisile na mukhegula kokwa wa yena ku fika laha a nga hlamula leswaku u ta n'wi poyila a boxa eka tata wa yena leswaku a yivile movha a wu tsutsumisa swo pfumala mpimo. Loko va vuya hi le khefini va yile elawini ra Rhelela. Mutsari u hlamusela ku pfumala vutivi ka Fanisa hi mayelano na Rhelela a ku:

Fanisa a a nga ri na vutivi hi tlhelo ra
lunya ra Rhelela. Ku tlhavana ka yena ni
kokwa wa yena hi marito swi endlile
leswaku Fanisa a hetelela hi ku lumbeta
vusopfa bya wundlele ra vaveleki ni

mpfilungano wa miehleketo ya yena
(p.34).

Rhelela a ri na mahanyelo yo biha lama a ma endla leswaku Fanisa a nga n'wi tshembi. Mahanyelo layo biha lama a ma hlamuseriwa hi Fanisa mayelano na Rhelela ya tikombile siku a vhakile eka vaRhelela. Endzhaku ka loko Fanisa a arile ku heleketiwa hi movha swi endlile leswaku Rhelela a hlundzuka ku fika laha a nga fayetela Fanisa hi bandhi va nga se tekana. Mutsari u hlamuserile ku mbeyeteriwa ka Fanisa a ku:

Rhelela u chuchile bandi a n'wi chayela
a ri karhi a n'wi hudula. A n'wi mbeyetela
ni ku n'wi fumbutela hi tintanghu a tlhela
a n'wi siya a ri karhi a gwamula a ya le
movheni (p. 37).

Maendlelo lama ma nyikile Fanisa xivindzi xo kombela ku vonana na vatswari va yena a va hlamusela leswaku a nga ka a nga swi koti ku himeteriwa hi munhu loyi a nga n'wi rhandzeki. Fanisa u biwile swinene loko a arile ku nghena emovheni wa Rhelela hi nkarhi lowu a vuya ekaya. Hi marito ya yena Fanisa u valavurile a ku:

Hi sweswo wena tatana na wena manana,
swi nga antswa ndzi tshama ndzi nga
tekiwanga ku tlula ku teka hi Guwela leri
mi nga ndzi lavela rona, leri loko ri twa
timhondzo ti pandza ri taka ri ta ndzi
gembetela ndzi nga onhanga nchumu.
Mina ndzi ri a ndzi yi lavi nyarhi leyi mi nga
ndzi lavela yona. Mi ta ndzi khomela ku
tirhisa marito yo ka ya nga tengangi.(p.
38)

Marito ma Fanisa ma kombisa ku ala ku tekiwa hi Rhelela na ku kombisa leswaku vatswari va yena hi vona a va n'wi sindzisa ku tekiwa hi Rhelela hikuva yena a nga n'wi lavi. Fanisa u hlamuserile matitwelo ma yena hi Rhelela na ku komba leswaku a nga tiyimiselanga na swintsongo ku hanya

na Rhelela kambe a nga kombangi leswaku u na jaha leri a kumaka kurhula loko a ri na rona. Hi twa ku hlamula ka tata wa yena eka marito ya yena a ku:

Awu, Nyavana wa manana a pfuka emasirheni ... Loko u ndzi vona ni basile nhloko ni mana wa wena a hi maphuphula, i khale hi ri karhi hi hanya laha misaveni. Hi ku velekile, hi ku ondla leswaku u kula u ta tiphina hi vutomi laha hansi ka tilo. Loko hi ku lavela jaha lerinene, leri namuntlha u ri thyaka mavito, a hi endlela leswaku u ta tshamiseka evukatini, u nga pfumali nchumu hikuva eka Maboko a ku kali nchumu, va dya va ambala tani hi kwala kaya (p.39)

Laha hi kota ku vona xikongomelokulu xa vatswari va Fanisa xo n'wi lulamisela vukati na ku n'wi sindzisa ku va a tekiwa eka Maboko. I ku navela ka mutswari un'wana na un'wana ku tsakela ku vona n'wana wa yena a tshamisekile evukatini a nga pfumali nchumu. Hilaha hosi Makolo a boxaka leswaku yena na nsati wa yena lexi va nga xi langutisa i ku laha Fanisa a faneleke ku tekiwa kona ku fanele ku ri na rifuwo, ku ambariwa ku tlhela ku dyiwa ku fana na le ntsindza ekaya ka yena. Fanisa loko a hlomula marito ya tata wa yena u ri:

Rifumo ra mali, swakudya ni swiambalo hambi yi ri ndzhuma a ndzi tshembi leswaku hi swona ntsena leswi swi tiyisaka rirhandzu ra vatekani loko exikarhi ka vona va nga rhandzani. A ndza ha vuli loko vutomi bya munhu yeloye byi nga pfumeleleki (p. 39).

Fanisa a nga tlheli eka ku komba leswaku swilo hinkwaswo leswi vatswari va yena va n'wi byelaka swona a swi na xidyamelo loko swi vekiwa exikalwini

xa vukati byo pfumala rirhandzu. Endzeni ka mbilu ya yena Fanisa u civela vatswari va yena ntiyiso wa leswaku xivangelokulu xa ku vona swihoxo swa Rhelela xi vangwiwa hi leswi ku nga na jaha leri a nga ri tumbeta emakorhweni ya mbilu ya yena leri palaka Rhelelela hi ka dzana loko a endla vufananisi bya miehleketo ya yena, a nga Khorombi Ndzwambi. Fanisa a kunguhatile leswaku swa antswa a rurha emutini wa tata wa yena ku ri na ku tekana na Rhelela hikuva Fanisa a rhandza Khorombi. Rirhandzu ra Fanisa eka Khorombi a ri ri ra ntiyiso hikuva a nga hlawuleriwanga hi munhu a lo tirhandzanela na yena ku ri hava munhu wa le xikarhi. Tata wa Fanisa, Maboko loko a hlamula leswi Fanisa a va rungulelela swona u te:

Swa khenseka leswi u swi vulaka n'wananga. Leswi u wena u nga dyondzeka, u lavaka ku tilavela majaha lawa ya ku tsakisaka handle ka lawa hina madodomedzi hi nga ku lavela wona, famba u ya tekiwa. Kambe u ya byela majaha ya wena leswaku mina ndzi ri a ndzi nga amukeri cuma xa vona. Ndzi hetile me m'faka Makolo (p. 39)

Ku vulavula ka tata wa Fanisa a ku ri ko lan'wa leswi n'wana wa yena a n'wi byela swona. A sindzisa leswaku Fanisa a kala a endla leswi a n'wi lerisa swona swo pfumela ku tekiwa hi Rhelela hambileswi a nga hanyeki. Mutsari u kombisa ku vaviseka loku Fanisa a ri na kona endzhaku ka nhlango lowu a nga wu khoma na vatswari va yena a ku:

Fanisa u humile a famba a ri karhi a mpfikula hikuva tata wa yena a a nga ha engheneki. A a karihile bya yingwe yi phasiwile hi ntlhamu. N'wa-Njomboti u sele a khongotelana ni hosi leswaku yi ehlisa mbilu ya yona (p. 39).

A swi ri erivaleni leswaku leswi n'wana wa vona a va kombaka swona a va nga swi langutelangi. Mikarhi yotala vatswari va swi teka ku n'wana loko a

komba mavonelo ya yena ya timhaka u va tekela ehansi a nga va hloniphi. Hi swona leswi a swi karhihisa tata wa Fanisa hikuva a nga ri tatana ntsena, kambe a ri hosi ya tiko hi hala tlhelo. Hosi Makolo a swi n'wi hlundzukisile ngopfu leswi nga vuriwa hi Fanisa. Hambiswiritano, va kanerile leswaku Maboko a tshinya n'wana wa yena Rhelela leswaku a tshika rigombo loko a ha lava ku tekana na Fanisa. Fanisa u sukile a hlundzukile na ku mpfikula hi ku twa ku vava na yena ku fika laha a va ehleketa leswaku a nga tshuka a endlile leswi va nga ta sala va tisola hi swona endzhaku ka nkarhi, hi laha hi twaka mutsari a ku:

Madyambu yalawo N'wa-Njomboti u sindzisile N'wa-Hoza-na-ndhichi a ya etlela enhangeni hi ku ehleketa leswaku Fanisa a nga tshuka a tisungile hi mbitsi. A a swi tiva ku Fanisa u ni xifafa kambe a xi teka tani hi xifafa xavunhwana (p. 39).

Swi tikombile leswaku ku mpfikula ka Fanisa a ku xungeta na vutomi bya yena hikwalaho mana wa yena a nga sindzisa leswaku a nga tikumi a ri yexe vusiku byebyo kambe a tlela na nkatikulobye wa yena. Fanisa a nga tiphinanga vhiki hinkwaro hi ku ehleketa swotala embilwini ya yena. A ehleleketa na ku rhurha a ya tshama ekule swinene na le kaya ka yena hi mhaka ya nsindziso lowu. Hi ku hlamusea ka mutsari u ri:

Vhiki ri herile Fanisa a ri karhi a pfurha emoyeni. Ku rhurha a famba a ya tshama etikweni ra le kule a swi ta n'wi vevukela ngopfu. Kambe sweswo a swi nga endleki hikuva a a ta va a tsemile ringhole ra vuxaka ni vatswari va yena. A swi antswa ku tshama a vona leswaku nxaniseko wa yena wu ta hela hi ku yini? (p. 39-40)

Ntshaho lowu wu tiyisisa maxangu na nhlomulo wa Fanisa hi mhaka yo sindzisiwa ku tekiwa hi munhu loyi a nga n'wi rhandzeki. Fanisa u kala a

ehleketa ku famba na ro hi mhaka ya vatswari lava nga ehleketeriki n'wana wa vona, kambe va lava leswi tsakisaka vona ntsena. Maxangu yo tekanisiwa na Rhelela a ya hlayiwa exikandzeni xa Fanisa. Entirhweni wa yena u kale a vutisiwa lexi n'wi dyaka hi ku vona a ya a hundzuka muhlovo hi xinkadyana xitsongo. Fanisa a vonaka a khwayekile hi mbitsi leyo sindzisiwa ku tekiwa hi Rhelela. Loko a vutisiwile entirhweni Fanisa u hlamurile a ku:

Ekaya ndzi dya ndzi xurha kambe moya wa mina hi wona wu pfumalaka swakudya swa mafurha.”... Ekaya va ndzi sindzisa, va ndzi boha ku tekiwa hi jaha leri ndzi nga velekiwa ndzi ri karhi ndzi ri venga. Leri ndzi nga lorhiki leswaku ndzi nga ri kela mati kumbe ku ri swekela vuswa (p.40).

Marito ma Fanisa ma hlamusela ku tikeriwa ka moya wa yena hi mhaka ya ku tekiwa hi Rhelela wa ka Maboko loyi a laviwaka hi tata wa yena leswaku a tekana na yena. Fanisa a nga tipfinyingi hi mhaka ya ku ka a nga n'wi rhandzi Rhelela, u swi veka erivaleni leswaku u venga Rhelela ku sukela kwala a nga n'wi vona kona loko a velekiwa. Swi endlekile siku rin'wana laha Khorombi a nga ya Boereshoop edoropeni endzhaku ka nkarhi loko a vonanile na Fanisa, Fanisa loyi a nga se n'wi nyika xo tiya. Hi twa loko Khorombi a hlanganile na Fanisa a vutisa Fanisa a ku:

A wu si ndzi hlamula Fanisa, ndza fa hi wena.” a vula hi ku hefemuteka ... Ndzi ku rhandza ku tlula ni ntiyiso hi woxe” Fanisa a n'wi tshika a yima lahaya ko taniya, a endlela leswaku Khorombi a bela hi rimoyana leswaku a ta kota ku ehleketa kahle hi mhaka leyi.(p. 42)

Marito lama ma ntlhothlile xiviri xa Fanisa hikuva na yena se a swi lava ku humela erivaleni leswaku wa n'wi rhandza. Mangava lawa a ri eka wona hi wona a ma n'wi endla leswaku a lava Khorombi a tiyisisa leswaku hakunene

a nga vuli swa matshopetani u vulavula ntiyiso. Hi ku hlamula leswi Khorombi a nga n'wi vutisa swona Fanisa u ri:

“Khorombi, Khorombi, u tiyisile leswaku wa ndzi rhandza xana?... Kahle Khorombi, u nga nyanyuki, ndzi byele ntiyiso. Rirhandzu ra wena i ra vukati kumbe i ra le mathumbanini ni matshopetani ya swona ke? (p. 42)

Fanisa a lava ku kuma mhaka ya ntiyiso eka Khorombi ya rirhandzu leri na yena n'wini a ri twa leswaku u na rona rirhandzu ra Khorombi endzeni ka yena, kambe a lava ku tiva loku leswi a swi twaka swi swa ntiyiso hi nomo wa Khorombi. Khorombi a nga kanakanangi ku vula ntiyiso lowu a wu languteriwile hi Fanisa. Fanisa a nga ha tekangi nkarhi hiloko a vukarha Khorombi, a n'wi vuyisa exifuveni xa yena a n'wi ntswontswa. Leswi a swi gandla xigandlu xa leswaku Khorombi na Fanisa va pfumelelana ku rhandzana swa ntiyiso. Swendlo sweswo a swi vula swona, kambe Fanisa hi marito ma yena u vurile a ku:

Mina a ndzi vuli ku ri ndza ku rhandza kumbe a ndzi ku rhandzi hikuva ndzi le mahandzeni ya tindlela. Moya wa mina wu le ku lweni ni mianakanyo ya swona hi nkamanyeto wa tindlela letimbirhi. Ku famba hi tindlela hinkwato, mhaka leyi nga endlekiki, kumbe hi ya ximatsi hambi yi ri ya xinene (p. 43).

Fanisa a lava ku lehisa bulu na Khorombi hi ku ka a nga kongomi ku hlamula xivutiso xa Khorombi, kambe yena a dyekile a tlhela a n'oka erirhandzwini ro rhandza Khorombi. Mianakanyo ya yena a yi nga rhulangi hikuva tani hi n'wana wa Mutsonga a swi lava ku yingisa vatswari va yena, kambe leswi nga endzeni ka yena a swi lwa na leswi vatswari a va lava swona hikwalaho hi n'wi twaka a vula leswaku a nga tivi leswaku a nga teka ndlela yini eka tindlela letimbirhi ti nga kona. Laha hi ku vona ka mina ndlela ya xinene i ya

ku pfumela Khorombi erivaleni kasi ya ximatsi i ya ku yingisa ku navela ka vatswari va yena a nghena evukatini na Rhelela loyi a nga n'wi rhandziki. Loko va karhi va vulavurisana na Khorombi, Fanisa u hetelela a boxa leswi n'wi endlaka a va a ri mahandzeni ya tindlela a ku:

Ekaya va ndzi sindzisa, va ndzi boha ku
tekiwa hi jaha leri ndzi lorhiki leswaku
ndzi nga ri kela mati kumbe ku ri
swekela vuswa (p. 43)

Maninginingi ya xiphiko xa Fanisa u hetelela a a ma boxa emahlweni ka Khorombi loyi a n'wi tshembaka na ku n'wi rhandza hi mbilu hinkwayo. Mhaka leyi a yi hlamuselaka Khorombi i mhaka leyi vatswari va yena a nga va pfulekeleki eka yona leswaku yena u rhandzana na Khorombi hikokwalaho a nga rhandzi Rhelela hi mhaka ya swona. U boxela Khorombi ntsena leswaku wa sindzisiwa leswaku a tekiwa hi jaha rin'wana. Marito ya lawa ma hlamarisile Khorombi swinene laha a nga n'wi nghena enon'wini hi ku lava ku tiva leswaku jaha leri ku nga va mani, hi laha hi twaka Khorombi a vutisa leswaku jaha ra kona i mani? Fanisa a nga xi hlamulanga hi ku hatlisa xivutiso xo lava ku tiva leswaku jaha ra kona i mani a kombisa leswaku vito ra ku i mani a ri pfuni nchumu, kambe a lava ku ahlurisiwa xiphiko lexi a ri na xona. Hi twa Fanisa a boxa ta xifuva xa yena hi vula a ku:

Hikokwalaho ndzi nge ndzi rhandza
Khorombi a nga munhu loyi a tifanelaka
na mina. Ndzi amukela vumunhu ni
moya wa jaha ra ka Ndzwambi handle
ka Vuvenda, nhlawulo lowu
hambanyisaka vanhu va va hi mintlawu
leyi nga twananiki. Kambe ndzi n'wi
rhandza ndzi karhi ndzi rhurhumela
hikuva vumunhu, xivirini moya wa yena
a va nga swi amukeri ekaya. Va ta n'wi
languta hi mahlo ya Vutsonga lawa ya

vonaka Vuvenda handle ka munhu hi
yexe... Khorombi, ndzi pfune
murhandziwa (p. 43)

Munhu a ri yexe loyi Fanisa a kuma kurhula na ku tsaka loko a ri na yena i Khorombi loyi a kotaka na ku n'wi rungulela swiphiso swa le mbilwini leswi a hlanganaka na swona. Hi twa hi laha a humeselaka erivaleni mbilu ya yena eka Khorombi a n'wi komba leswaku u tirhandzela yena ntsena hikuva u vona a tifanela na yena. Fanisa u byela Khorombi leswaku u amukela vumunhu bya yena, a nga na mhaka na leswaku i Muvenda kambe o chavisiwa hi vatswari va yena lava swi nga ta endleka leswaku va nga n'wi amukeli Khorombi leswi a nga wa rixaka ra Vavenda. Fanisa u hetelela hi ku byela Khorombi leswaku a n'wi pfuna leswaku a swi endlisa ku yini? Vukati byo sindzisa Fanisa ku tekana na Rhelela hi vatswari va yena a byi fambangi hi ndlela leyi a va yi kunguhatile hakona hi mhaka ya leswi Fanisa a hamba a kuma ku horisiwa ka mbilu eka Khorombi. Fanisa u vonakile a cincile emirini laha swi nga kumeka leswaku a bihile emirini hikwalaho ka jaha ra ka Ndzwambi.

4.3.2 Timfanelo ta ximunhu leti kandziyeriweke

Eka timfanelo ta ximunhu leti nga boxiwa, ku na timfanelo timbirhi leti humaka eka *Universal Declaration of Human Rights*, ti nga kandziyeriwa eka Fanisa. Mfanelo yo sungula ya *Security rights that protect people against murder, torture and genocide* na ya vunharhu leyi nge *Liberty rights that people's fundamental freedoms in areas such as belief, expression, association and movement are protected*. Mfanelo yo sungula ya vuhlayiseki na ku sirhelela munhu eka ku xanisiwa yi kandziyeriwile ematshan'weni ya ku va Fanisa a nyikiwile yona. Hosi Makolo tani hi tata wa Fanisa hi yena a fanele a sirhelela n'wana wa yena eka ku xanisiwa na ku biwa hi Rhelela tani hi mutswari na hosi ya tiko. Kambe ematshan'weni ya swona hi vona a ri yena a hlohlotelaka na ku kucetela mhaka leyi loko a sindzisa Fanisa ku tekiwa hi Rhelela hikuva eka vaRhelela ku ri na rifumo ra mavhengele. Fanisa a nga sirheleriwangi kambe u nyiketiwile na ku sindzisiwa ku tekana na Rhelela hikwalaho ka makolo ya tata wa yena. Hi vona hi laha Rhelela

lexi siku rin'wana a nga n'wi himetela a nga onhangi nchumu laha ku nga ku kandziyeriwa ka mfanelo yo ka munhu a nga fanelanga ku xanisiwa hi maxaniselo wahi kumbe wahi.

Mfanelo yin'wana leyi nga kandziyeriwa yo suka eka *Universal Declaration of Human Rights*, i ya vunharhu leyi vuriwaka *Liberty rights that people's fundamental freedoms in areas such as belief and expression be protected*. Leyi i mfanelo ya ntshuxeko wa munhu eka tlhelo ra leswi munhu eku hanyeni a pfumelaka eka swona. Ku ya hi mfanelo leyi nga boxiwa laha henhla, ku sindzisiwa ka Fanisa ku tekana na Rhelela a ku kandziyela mfanelo ya yena ya leswi a pfumela swona hi tlhelo ra vukati na rirhandzu. Fanisa a pfumela eka ku tekiwa hi munhu loyi a a n'wi rhandzaka, loyi a nga na mahanyelo yo yelana na ma yena ku nga ri munhu loyi a nga lulamiseriwa hi tata wa yena. Fanisa a ri munhu loyi a pfumela eka mahanyelo yo xiximeka ya ximunhu na ndzhuti leswi Rhelela a nga ri na swona. Kutani loko a sindzisiwa ku tekana na Rhelela a ku ri ku kandziyeriwa ka mfanelo ya ku pfumela ka leswi a pfumela eka swona. Timfanelo ta ximunhu leti humaka eka Vumbiwa, *The Constitution of South Africa, Act 108 of 1996* leti kandziyeriweke eka Fanisa ti katsa mfanelo ya vukhume leyi vulavulaka hi *mfanelo ya ndzhuti wa munhu*. Rhelela u kandziyerile mfanelo ya ndzhuti wa vumunhu bya yena siku a nga n'wi mbeytela endleleni a nga onhangi nchumu. Rhelela u hundzurile Fanisa tani hi xiharhi xo pfumala vutihlamuleri loko a n'wi fayetela a kandziyela ndzhuti wa yena wa vumunhu a n'wi hundzula xihlekiso. Kasi mfanelo ya vukhumembirhi leyi kandziyeriweke hi leyi nga *mfanelo wa ntshuxeko na vuhlayiseki bya munhu*. Mfanelo leyi yi kandziyeriwile eka Fanisa hikuva a nga hlayisekangi ekaya hi tlhelo ra rirhandzu ra yena na Khorombi. Fanisa a tshama a ri karhi a chava leswaku loko vatswari va yena vo swi twa leswaku u rhandzana na Khorombi va ta n'wi karhata, Fanisa a ri hava ntshuxeko wa vumunhu bya yena hikwalaho ka ku sindzisiwa ku tekana na Rhelela. Mfanelo ya khumetsevu yona i *mfanelo ya ntshuxeko wo humesa mavonelo* ku ya hi Vumbiwa laha munhu un'wana na un'wana u na mfanelo yo humesa erivaleni miehleketo ya yena. Makolo u kandziyerile mavonelo ma Fanisa a n'wi chavisa na ku humesa mavonelo ya yena hi tlhelo ra ku rhandza Khorombi. Mfanelo ya

vumakumembirhi hi yin'wana leyi nga kandziyeriwa eka timfanelo ta Fanisa. Mfanelo leyi i mfanelo ya ntshuxeko wa ku fambafamba lowu hlamuselaka leswaku muakatiko un'wana na un'wana u na mfanelo yo nghena ku tama a ri kona no tshama kun'wana na kun'wana laha Riphabiliki. Hosi Makolo loko a ta va a tivile ta Fanisa na Khorombi endzhaku ka loko a onhekile a tsan'wa na ku nga swi lavi leswaku Fanisa a tekiwa hi munhu wa rixaka rin'wana na ku va a ya tshama endhawini ya le Vhenda. Laha hi vona leswaku Fanisa a ku tluriwa timfanelo ta yena ta vutshamo na ku fambafamba.

4.2.3.5. Mivuyelo ya vukati byo sindzisa.

Vukati byo sindzisa lebyi nga endliwa hi Makolo ku sindzisa Fanisa ku tekana na Rhelela a byi tirhangi. Hi vona hi laha Fanisa a nga rhandzana na Khorombi wa Muvenda loyi eka mbilu ya Fanisa a ri wanuna loyi a ri na leswi a swi lava eka munhu loyi a fanele ku va nuna wa yena. Fanisa u rhandzanile na Khorombi exihundleni. Loko a ta va a pfumerile Rhelela hi vuxisi byo lava ku hambana na ntshikelelo wa vatswari u endlile hi matimba ku kombisa leswaku Rhelela a hi munhu loyi a faneleke ku n'wi teka hikwalaho ka mahanyelo ya yena yo biha lama nga endla leswaku a n'wi ba va nga se tekana. Hi ku vona leswaku vatswari va yena a va herisi ku lulamisa loku ka vukati lebyi a va hlamuserile leswi Rhelela a nga xiswona u yile emahlweni a vonana na Khorombi. Loko vatswari va yena va ha tsakisiwile hi ku pfumela ka yena eka Rhelela va hlamarisiwile hi ku cinca ka Fanisa. Vamanana wa yena va hatlisile va swi vona leswaku Fanisa a a tikile. Loko a vutisiwile leswaku i mani jaha ra kona swi kumeka leswaku i Khorombi. Mhaka leyi yi hlundzukisile hosi Makolo ku tlula mpimo tanihileswi a nga lavi ku twa nchumu hi ku rhandzana ka n'wana wa yena hi va rixaka rimbe na ku va hala tlhelo a lavile leswaku Fanisa a tekiwa hi Khorombi.

Fanisa u heleketiwile eka Ndzwambi laha Khorombi a nga pfumela nandzu. A nga ha vuyangi Fanisa ekaya u lo namba a hlomisa sweswo. Vukati bya Fanisa na Khorombi a byi ri bya rirhandzu lera ntiyiso laha va katekisiweke na hi n'wana wa mufana. Hosi Makolo a hlambanyile leswaku a nge amukela xuma xa va ka Ndzwambi loko va ya lovola. Rhelela a nga tsakisiwangi hi ku tekana ka Fanisa na Khorombi hikwalaho loko hosi Makolo a xavisile tiko

ra Mudyaxihi a ya sayinela leswaku va hambanyisiwa na tiko ra vona va yisiwa endhawini leyi a yi ri marila nhlalala na leswaku vaVenda va hambanyisiwa na Vatsonga swi n'wi tsakisile ngopfu. Loko nyimpi ya switereka swo lwa na ku susiwa ka vanhu etindhawini ta vona ta kahle yi sungula eMudyaxihi, Rhelela a yima na hosi. Ku khomisiwila vanhu hinkwavo lava a va alana na mhaka ya ku susiwa eMudyaxihi ku katsa na Khorombi. Rhelela hi yena a nga ya susa Fanisa eka vaKhorombi a n'wi hambanyisa na vukati bya yena loko Khorombi a ri ekhotsweni. Kambe ku sindzisiwa ka Fanisa ku hambana na Khorombi a swi susangi rirhandzu ra yena eka Khorombi naswona Rhelela a nga helangi a tekanile na Fanisa.

NKATSAKANYO

Mulavisisi u kotile ku paluxa vukati byo sindzisa lebyi nga va kona hikwalaho ka ku rhandza ka vatswari ku hlawulela vana va vona vukati lebyi tsakeriwaka hi vona. Eka buku leyi ku paluxiwa vukati byo sindzisa lebyi endliwaka hi malangutele ya vatswari laha n'wana a nga languteriweki ku va na vutihlamuleri.

4.2.4. XISOMISANA (F.A. THUKETANA)

4.2.4.1. Mathyelo ma nhlokomhaka

Xisomisana i vito ra tsalwa tlhelo vito ra ximunhuhathwankulu eka tsalwa. Ximunhuhathwa lexi xi nga va na ku xaniseka na makhombo vutomi bya xona hinkwabyo. Tsalwa ra Xisomisana ri sungula hi vutomi byo xaniseka bya Xisomisana ri hetelela kahle hi laha a ponisiwaka eka khombo ra ku dlayiwa a beleriwa emhingwini hi vavuri va evhangeli, laha Xisomisana a hlenganisiwaka na makwavo Yingwani na ku tlhela ku hundzukela evukresteni. Xisomisana i tsalwa leri nga ni tidyondzo totala. Eka rona hi kuma dyondza ya leswaku 'vusiwana byi na xilandzu'. Mhaka yo va Xisomisana a ri hava vatswari a kurisiwa hi kokwana wa yena, yi komba ku xaniseka ka yena ku sukela eku sunguleni ka vutomi bya yena. Xisomisana u landzeleriwa hi vusiwana na ku xaniseka vutomi bya yena hinkwabyo, kasi

dyondzo yin'wana i ya leswaku ku tshemba munhu loyi u nga n'wi tiveki swi na khombo. Moyasi a nga ri xaka ra Xisomisana, kambe kokwana wa yena, N'wa-Bvuma, u n'wi tshembile hambu a nga n'wi tivi leswaku u ta vuya na n'anga hi le Muzephula yi ta tshungula Yingwana. Ku tshemba ka kokwana wa Xisomisana, a tshemba Moyasi ku vangerile Xisomisana khombo rikulu ro xanisiwa na ku xavisiwa hi Moyasi.

4.2.4.2. Nkomiso wa tsalwa

Tsalwa ra *Xisomisana* i tsalwa leri vulavulaka hi Xisomisana tanihi vito ra tsalwa hala tlhelo ximunhuhatwankulu. Xisomisana u loveriwe hi vatswari a ha rintsongo, kutani a kurisiwa na ku hlayisiwa hi kokwana wa yena N'wa-Bvuma. N'wa-Bvuma u n'wi kurisile eku hluphekeni; a n'wi ondla hi lambaza ni tswamba wa timbhongolo. N'wa-Bvuma u xanisekile ngopfu hi Xisomisana, ngopfu hi leswi a ku nga ri na wanuna laha mutini hikuva kokwana wa xinuna wa Xisomisana, yena Xikhandla a lovile. Tsalwa leri ri tele hi vutomi na maxangu ya Xisomisana hi laha eku sunguleni ka tsalwa, ku sungula hi mukhosi lowu biwaka hi Xisomisana a karhi a biwa hi Maboko loyi a n'wi belaka matandza lawa Xisomisana a fanele a ma yivile ekaya ku ya n'wi nyika.

Xisomisana a risa timbuti ta N'wa-Bvuma loko a sungula ku tlhariha. Eku riseni a lwisiwa na vafana, laha a hlula van'wana. Vafana lava a va hluriwa hi Xisomisana a va hlekiwa na ku vuriwa leswaku va biwilen hi "Xitsworitana". Loko Xisomisana a hluriwa loko va lwisiwa a va n'wi sivisa swifuwo swa vona, vona va tshamile. Loko vutomi byi karhi byi famba Yingwana makwavo wa Xisomisana u vuyile hi le Joni a karhi a vabya. Hi nkarhi wa ntshikelelo wa mavabyi ya yena, ku fikile Moyasi. Moyasi a nga tiveki lomu a taka hi kona, kambe u hlamuserile leswaku u famba a ri karhi a lava n'wana wa yena loyi a nga famba na maburatani. Loko a fikile eka N'wa-Bvuma Moyasi u fikile a tshama ku va kaya a rivala na leswaku u le ku laveni ka n'wana wa yena. Moyasi a ri munhu wo rhandza byala na vavanuna.

Hi ku vona mavabyi ma Yingwani, Moyasi u hlamuserile leswaku ku na n'anga leyi a vula leswaku i nuna wa yena eMuzephula leyi nga kotaka ku tshungula mavabyi ma Yingwani. Va pfumerile leswaku Moyasi a famba na Xisomisana ku landza n'anga leyi a yi fanele ku lapha Yingwani. Va

longeriwile swakudya swo famba va karhi va dya hi ndlela na nyama ya huku leyi a va fanele va longa va ta ya vuya na n'anga. Endleleni Moyasi a xanisa Xisomisana, a nga n'wi nyiki swakudya leswi va nga longeriwa hi mfanelo.

Mafambelo ma vona endleleni a ma tikombangi va ta hela va fika eMuzephula hi leswi Moyasi a nga hambana na laha ku nga na byala na vavanuna. Va fambile ndlela leyo leha ku fika laha va nga hlangana na Hodova endhawini leyi a ku nga tlheleki. Hodova, u va tlherisile, va famba na yena emutini wa yena. Moyasi a tshembisa Hodova leswaku u ta n'wi nyika Xisomisana. Moyasi a tiendla wonge i mana wa Xisomisana wa ngati loko a byela vanhu ni vavanuna lava a va hlangana na vona. Va fambile va ya fika endhawini ya mapurasi na komponi laha Moyasi a nga tshama a sungula ku tirhisa Xisomisana ku xavisa byala, laha vavanuna a va tala ngopfu hi ku lava ku vona nhwanyana lowo saseka a va xavisela byala, ku vile na vavanuna vo hambana lava a lava mali eka vona hi ku va xavisela Xisomisana leswaku loko vavanuna va n'wi gangisa u fanele ku pfumela hikuva hi swona va fanele ku hanyisa swona. Xisomisana u vuye a xaviseriwa Xitapita, hambileswi a nga n'wi rhandzi u bohekile ku tekana na yena hi ntsengo wa khunarhu wa le hansa. Xisomisana a nga swi lavi ku tekiwa, u sindzisiwile ku tekiwa hi Xitapita leswaku a ta kuma ku dya na ku hlayisaka.

Khombo-nkateko, loko ku humelerile nghala endhawini leyi a va ri eka yona, vavanuna va hlomile ku ya yi dlaya, kutani Xitapita u vile a dlayiwa hi nghala yaleyo exikarhi ka vavanuna valavo. Rendzo ro ya eMuzephula ri yile emahlweni endzhaku ka rifu ra Xitapita. Va yile eka yin'wana nkomponi laha a va vula leswaku vanhu hinkwavo va fanele va ya eku tirheni. Moyasi a nga ri munhu wo twanana na ku tirha, u byerile Xisomisana leswaku yena u hundzela emahlweni. Xisomisana u bohekile ku famba na Moyasi va hundzela emahlweni. Ku fikile laha Moyasi na Xisomisana va nga nyamalelana, Xisomisana a ya tikuma a tekiwile hi Majuvana, loyi a ri na nsati. Yingwana a nga ha kumangi ku pfuneka hi n'anga ya le Muzephula. Xisomisana u rhandzanile na Majuvana swi tikomba swi saseka, kambe nsati lonkulu wa Majuvana, a nga swi tsakeli. Majuvana u hetelela hi ku va a fa na yena laha ku nga lumbetiwa Xisomisana leswaku wa xi tiva lexi nga dlaya

Majuvana. Leswi endlile leswaku ku tekiwa mHINGU va lava ku ya belela Xisomisana, yi ri ndlela ya ku n'wi dlaya hi yona. Xisomisana u pona rifu hi ku fika ka Vaneri laha exikarhi ka vona a ku ri na Yingwana. Xisomisana na yena u pona rifu a tlhela a pfumela eka timhaka ta Vukreste

4.2.4.3. Nxopaxopo wa vukati byo sindzisa eka tsalwa leri

Vukati byo sindzisa byi humelela hikwalaho ka ku lulamisa ka Moyasi a lulamisela Xisomisana. Mhaka leyi yi sungurile laha Moyasi a vulaka marito lama a ku:

Vuputsu u ri a nge swi koti ku ku hlayisa
laha mutini hikuva ni ku hi pfuna nchumu
nchumu a wu hi pfuni nchumu, u fanele
ku tekiwa (p. 107)

Mhaka ya ku sindzisiwa ku tekiwa ka Xisomisana yi sungurile kwalaho ka ku a nga va pfuni nchumu hambileswi a ri yena a endla mitirho hinkwayo. Mitirho yo sweka, ku hlantswa na ku vandzekela byalwa a yi tirhiwa hi Xisomisana. Xisomisana u lavile ku tiva leswaku a nga va pfuni nchumu hi mhaka ya yini kutani a vutisa a ku:

A ndzi swi twisisi loko mi ku a ndzi mi
pfuni nchumu, a ndzi ku ndza karhi ndza
mi tirhela ni mali ndza enghenisa hi ku
xavisa byalwa (p. 107)

Xisomisana a tivona a ri ku tirheni hilaha a boxaka leswaku u enghenisa mali hi ku xavisa byalwa hikwalaho a nga swi tiva leswaku a nga pfuni nchumu ha yini? N'wangulano wu vile kona exikarhi ka Moyasi na Xisomisana laha Moyasi a nga byela Xisomisana leswaku byalwa i bya yena na leswaku u fanele ku kuma wa yena ndyangu. Xisomisana a nga swi twisisi leswaku Moyasi a vula yini loko a ku a nga pfuna nchumu hikuva Xisomisana u hlamusela a ku:

Mitirho hinkwayo ya muti a ku tirha mina;
Moyasi a a sungula ni ku nyun'hwela hi
ku dya a lo tshama. Mabyalwa a ku
vandzekela mina ndzi tlhela ndzi ku kho!
Ndzi xavisa. Mali leyi a ndzi yi kuma loko
ndzi xavisa, a ndzi nga ki ndzi pambula
hambi yi ri peni ya le ndleveni (p. 107).

Xisomisana a a ri xitirhi xa mitirho hinkwayo eka Moyasi, kambe Moyasi a
vona swi nga enelanga ku endla tano. Lexi a xi lava a ku ri leswaku
Xisomisana a va na muti wa yena, kambe ku nga ri mhaka ya leswaku a n'wi
navelela leswinene, kambe yi ri mhaka ya ku a kuma mali hi yena. Moyasi u
ya mahlweni a tshikelela mhaka ya vukati eka Xisomisana loko a ku:

Ina, u fanele ku tekiwa, ku hlamula
Moyasi a karhi a n'wayitela hi mukhuva
wa vubihi ni vumbabva lebyi a a ri hi
byona (p. 107).

Vubihi na nsele wa Moyasi a swi ri vutomi bya siku na siku. Moyasi a ri na
mona lowukulu laha a tiendla mana wa Xisomisana wa ngati. Moyasi a
kunguhatile leswaku Xisomisana u fanele ku tekiwa, sweswo hi swi vona hi
loko a vula a ku:

U fanele ku tlhariha khegu, n'wana wa
wanhwanyana wa tlhariha. Ku ni
vavanuna votala laha lava nga ku
tekaka; loko va ku gangisa u fanele ku
pfumela. Hina hi nge swi koti ku tama hi
hlayisa ntswatsi wo ringana na wena
laha mutini (p. 108)

Marito ma Moyasi ma hlomula mbilu eka Xisomisana hikuva a nga swi tivi
leswaku u fanele ku tekiwa ematshan'wini ya ku ya kuma n'anga yo
tshungula Yingwana. Moyasi a tiyimisele ku n'wi xavisa eka vavanuna va le
nkomponi leswaku a ta kuma mali. Xisomisana a nga swi lavi ku tekiwa
naswona mhaka yo tekiwa leyi a yi vula hi Moyasi a yi n'wi vava, kambe a

nga tivi leswaku a nga endla yini. Yin'wana mhaka leyi a yi karhata Xisomisana a ku ri ku fumisa Moyasi hikuva lava a va ta n'wi teka a va ta fanela va lovola eka Moyasi na Vuputsu. Xisomisana a tivona a ha ri ntsongo, a tivona a nga si ringanela ku tekiwa, kambe Moyasi a sindzisa a n'wi byela a ku:

Wa swi twa leswi ndzi swi vulaka? Ndzi ri hi nge swi koti ku tama ha ha hlayisa ntswatsi wo kota wena laha mutini...hi ta vona leswaku u ta dla yini; Vuputsu u hava mali yo singilela wena. Loko u tshika ku tekiwa wena hi ta ku vona (p. 109)

Moyasi a tikomba leswaku a nga huhi leswi a swi vulaka, kambe u tiyisile leswaku Xisomisana u fanele a tekiwa. Moyasi a nga n'wi rhandzi Xisomisana, kambe a lava ku tivuyerisa hi yena. Moyasi loyi a tiendla mutswarixidzi wa Xisomisana, a n'wi xavisela vavanuna leswaku yena a kuma mali na byalwa. Hi twa mutsari a hlamusela a ku:

Siku rin'wana hi te hi tshamile ni nhlikanhi; Vuputsu a nga ri kona, a ko ta ta humelela Basani un'wana wa vakhalabya lava a va tolovele ku nwa byalwa laha mutini. Loko a fika, yo ya nghena endlwini na Moyasi. Bi! bi! bi! Ndzhaku ndzo twa Moyasi a ndzi huwelela. Ndzo tsutsuma ndzi ya (p. 109)

Hi vona Moyasi a sindzisa Xisomisana ku tekana na Basani, Xisomisana a karhi a nga swi lavi. Moyasi u xavisile Xisomisana wonge xo va xibye ntsena. Siku rin'wana ku tile Basani loyi Vuputsu a nga ri kona va fika va teka nkarhi wo leha va ri vambirhi na Basani na Moyasi kutani Moyasi a heta hi ku vitana Xisomisana a ku:

“Ndzi twananile na Basani leswaku a ku teka, ntsengo wa ku ku lovola o na wo “,

Ndzo khindlata makatla. “Leswi u nge khindla! kasi u ri leswi ndzi nga swi vula siku leriya a ndo vungunya” “A ndzi n’wi lavi, a ndzi lavi ku tekiwa mina” “A wu lavi ku tekiwa?” ku hlamula Basani, “we u ta helela kwihi? (p. 110)

Moyasi a twananile na Basani leswaku a tekana na Xisomisana. Xisomisana a nga pfumelanga ku tekiwa hi Basani leswi nga nyangatsa Moyasi. Mhaka yo sindzisiwa ka Xisomisana ku tekana na vavanuna lava taka byalweni yi ya emahlweni yi humelela hi twa hi laha Xisomisana a hlamuselaka a ku:

Moyasi a nga tshiki ku ndzi kuca ku pfumela loko vavanuna lava va ndzi gangisa; hikuva yena a a jahe ku tikumela xuma. A a ringeta tindlela hinkwato leswaku ndzi ka ndzi pfumela ku tekiwa; ku ndzi chavisa, ku ndzi holovela, ku ndzi xanisa hambu ku ri ku ndzi khongotela a pfuxa vunghana, kambe a nga ndzi koti (p.111)

Moyasi u ringetile hi tindlela hinkwato ku sindzisa Xisomisana leswaku a tekiwa hi vavanuna vo hambana va le nkomponi, kambe a nga kotangi ku fikelela swikongomelo swa yena hi mhaka ya leswi Xisomisana a nga pfumeleli hinkwaswo leswi a swi vuriwa hi Moyasi. Hi twa leswaku Xisomisana a tlhele a lulamiseriwa wanuna un’wana hikwalaho ku hlamuseriwa va ku:

Eka vavanuna lava a va tolovele ku hamba va ta ta xava byalwa laha mutini, a ku ri ni un’wana loyi a va ku i Xitapita... Nuna lowa vanhu a a ndzi rhandza swinene, ntsena a a nga tivi leswaku a nga endla yini. Loko ndzi ri rhendzeleka-rhendzeleka (p. 111)

Xisomisana a hundzukile xibye xo naveriwa na ku laviwa hi vanhu tanihi leswi a tshama a karhi a voniwa laha ku xavisiwaka byalwa, a tlhela a va muxavisi wa byona. Xisomisana a hundzukile xiluva lexi a xi naveriwa hi tinyoxi leti a ti tshamela ro mbvonga kwala kusuhi na yena. Xisomisana a swi vonile leswaku ku na wanuna loyi a talaka ku ta eku xaveni ka byalwa naswona a vona nuna loyi a n'wi tsakela. Mutsari u kombisa ku tsakela ka wanuna loyi eka Xisomisana loko a ku:

A a komba ku ndzi tsakela ka yena, hi ku hamba a ndzi tela ni tinyiko. Masindza! Vuhlalu! Hambu yi ri mali. Mali leyi a a ndzi nyika yona, a ndzi tifihlela yona loko Moyasi a nga yi vonanga; kambe a swi nga tali, hikuva na yena hi ku lava ku tsakisa Moyasi, a rhandza ku ndzi nyika emahlweni ka yena- leswi a ndzi ri n'wana Moyasi! (p.112)

Ku tsakela ka wanuna loyi ku hlamuseriwa hi ku humesiwa ka tinyiko to hambanahambana ku katsa na mali. Swi le rivaleni leswaku wanuna loyi a rhandza leswaku Xisomisana a swi tiva leswaku wa n'wi rhandza na leswaku loko ko va na vavanuna van'wana va nga ha yi emahlweni va n'wi rhandza. Hi marito man'wana, a ba mahlampfu ku biyelela na ku pfalela Xisomisana endzeni. Maendlelo ma nuna loyi ma hlamuseriwa hi mutsari koko a ku:

Hambu leswi byalwa a byi herile, Xitapita a nga tlheri, a tshama nkarhi wo leha a karhi a vulavula. A a vulavula a karhi a ndzi yiva-yiva hi mahlo ku vona xana swa ndzi tsakisa leswi a a swi vulavula. Ndzi twa ndzi n'wi twela vusiwana munhu wa vanhu (p. 112)

Xisomisana a twela Xitapita vusiwana hi leswi a tikarhata ngopfu ku n'wi tsakisa. A swi fike laha Xisomisana a nga swi vona leswaku swendlo sin'wana swa nuna loyi, Xitapita o tiendlela ku tikarhatela yena. Siku

rin'wana Xitapita tani hi munhu wo hetelela kusuka ebyalweni u lerile a vula marito lawa a ku:

“Ha ha muka hi ya eku swekeni.” ... Hi ta va kuma kwihi vanhwana va kona ka mhani? Va ni vini! a hi lavi ku famba hi ceriwa tinhloko hi swihloka, ha ti chavela...A hi ku va lava ka mina, ndzo pfumala (p. 112)

Loku a ku ri ku vulavurisana ka Xitapita na Moyasi, Moyasi a karhi a vutisa loko Xitapita a nga n'wi lavi nsati loyi a nga ta hamba a kuma a swekile loko a vuya ebyalweni. Xitapita u kombile leswaku wa n'wi lava nsati, kambe u pfumala mali yo lovola. A swi tekangi nkarhi Moyasi a nga vulangi ntsengo lowu a lavaka leswaku Xisomisana a lovotiwa hi wona:

Xitapita a ndzi nga n'wi rhandzi, hikuva ni leswaku rirhandzu i ncini a ndzi nga si swi tiva. Ntsena a ndzo n'wi twela vusiwana loko ndzi vona hi mukhuva lowu yena a a hlupheka hi wona hi tlhelo ra mina. Na swona a ndzi nga twisisa leswaku o twa swi ku yini embilwini ya yena (p. 115).

Vusiwana na ku xaniseka ka Xisomisana swi endlile leswaku a sindziseka ku pfumela Xitapita. Xisomisana a nga ri na vutumbelo byin'wana, ndlela yi ri yoxe yo hambana na ku endliwa hlonga ro xavisa na ku vandzekela byalwa a ku ri ku tipfumelela Xitapita loyi a tikomba a n'wi rhandza hi maendlelo ma yena.

Eka maxangu lawa a ndzi kombiwa wona, ndzi kala ndzi ehleketa leswaku a swi antswa ku pfumela ndzi tekiwa hi ye Xitapita, ndzi ta hambana na Moyasi, loyi a a ndzi dyisa mbyana ndzi yi xeve hi mangava (p. 115)

Laha hi twa ku sindziseka ka Xisomisana hikwalaho ka xiyimo xa yena xa vutomi. Xisomisana u tiboha leswaku swa antswa a tinyiketa eka Xitapita leswaku a ta hambana na Moyasi lowa nsele na tihanyu. Hi twa leswaku Xisomisana a ehleketa a nga heti laha mutsari a kombisaka a ku:

Hi ku ehleketa mhaka leyi, ndzi ke ndzi fikeriwa hi miehleketo ya ku navela ku va ni ndyangu wa mina, lowu ka wona ndzi nga ta andlala ndloti, ndzi endla xin'wana ni xin'wana hi ku rhandza (p. 115).

Miehleketo ya Xisomisana yi hundzukile ntiyiso hikuva a swi tekanagi nkarhi Moyasi a nga amukelangi vuyeni byo ta lovola Xisomisana byi karhi byi suka eka Xitapita. Hi laha hi twaka va hlamusela va ku:

Ndzhaku ka mavhiki mambirhi ko ta ta humelela wanuna ni wansati, va ku va rhumiwe hi Xitapita. Loko va rhurheriwile endlwini, va humesa khunharhu wa tiphondho va ku i ntsengo wa Xitapita wo lovola mina; va vula leswaku ni ya ku vuta a yi hlayeriwa entsengeni lowu (p.116).

Leswi Moyasi a tivula mana wa Xisomisana wa ntiyiso, a ri yena loyi a fanele ku amukela ndzovolo wo huma eka Xitapita. Hikwalaho ka vusiwana byi nga na xilandzu, Xisomisana a nga fanelangi leswaku xuma xa yena xi dyiwa hi Moyasi, kambe a xi fanele xi dyiwa hi N'wa-Bvuma la nga te khoo, a n'wi kurisa hi masi ya mbhongolo ku nga ri Moyasi loyi a ta a huma hikwalomo.

Vuputsu na Moyasi a va nga lavi leswaku swi tiviwa; hikwalaho a va kanga va nga lava ku landzelela maendlelo ya swilo; na swona a va vitananga van'wana ku ta ta va vonisa ntsengo wa kona. Moyasi u lo olela

ntsengo wa kona a tsimbela, va va va
lulamisa xikan'we leswaku Xitapita a
nga lunghisa a ta ta teka nsati wa yena
(p. 116).

Ku kombisa leswaku Moyasi a nga vuli nchumu hi Xisomisana, a nga lavangi leswaku mhaka yo lovorwa ka Xisomisana swi tiviwa hi vanhu van'wana. Lexi yena a tilavela swona a ku ri mali. Xisomisana u lovorwile va tlhela va lava leswaku a hlomisiwa xikan'we va nga yimeli swotala kasi na mali ya kona a yi nga helelangi leyi Moyasi a koxile yona. Hikwalaho hi twa leswaku va te:

Hi siku leri tlhandlamaka, vanhu lava vo tlhela va vuya ni pondho, va ku va rhumiwile hi Xitapita leswaku va ta n'wi kombelela mati. Swilo hinkwaswo a swi nga endliwa hi nawu; ndzo namba ndzi byeriwa hi ku lunghisa ndzi famba ni vanhu lava. Kunene ndzo longalanga switlakati swa mina, vo ndzi rhangisa emahlweni. Ko va kona ku hloma ka mina eka Xitapita (p.116).

Xisomisana u fambisiwile evukatini hi mhaka ya ku xaviseriwa Xitapita. Moyasi a tilavela mali eka Xitapita hi ku n'wi xavisela Xisomisana. Ta vukati bya Xisomisana ti fambisile xisweswo kava loko Xisomisana a hlomisa sweswo eka Xitapita hi ndlela yo pfumala mafundza na ndzhuti. Mhaka ya vukati byo sindzisa eka tsalwa leri yi vonaka laha Xisomisana a sindzisiwa ku tekiwa hi vavanuna vo hambana hi Moyasi, loyi a tiendla mana wa Xisomisana. Xisomisana u nyiketiwile vavanuna votala va le komponi laha Moyasi a lava byalwa kumbe mali kona. Moyasi a tala ku byela vavanuna leswaku ku na n'wana wa yena wa nhwanyana loyi a nga ta va nyika yena loko a lava mali kumbe byalwa. Un'wana wa vavanuna lava a ri Xitapita, Xitapita a tala ku sala loko van'wana va fambile a sala hikuva a rhandza Xisomisana. Siku rin'wana u vutisiwile hi Moyasi a ku:

Ku teka mo chava yini ka Xitapita... Wa hamba a wu lavi vavasati; ndzi vula hikuva xi lo haxa a xi gobelanga. Komponi leyi yo konya hi vavasati, na vona va lava vo va teka...Ndzo na vula ndzi ku wo ka u nga va lavi u kaneta. U tshama u vona wanuna a chava ku ceriwa. A ndzi ku wanuna hi ye wo ceriwa. ..Wo hamba Xitapita, un'wana a hi yaloyi baseleni wa mina (p. 112).

Lama a ma ri masungulo yo xavisa Xisomisana eka Xitapita na ku n'wi sindzisa leswaku a tekiwa hi Xitapita. Moyasi u rhangile a chela moya lowu eka Xitapita leswaku a teka Xisomisana hi ku tiva leswaku Xisomisana a nga na vutihlamuleri, kambe u fanele ku teka leswi a byeriwaka hi yena. Xisomisana a nga swi lavi ku tekiwa hi Xitapita, kambe Moyasi a sindzisa leswaku a tekiwa hi yena. Hi twa hilaha Moyasi a yaka emahlweni a ku:

A hi yoloyi, a hi nhwana kasi loyi?... U nga n'wi kumi swi lo yini? Wo a wu n'wi lavi Xitapita, u tshika ku ndzi tlhuthisa enon'wini... Tisa khumune wa tipondho loko loko u ri na to , u ta n'wi kuma (p. 113)

Ku xavisiwa na ku sindzisiwa ku tekiwa ka Xisomisana ku tisile xisweswo. Xisomisana a nga n'wi rhandzi Xitapita hikuva na leswaku rirhandzu i yini a nga swi tivi Xisomisana. A swi n'wi vava Xisomisana ku vona a ri karhi a xavisiwa eka Xitapita. Eku heteleleni Xisomisana u bohekile ku tekiwa hi Xitapita hi leswi Moyasi a n'wi xavisele yena hi ntsengo wa khunharhu wa tipondho. Hi vona hi laha Moyasi a byelaka Xitapita ntsengo lowu a wu lavaka loko a n'wi nyika Xisomisana a ku:

U na yo mali yeleyo Xitapita kumbe a wu nayo? “ Leswi a alaka” ku vutisa Xitapita ni rito ro tshoveka. “U nga ki u twa swo

vula hi yena. tisa khumune wa tipondho
loko u ri na to (p. 114)

Lama i marito ma Moyasi loko a vulavula na Xitapita leswaku a tekana na Xisomisana hi ku sindzisa. Xisomisana a ku rhangangi ku twananiwa na yena, o xavisiwa tani hi xibye, a nga ri na vutihlamuleri. Hi twa ntsengo wa khumune wa tipondho lowu Moyasi a wu koxaka eka xitapita leswaku a wu hakela tani hi ndzovolo. Swi endlisile sweswo, Xisomisana u humeseriwile khumune wa tipondho.

4.3.4.4. Timfanelo ta ximunhu leti kandziyeriweke

Xisomisana u hanyile ehansi ka ntshikelelo na ku xanisiwa hi Moyasi, loyi a tshamela ro kandziyela timfanelo ta yena ta ximunhu. Moyasi a nga endli Xisomisana munhu, a n'wi endla xihari lexi faneleke ku tirhela ku vuyisela yena. Timfanelo ta ximunhu leti humaka eka *Universal Declaration of Human Rights* ta Xisomisana leti tluriweke ti katsa mfanelo yo sungula na ya vuntlhanu. Mfanelo leyo sungula hi leyi nge, *Security rights that protect people against murder, torture and genocide*. Xisomisani i munhu loyi a nga xanisiwa ngopfu evuton'wini. A yi kumangi mfanelo yo sirheleriwa hikuva a pfumala musirheleri na munhu loyi a fanele ku n'wi sirhelela hi yena loyi a hundzukile muxanisi wa yena. Moyasi u kandziyerile timfanelo ta Xisomisana ta ximunhu, a nga n'wi sirhelelanga eka leswi tanihi n'wana a fanele ku n'wi sirhelela eka swona. Moyasi a hamba a n'wi endla xibye xa vucincanisi loko a lava mali, a nga chavi ku a n'wi nyiketa vavanuna a nga se ringanela ku tekiwa. Moyasi a n'wi tirhisa mitirho hinkwayo ya vusati yena a lo titshamela a tinwela byalwa. Xisomisana i munhu loyi a nga pfumatiwa timfanelo ta nsirhelelo evuton'wini bya yena. Xisomisana a nga sirhelelekangi eka ku xanisiwa hikuva a tshamela ro xanisiwa hi Moyasi. Xisomisana u tirhile mitirho yo tika a ha ri xihlangi, mitirho yo vandzekela no xavisa byalwa a ha ri ntsongo ku tekiwa hi Xitapita. Mfanelo yo sirheleriwa eka nxaniseko a nga yi kandziyeriwile. A nga kumangi na mfanelo yo vulavula matitwelo ya yena ya yingisiwa hi Moyasi

Mfanelo ya vuntlhanu eka *Universal Declaration of Human Rights* yi vulavula hi mfanelo leyi nge, *Equality rights that guarantee equal citizenship, equality before the law and freedom from discrimination*. Mfanelo ya ntshuxeko wo ringana Xisomisana a nga hlangananga na swona evuton'wini hikuva a nga ringanisiwi tani hi munhu hi Xisomisana. Moyasi hi yena a tshamela ro kandziyela timfanelo ta Xisomisana ta ximunhu. Moyasi a n'wi tirhisela vutomi byo n'wi hlawula evanhwini a n'wi teka a nga ri nchumu. Yena a ti teka a ri ehenhla ka Xisomisana wonge a swi lo tsarisiwa swona enawini wa nhloko ya yena leswaku yena na Xisomisana ku na nawu lowu va hambanyisaka. Eka timfanelo ta ximunhu leti nga hlamuseriwa eka Vumbiwa *The Constitution of South Africa, Act 108 Of 1996* eka ku avanyisa ka vambirhi ka timfanelo ta vanhu, *Chapter two, Bill of Rights* hi kuma ku kandziyeriwile mfanelo ya vunkaye, ya vukhume, ya vukhumembirhi na ya vukhumenharhu eka Xisomisana. Mfanelo ya vunkaye i *mfanelo ya ku ringana*. Mfanelo leyi yi boxa timhaka ta ntlhanu ta nkoka emhakeni ya ku ringanisa vanhu leti nge:

- i. Un'wana na un'wana wa ringani emahlweni ka nawu naswona u na mfanelo yo sirheleriwa hi ku ringani na ku pfuniwa hi nawu.
- ii. Ku ringanisiwi swi katsa na ku kuma ku khorwisiwa loku hetisekeke no ringana ka timfanelo hinkwato na mitsunxeko. Ku yisa emahlweni ku kumeka ku ringani, milawu na tindlela tin'wana leti nga endleriwa ku sirhelela no humelerisa vanhu, kumbe mitlawa yo karhi ya vanhu, lava va nga fanelangiki swi nga ha endliwa fambiselo ra xihlawuhlawu leri nga fanelangi swi nga ha endliwa.
- iii. Mfumo a wu fanelangi ku khoma van'wana hi xihlawuhlawu hi mukhuva wo ka wu nga ri wunene hi ndlela leyi kongomeke kumbe leyi gegaka ehenhleni ka munhu wihi kumbe wihi hi xivangelo xin'we kumbe ku tlula, ku katsa ni rixaka, rimbewu, ku va wanuna kumbe wansati, ku bebula, ku va munhu a tekile/ tekiwile kumbe a nga tekangi/tekiwangi, rixaka kumbe ntlawa wa vanhu lowu a humaka eka wona, muvala ku voyamela eka rimbewu ro karhi, vukhale vulamari, vugandzeri, ripfalo, swikholwakholwana, mfuwo, ririmi na ku tswariwa.

- iv. Ku hava munhu loyi a nga tirhisaka xihlawuhlawu xo ka xi nga lulamangi hi ku kongomisa kumbe hi ku gega ehenhleri ka munhu wihi na wihi hikwalaho ka xivangelo xin'we kumbe ku tlula hi ku sivela kumbe ku yirisa xihlawuhlawu lexi nga lulamangiki.
- v. Xihlawuhlawu hi xivangelo xin'we kumbe ku tlula eka leswi swi longoloxiweke eka xiyengenyana xa (iii) a xi lulamangi handle ka loko ko kombisiwa leswaku ku hlawula kaloko ku lulamile.

Khombo leri Xisomisana a nga va na rona i ra leswaku a nga nyikiwanga timfanelo ta yena ta ku ringanisa. Xisomisana a nga ringanisiwi ku kotisa munhu. Hinkwako laha a nga ta hi kona a khomiwa ku kotisa xicapita lexi nga pfuneki nchumu. Timfanelo hinkwato leti nga hlamuseriwa laha henhla ti tluriwile na ku kandziyeriwa. Yin'wana mfanelo leyi nga kandziyeriwa eka Xisomisana i mfanelo ya vukhume leyi yi nga *mfanelo ya ndzhuti wa munhu*. Vumbiwa ri hlamusela leswaku munhu un'wana na un'wana u tshama a ri na ku xiximeka na ndzhuti, a tlhela a va na mfanelo yo xiximiwa na ku sirheleriwa ka ndzhuti wa yena. Xisomisana u tekeriwile ndzhuti na ku xiximeka a nga nyikiwangi mfanelo yo xiximiwa na ku sirheleriwa ka ndzhuti wa yena hi Moyasi. Yin'wana mfanelo ya Xisomisana leyi nga kandziyeriwa i mfanelo ya vukhumembirhi leyi yi nga *mfanelo ya ntshuxeko na vuhlayiseki bya munhu*. Nhlamuselo leyi nyikiwaka hi Vumbiwa ehenhla ka mfanelo leyi hi leyi landzelaka leyi nge: munhu un'wana na un'wana u na mfanelo ya ntshuxeko na ku sirheleriwa ka yena, leswi katsaka na mfanelo ya leswaku:

- i. A nga tekeriwi ntshuxeko handle ka xivangelo xo twala kumbe ku nga ri na xivangelo lexi faneleke;
- ii. A nga pfaleriwi yexe nkarhinyana handle ka ku tengisiwa.
- iii. Mfanelo yo va a ntshuxekile eka mikhuva hinkwayo ya madzolonga swivangelo swa tiko kumbe na swa le tlhelo;
- iv. Mfanelo yo va a nga xanisiwi hi ndlela yihi na yihi; na
- v. Ku va a nga khomiwi kumbe ku xupuriwa hi ndlela ya tihanyi yo pfumaleka vumunhu no va yi chicha xiyimo.

Munhu un'wana na un'wana u na mfanelo ya ku xiximiwa vuhetiseki bya miri na bya rihanyu ra miehleketo, leswi katsaka na mfanelo

- i. Yo tiehleketeta hi yexe mayelana na ku tswala kumbe ku bebula
- ii. Vuhlayiseki na ku lawula miri wa yena; na
- iii. Ku va a nga ngenhisiwa eka mindzavisiso ya vutshunguri kumbe ya xisanyense handle ko nyika mpfumelelo wa yena.

Xisomisana u kandziyeriwile timfanelo hinkwato ta yena ta ntshuxeko wa nhlayiseko wa ximunhu. A nga ri na loyi a nga n'wi pfunaka ku n'wi kombisa leswi nga n'wi fanela, a tshamela ro xanisiwa a nga hlayisekangi. Yin'wana mfanelo leyi nga kandziyeriwa ya Xisomisana i mfanelo ya vukhumenharhu yi nga *mfanelo ya ntshuxeko eka vuhlonga, ku tirhisiwa tanihi hlonga na ku tirhisiwa hi nsindziso*. Ku ya hi timfanelo ta ximunhu ta Vumbiwa ku hava munhu loyi a nga ha endliwaka hlonga, ku tirhisiwa tani hi hlonga kumbe ku tirha hi nsindziso. Leswi Vumbiwa ri vulaka swona swi fularhela leswi a swi endliwa eka Xisomisana hi Moyasi. Xisomisana a tirhisiwa tani hi hlonga, a tlhela a tirhisiwa hi nsindziso. Hi nga kota ku vona leswaku ku hava na mfanelo ya ximunhu na yin'we leyi Moyasi tani hi munhu loyi a tivitana mhani wa Xisomisana a nga yi kandziyelangiki. Moyasi u kandziyerile hinkwato timfanelo ta Xisomisana

4.2.4.5 Mivuyelo ya vukati byo sindzisa

Ku xavisiwa ka Xisomisana hi Moyasi eka Xitapita ku sindzisile Xisomisana ku tikuma a tekiwile hi Xitapita. Xitapita a hamba a xuxa eka Moyasi na Vuputsu tanhileswi a pfumala nsati. Moyasi a hamba a n'wi komba Xisomisana leswaku loko a lava wo n'wi swekela a teke yena. Kunene Xitapita u humesile mali leyi Moyasi a yi lava kutani a teka xisomisana. Vukati bya Xisomisana na Xitapita byi tirhile nkarhi wuntsongo. Xitapita a rhandza Xisomisana ku fika laha na yena Xisomisana a nga n'wi rhandza. Hi twa hilaha a hamba a vula leswaku a wisile maxangu yo endliwa hlonga hi Moyasi. Timhaka leti nga herisa vukati lebyi i ku humelela ka tinghala leti vavanuna va nkoponi va nga huma ku ya ti dlaya, madlayelo ma tona mo ka ma nga ha fambangi kahle. Xitapita loyi a tekanile na Xisomisana u dlayiwile hi yin'wana ya tinghala teto. Ko va makumu ya vukati byo sindzisa exikarhi ka Xisomisana na Xitapita.

NKATSAKANYO

Mulavisisi u kotile ku paluxa eka tsalwa leri vukati byo sindzisa lebyi nga va kona hikwalaho ka vusiwana na ku pfumala n'wini ka Xisomisana. Xisomisana u sindzisiwile ku nghena eka vukati byo sindzisa hikwalaho ka ku hlupheka ku endlela leswaku Moyasi a ta vuyeriwa.

4.2.5. TSALWA RA MASUNGI MFA KA MAXELE (H.W.E. NTSAN'WISI)

4.2.5.1. Mathyelo ma nhlokomhaka

Tsalwa ra Masungi Mfana ka Maxele, i novhele leyi vulavulaka hi ximunhuhatwankulu lexi ku nga jaha ra ka Maxele leri vitaniwaka Masungi. Yi vulavula hi ta vutomi bya Masungi na swigavagava leswi a nga hundza eka swona ku sukela eku velekiweni, makurisiwelo, ku risa, ku nghena xikolo, ku xambila , matekelo na ta ndyangu wa yena.

4.2.5.2. Nkomiso wa tsalwa

Tsalwa ra *Masungi Mfana ka Maxele* ri vulavula hi muti lowu nga kusuhi na nambu wa Mude etikweni ra ka Nkuna- Mavutana ra Hosi Muhlava wu nga muti wa Maxele. Maxele a ri tata wa Khazamula, Khazamula loyi a ri tata wa Masungi. Tsalwa leri ri hlamusela hi vutomi na matshamelo ya xikhale laha loko wansati a fanele a kuma n'wana a languteriwa hi swikoxa swa kwala kaya na vamakhelwana. N'wingi wa Maxele, yena N'wa-Ridonga mana wa Masungi a ri eka xiyimo xa ku kuma n'wana. N'wa-Ridonga u titshunxile hi ku veleka n'wana wa mufana loyi a thyiweke vito ra Masungi. Masungi u kurile a karhi a hanya ni vakokwa wa yena, Maxele na N'wa-Gwamasi, na mana wa yena, N'wa-Ridonga na Khazamula loyi a ri karhi a tirha exilungwini. Masungi u kurile a ri na vanghana ku ri Mukhacana na Mugevisa. Mugevisa a va nga n'wi tsakeli eka va Masungi hikuva a va vula leswaku u na mahanyelo yo biha lama a nga ma tekela eka mana wa yena.

Vatswari vo tala a va nga tsakeli hanyelo ra Mugevisa na leswaku vana va vona va huha na yena hikwalaho ka mahanyelo lama a ri na wona.

Maxele, kokwana wa Masungi a ri munhu loyi a fuwile tihomu, timbuti na tinyimpfu totala leswi swi endleke leswaku Masungi a kula a ri karhi a risa. Masungi u dyondzile ku risa kusukela loko a ha ri lontsongo. Masungi u sungurile hi ku risa marhole na nakulorhi wa yena Xilemana ku fika laha a nga risa na tihomu. Eku riseni Masungi u dyonzile mahanyelo ya vafana yo risa na ku lwa na vafana kulobye. Masungi u fambile swiyenge hinkwaswo swa vufana ku katsa na ku ya engomeni laha a nga vuya a dyonzisiwile vutomi bya ku va wanuna na ku tiyisela. Masungi u sungurile xikolo a ri na khumetsevu wa malembe. Exikolweni u dyondzile timhaka ta misava, vukhongeri, tinhlayo, mahanyelo na mahlayiselo ya vutomi na vutivi bya tinxaka ta misava. Masungi a ri na nhloko yo olova hikuva a tlula vanhu hinkwavo va ntlawa wa yena. Vutlhari bya yena byi endlile leswaku thicara Maluleke a n'wi tsakela na ku n'wi lomba tibuku ta Xinghezi. Vuxaka exikarhi ka Masungi na Maluleke byi yile emahlweni ku fika laha Maluleke a nga kombela leswaku Masungi a ya tshama eka vona.

Mana wa Masungi na vakokwa wa yena a va pfumelangi hikuva a va vula leswaku munhu a nga fuyiwi tani hi xifuwo. Mikarhi hinkwayo loko Masungi a vhaka eka thicara Maluleke a navela mabaselo, swakudya na malongoloxelo ya swibye endzeni ka yindlu ya ka vona. Vutomi bya ndyangu wa thicara Maluleke byi kuceterile vutomi bya Masungi swinene. Masungi a navela ku yisa tidyondzo ta yena emahlweni a dyondzela vuthicara eLemana, kambe vatswari va yena a va pfumelangi. Loko a hetile tidyondzo ta yena u yile exilungwini a ya tirha laha a nga kuma ntirho eVilavila. Endzhaku ka loko a kumile ntirho u tirhile nkarhi wo leha a nga si vhaka ekaya. Loko nkarhi wo vhaka ekaya wu fikile u yile a ri jaha ra makumembirhi mune wa malembe. Mana wa yena u n'wi hlamuserile leswaku u kurile naswona u fanele a teka nsati. Mana wa yena u n'wi hlayerile na vanhwanyana lava a faneleke ku hlawula eka vona nsati. Nsati loyi mana wa yena a lava leswaku a n'wi teka hi lowo kota ku kandza, ku sindza na ku tiva mitirho ya xintu. Hi hala tlhelo, Masungi a ri munhu wo tsakela swa xijagana na Xilungu na vutomi lebyi a byi voneke eka thicara Maluleke.

Exikarhi ka vanhwanyana lava mhani wa Masungi a lava ku a teka yena a ku ri na Khanyisa. Khanyisa hi yena a tsakisa mhani wa Masungi ku tlula va Gavaza, Rimbilana, Yandheya, Khataza na Munene. Masungi a nga swi lavi ku teka vanhwanyana lava hikuva a va nga dyondzangi xikolo ku kota yena. Masungi a tilavela nsati loyi a nga dyondza xikolo ku fana na yena.

Hi Xitsonga n'wana u fanele ku yingisa vatswari va yena. Maendlelo lama mo yingisa vatswari ma n'wi bohelerile ku endla leswi mhani wa yena a lava swona. Masungi u sindzisiwile na ku sindziseka ku tekana na Khanyisa Mavundza yena a nga swi lavi. Endzhaku ka ku tekana ka Khanyisa na Masungi, a ku vanga na kurhula hikuva a va nga fambelani hi mahanyelo. Hambileswi Khanyisa a nga sindzisiwa ku ya exikolweni loko Masungi a nga si n'wi teka na ku tshikisiwa ku ambala n'wandhindhani a ambala tirhoko, Khanyisa na yena a nga swi lavi. Ku fikile laha Masungi a nga byela mhani wa yena leswaku Khanyisa a hi nsati wa yena, kambe i nsati wa mhani wa yena hi mhaka ya leswi a va lava ku fuma na ku nghenelela eka mahanyelo ya yena na nsati.

Khanyisa u hetelerile a kuma n'wana wa mufana loyi Masungi a nga n'wi thya vito ra Clinton, mulungu wa yena. Masungi u tlhelerile entirhweni eVilavila laha a nga kuma leswaku mulungu wa yena u xavile hodela yin'wana eCape Town. Masungi u yile a ya tirha eCape Town laha a nga tshama nkarhi wo leha a nga ha vuyi ekaya hikwalaho ka ku sindzisiwa ku teka nsati loyi a nga n'wi rhandzeki. ECape Town u rhandzanile na nhwanyana wa Muqhoza, loyi a nga n'wi teka a va nsati wa yena. Nobayeni Ndlazilwana, a ri nsati loyi a nga tilavela yena kutani va tshamile hi kurhula swin'we. Vukati bya vona byi katekisiwile hi n'wana wa mufana loyi a n'wi thyeke vito ra Miehleketo Raymond. Masungi u hetile ntlhanu wa malembe a nga si ya ekaya. Hi hala tlhelo vuxaka exikarhi ka N'wa-Ridonga na Khanyisa a byi khalakhasa. Hi ku vona leswaku Masungi a nga ha vuyi, ku lulamisiwile leswaku Khanyisa a tekiwa hi makwavo wa Masungi, Mudun'asi hi vuxaka bya leka vatata wa Masungi. Khanyisa a sungula ku hanya hi ku tiphina eka vukati lebyintshwa kasi na Masungi a hanya hi ntsako na kurhula na Nobayeni.

4.2.5.3 Nxopaxopo wa vukati byo sindzisa eka tsalwa leri

Timhaka ta vukati byo sindzisa etsalweni leri ti sungula laha vatswari va Masungi, Khazamula na N'wa-ridonga va vitanaka Masungi loko a nga se tlhelela eVila-Vila laha a tirhela kona. A va n'wi vitanela ku n'wi tsundzuxa leswaku u fanele a tilavela nhwana loyi tata wa yena a nga vula leswaku u ta n'wi lovota. Eka nhlengeletano leyi, N'wa-Ridonga u sungula ku hlaya mavito ma vanhwanyana lava Masungi a faneleke ku tilavela nhwana eka vona. Ku hlayiwa vaGavaza, Rimbilana, Yandheya, Khataza, Khanyisa na Munene. Masungi a nga va tsakeli hinkwavo hikuva a va nga ngenengi xikolo naswona a va ambala n'wandhindhani, kasi mana wa yena a va rhandza hikuva a ku va tiyile, a va chavi ku kandza, ku rima na ku hlakula ku fana na vanhwanyana va majagani. Masungi a nga swi tsakeli leswi vuriwaka hi mhani wa yena loko a ehleketa vanhwana lava nga dyondza xikolo na ku basa lava a va vona eVila-Vila. Ku ya hi xintu xa Vatsonga, n'wana u fanele ku yingisa swileriso na switsundzuxo swa vatswari va yena. Hikwalaho ka sweswo Masungi u tibohile ku endla leswi vatswari va yena a va vula swona. Nhwana wa kona a nga tihlawulelanga hi yexe, kambe u hlawuriwile hi mana wa yena na hahani wa yena, N'wa-Maxele.

Hahani na mhani wa yena va hlawurile Khanyisa Mavundza. Nhwana loyi u vulavurisiwile hi hahani wa yena, laha timhaka ta kona ti nga kalangiki tikarhata hikuva N'wa-Ridonga na N'wa-Zitha a va twnana swinene na ku twanana a va twananile khale leswaku Masungi na Khanyisa va ta tekana. Khanyisa a tsakisa mana wa Masungi hi leswi a sasekile, a ri ni nghohe leyi a yi hlomula timbilu ta majaha, a ri nhwana wa mavoko, a kota ku tlhokola, a kandza, a sweka a nga vileli. Swihlawulekiso swa Khanyiso leswi vuriweke hi swona swi nga yiva mbilu ya N'wa-ridonga hikuva a lava ku wisa tshuri na musi hi ku fika ka Khanyisa eka Maxele. Khanyisa u pfumerile ku tekiwa hi Masungi tanihileswi Masungi a ri mbhuri na yena. Masungi a nga teki Khanyisa hikuva a n'wi rhandza, kambe a n'wi teka leswaku vatswari va yena va ta tsaka. Masungi u byerile vatswari va yena leswaku Khanyisa loko

a nga se n'wi teka u fanele a hluvula n'wandhindhana a ya nghena xikolo eka Xiluvana. Loko Masungi a nga se tlhelela ntirhweni u yile a ya ba tihomu a lovola eka Mavundza.

Mhaka ya vukati byo sindzisa yi ta hilaha Masungi a fanele ku tlhelela eVila-Vila hi vona vatswari va yena va n'wi vitana endlwini va n'wi tsundzuxa leswaku u fanele ku tilavela nhwana. Tata wa Masungi a komba leswaku xuma xo n'wi lovota xi kona. Hi twa hi laha N'wa-Ridonga a sunguleke ku hlaya mavito ya vanhvana lava a vonaka leswaku n'wana wa yena a nga teka vona a ku:

Va Gavaza, Rimbilana, Yandheya,
Khataza, Khanyisa n a va Munene...
Mana wa yena a va rhandza hikuva a ku
va tiyile, a va chavi ku kandza, ni ku
rima, ni ku hlakula ku fana ni
vanhwanyana va majagana (p.67).

Vanhwanyana lava a va xaxametiwile hi mana wa Masungi a va nga ri vanhwanyana lava Masungi a va rhandza, kambe a va ri vanhwanyana lava a va lava hi mana wa yena hikwalaho ka swivangelo leswi a swi boxile. Masungi u lavile ku tsakisa vatswari va yena hi ku endla leswi a va n'wi byela swona .Hi twa hilaha mutsari a vulaka hakona a ku:

Masungi hi ku lava ku tsakisa vatswari ni
maxaka ya yena u tibohile ku teka nsati
kwala kaya. Nhwana wa kona u
hlawuriwile hi mana wa kona, ni hahani
wa yena N'wa-Maxele. Va hlawule
Khanyisa, n'wana N'wa-Zitha na
Magwaza wa ka Mavundza (p.67).

Tata wa Masungi u khayimile tihomu ta ntsengo wo ya lovolela Masungi nsati kutani Masungi a hlomisa. Masungi a nga teki Khanyisa hikuva a n'wi rhandza, kambe a tekela ku tsakisa vatswari va yena. Masungi a nga tiphini endyangwini hikuva yena a tsakela Xilungu kasi Khanyisa a tiva swa xintu. Hambiloko a ringetile leswaku a sungula ku nghena xikolo na ku ambala

tirhoko a swi nga yi hi kona. Hi vona hi laha Masungi a sungulaka ku dya mbitsi hakona. Mutsari u hlamusela mahanyelo yo ka a nga tiphini loko a ku:

Lava mahlo va hatlile ku swi vona leswaku Masungi a nga na ku rhula emoyeni wa yena. Ku xaniseka ka yena ku tikomba hi mahanyelo ya yena laha kaya. A nga tshami ehansi a bula kumbe ku hlekelana ni nsati wa yena. Loko a ri laha kaya o tshama marhama ya pfimbile, a nga hlamulani na munhu. Kutani a sungula ku ondza, a huma timpfi tani hi vakhalabye, ni ku languteka a nga ha languteki tani hi khale hambileswi a a hlamba a bomba a tshama a basile (p. 76-77).

A ku nga ri na ntsako endyangwini wa Masungi hikwalaho ka vutomi bya yena na bya nsati wa yena a byi nga yelani. Mahanyelo lama ma fikile laha ndyangu wu nga hlangana leswaku va vulavula na Masungi leswaku a twela n'wana wa vanhu vusiwana a hanya na yena kahle. Hi vona hi laha siku rin'wana va nga hlangana ku laya Masungi hi mhaka ya matikhomelo ma yena. Masungi a nga tsakisiwi hi nchumu ekaya leswi a swi endla leswaku nkarhi wun'wana a heta siku hinkwaro kun'wana ematshan'wini yo va ekaya. Eku layiweni ka yena N'wa-Ridonga u karihile a ku:

Wena Masungi u hi hundzula timbyana hi ku karhata n'wana wa vanhu u n'wi hundzula hlonga ra wena hi Xilungu xa wena lexo ka xi nga nyawuli. Ni lembe a nga si heta kambe u vile wa holova u ri o onha maburuku ya wena. Hambu u ringeta ku tiendla Mulungu a wu nga heli hi ku va Mulungu. Ndzi mana wa wena. Kusuka namuntlha a ndza ha lavi ku

vona u n'wi karhata, hikuva loko u n'wi
karhata mina na wena hi ta tirhisana
(p.79).

Ku vulavula ka N'wa-Ridonga ku n'wi karhatile ngopfu Masungi ku tlhela ku
n'wi tlhava hi ku vona leswaku mana wa yena u n'wi teka ku fana na xihlangi
na leswaku a nga swi voni leswaku i wanuna. Leswi swi endlil leswaku
Masungi a hlamula mana wa yena a ku:

Ku sukela sweswi Khanyisa a nga ha ri
nsati wa mina. I nsati wa wena manana.
Hi wena u nga ta n'wi fuma ni ku n'wi
lerisa. Hi wena u nga n'wi hlawula u ku
xikolokolo n'wi teke. Kusuka sweswi
Khanyisa i hlonga ra wena. Mina ndzi ta
titekela wa mina nsati hi xuma xa mina.
A ndzi nga kombeli nchumu eka munhu
na swona a ndzi nga xaniseki.
Mundlwana xi ta ndzi koka xitimela ndzi
tlhelela exilungwini xa mina lexo ka xi
nga nyawuli. A ndzi nga ha pfuki ndzi wu
vekile laha ndyangwini wa wena ni siku
ni rin'we. U ta sala na Khanyisa wa wena
mi bela hi moya mi dya byi rhelela byi
nga mi vindzi (p. 79)

Masungi a nga tiphinangi hi vukati bya yena na Khanyisa hikuva u lo
sindzisiwa ku tekana na yena hikwalaho ka mana wa yena. Lexi nga sindzisa
Masungi ku teka Khanyisa i mhaka ya milawu ya Vatsonga leyi vulaka
leswaku n'wana u fanele a yingisa swileriso na switsundzuxo swa vatswari
va yena. Masungi a nga endlil leswi a swi rhandzaka, kambe u endlil leswi
rhandziwaka hi vatswari va yena, ngopfungopfu mana wa yena loyi a n'wi
hlawulelaka nhwanyana loyi a lavaka leswaku a n'wi wisisa mitirho yo
kandza na ku sweka. Vukati bya Masungi i byo sindzisa hi leswi a
sindzisekaka ku teka ku ya hi ku rhandza ka vatswari va yena.

4.2.5.4. Timfanelo ta ximunhu leti kandziyeriweke

Ku ya hi rimba ra thiyori ra timfanelo ta vanhu hi vula leswaku loko munhu a aleriwa kumbe ku siveriwa ku endla leswi a swi tsakelaka na ku pfumela eka swona u kandziyeriwile timfanelo ta yena ta ximunhu ta ntshuxeko wa ku endla leswi a swi pfumelaka na ku swi rhandza. Leyi i mfanelo ya vunharhu ya *Universal Declaration of Human Rights* leyi vuriwaka leswaku i *Liberty rights that people's fundamental freedoms in areas such as belief, expression, association and movement*. Laha swi katsa ku tluriwa ka timfanelo ta munhu ta ku endla leswi a pfumelaka eka swona swa vutomi bya yena, laha hi nga vulaka swa vupfumeri bya yena eka timhaka to hambanahambana. Hi nga vula leswaku Masungi u aleriwile ku hanya leswi a pfumelaka eka swona hi vatswari va yena. Vatswari va yena va n'wi tekele ntshuxeko wa yena wa ku humelerisa leswi a kholwaka swona mayelana na ndyangu wa yena. Hi ku endla sweswo swo n'wi alela hi vula leswaku va kandziyerile timfanelo ta yena.

Ku ya hi *The Constitution of South Africa, Act 108 Of 1996*, eka *Chapter two* ya *Bill of Rights* Masungi u aleriwile timfanelo ta ximunhu ta *ntshuxeko wo humesa mavonelo*. Eka ntshuxeko wo humesa mavonelo ku hlamuseriwa leswi landzelaka swa nkoka leswi hlamuselaka leswaku:

- (a) Munhu un'wana na un'wana u na mfanelo yo humesela erivaleni miehleketo ya yena, ku katsa na-
  - i. Ntshuxeko wa matsalwa mo kandziyisiwa na switivisa-mahungu swin'wana.
  - ii. Ntshuxeko wa ku amukela kumbe ku nyika mahungu kumbe miehleketo.
  - iii. Ntshuxeko wa vutumbuluxi bya vutshila; na
  - iv. Ntshuxeko wa swa xiakhademiki na ntshuxeko wa vulavisisi bya swa sayense.
- (b) Mfanelo leyi nga eka xiyengenyana xa (i) a yi fika eka-
  - i. ku fambisa mahungu yo hlohotela nyimpi;
  - ii. ku hlohotela bubutsa ra madzolongga; kumbe

(c) ku hlohlotela rivengo ro ya hi rixaka, muvala, rimbewu kumbe vugandzeri na leswi swi vumbaka ku hlohlotela leswaku ku vaviseka van'wana..

Masungi u kandziyeriwile mfafelo ya yena ya ku humesela erivaleni miehleketo ya yena hikokwalaho ka ndhavuko wa ku xixima vatswari. Ndhavuko wu na ntshikelelo wa leswaku loko u boxa mavonelo ma wena lama hambanaka ehanhla ka mhaka yo karhi leyi nga lerisiwa hi vatswari u pfumala xichavo eka lavakulukumba. Maendlelo lama hi wona ma nga endla leswaku mfanelo ya yena yo humesela ehandle mavonelo yo amukela kumbe ku nyika meehleketo ya yena eka leswi vatswari a va swi vula yi kandziyeriwa.

4.2.5.5. Mivuyelo ya vukati byo sindzisa

Vukati byo sindzisa exikarhi ka Masungi na Khanyisa a byi tirhangi. Mhaka leyi nga endla leswaku vukati bya vona byi nga tirhi hi leswi a va nga rhandzanangi, kambe va sindzisiwile ku tekana hi ku rhandza ka vatswari va vona. Masungi na Khanyisa a va hambanile swinene hi mavonelo ma swilo swa vutomi. Hi twa leswaku Masungi a rhandza hanyelo ra Xilungu kasi Khanyisa a ri nhwana wa xikhale wa Mutsonga. Masungi a tikhoma vunjhinga nkarhi hinkwawo, a hlamba, a basa a ambala leswo saseka. Kasi Khanyisa a timbalela n'wandhindhani na madeha. Khanyisa a nga koti na ku ololoxa mpahla, a tolovele leswo ka swi nga ayiniwi. Masungi a naverile ku cata xijagani loko a teka, kambe va muti va n'wi alela va lava leswaku a teka hi muchongolo. Ku kombisa leswaku Masungi a nga swi lavi ku teka Khanyisa mutsari u hlamusela vukati lebyi a ku:

Masungi u tekile Khanyisa ku va nsati wa mana wa yena hikuva yena a nga ha rhandzi nchumu hi ta vukati lebyi, hikuva hinkwaswo a swi nga ha endleriwi yena, kambe a ku endliwa hi ku rhandza ka mana wa yena (p.73).

Masungi a akile yindlu yo saseka, a xavile na nhundzu yo saseka leswaku muti wa yena wu ta pfhumba. Kambe ndyangu a hi ku saseka ka tindlu, ndyangu i rirhandzu. Ndyangu wa Masungi wu akiwile edyandzeni ra rirhandzu. Timhaka hinkwato ti vangiwile hi leswi Masungi a nga hlomisa a nga tsakangi embilwini ya yena. Khanyisa u ringetile hi tindlela hinkwato ku tsakisa vingi va yena hi ku sweka swakudya hinkwaswo swa xintu, tihove, tshopi, xankhomi ni mikhusu ya masiku hinkwawo a swi helangi hi ku tsakisa nuna wa yena na kan'we. Hi twa leswaku a nga swi koti ku sweka nyama, nyama a yo tselekiwa yi vila swinene yi kondza yi huma tingoti. Xivindzi a xi katingiwa xi oma xi nga ha dyeki. Khanyisa a swi n'wi tsandza ku hlayisa mpahla ya Masungi. To tlhuvutsiwa ku fana na dzovo, ku ayina kona a ha ha vuli, a swi tsandzela kule. Hi twa mutsari a hlamusela leswi nga humelela rin'wana siku a ku:

Siku rin'wana u tekile tinguvu ta Masungi ku ya hlantswa enambyeni. Eka tinguvu leti a ku ri ni buruku ra mali swinene' kutani yena a ri hlantswa hi mati yo titimela, kutani ri khwanyala ri kokotsana ri koma ri nga ha n'wi ringani n'wini wa rona (p. 77).

Masungi u lan'wile na ku dya siku leri hi ku hlundzuka. Leswi a swi kombisa hilaha xikhale lexi Khanyisa a ri na xona a xi karhata Masungi hakona. Ku vuriwa na leswaku na loko a byarile miroho ya Xilungu exirhapeni swekela ra kona a ri nga ri rona. Loko Khanyisa a sweka xivindzi ku vuriwa leswaku a xi ta katingiwa xi oma xi nga ha dyeki na ku dyeka. Masungi a vonaka a nga tiphini hi vukati bya yena hikokwalaho a nga hlekeleli laha kaya na ku tshama kona a tala ku ka a nga tshama. Hi twa mutsari a hlamusela timhaka leti loko a tsarile a ku:

Timhaka leti hinkwato ti vangiwile hi leswi Masungi a nga hlomisa a a nga tsakangi embilwini ya yena. Timhaka hinkwato ta vukati bya yena ti lulamisiwile hi ku

landza ku lerisa ni ku rhandza ka mana wa yena ku suka emasungulweniku ya chaputa.masungi a karhihele mana wa yena , kutani a n'wi twisa mbilu ku vava hi ku tshikisela timbitsi eka nsati wa yena, hi ku tiva leswaku mana wa yena o ta tlhaveka ngopfu ku tlula loko a holova na yena...Swilo leswi hinkwaswo swi sungula ku onha meehleketo ya yena a anakanya leswaku i ngi swi antswile loko i ngi a a lo teka eVila-Vila, laha i ngi a kumile nsati wo dyondza loyi a a ta n'wi swekela swakudya swo tivikana. (p. 76)

Ku vilela ka Masungi hi mhaka ya Khanyisa loyi a nga n'wi faneli hi mhaka ya ku va a ri munhu wo hanya xikhale kasi Masungi a hanya Xilungu swi endlile leswaku va nga kumi kurhula. Ku vile na siku Masungi a nga suka a ya ka va thicara Chauke a ya dzumba kona siku hinkwaro na ku dya kona. A navela vutomi bya thicara Chauke na nsati wa yena hi leswi a vona vutomi bya vona byi yelana. Loko a ringeta ku kombisa nsati wa yena, N'wa-Ridonga a nghena hi le xikarhi a nga n'wi nyiki nkarhi wo lulamisa timhaka ta yena na nsati wa yena ku fika laha loko Masungi a nga hlundzuka a nga yingisi leswi mana wa yena a n'wi byle swona hambiloko a tisola. Khazamula na Maxele va ringetile ku khongetela Masungi ni ku sola marito ya mana wa yena. Masungi u hlamuserile kokwa wa yena, Maxele a ku:

“Ndza mi twa kokwana, kambe mina marito ya manana a ndzi yaaa tsakela hikuva se yena wo vona leswaku ndzi phuphula ra yena. Ni loko ndzi holovela nsati wa mina loko a onha swilo swa mina ndzo holoveriwa ndzi byeriwa ni leswaku ndzi karhata hi xilungu xa mina xa hava.Kutani ndzi vona leswaku swa

antswa mina ni suka laha kayandzi ya
tshama ekule na yena, hikuva loko ndzo
tshama laha kaya ndzi nga fa hi mbitsi,
hikuva mina ndzi lava leswaku swilo swa
mina swi famba hi nawu, a ndzi lavi ku
hanyeriwa vutomi bya mina hi van'wana
vanhu. Mhaka yaleyo ndzi nge pfuki ndzi
yi pfumerile ni siku ni ri'we" (p. 81)

Marito lama a ma vava ku ma twa ma vuriwa hi n'wana eka mutswari wa yena. Masungi a hlundzukile hi ku vona mana wa yena a n'wi teka ku kotisa xihlangi loko a vulavula na ku n'wi fuma a tlhela a fuma na nsati wa yena. Nkarhi lowu a ri na wona wa ku tshama ekaya a wu herile, kunene Masungi u tlhelerile Vila-Vila laha Mulungu wa yena a xavile hodela yin'wana eKoloni laha a nga ya tirha kona. Masungi u rhandzanile na nhwanyana wa Muxhosa loyi a nga hela a cata Xilungu na yena. U tshamile malembe a nga ha vuyi ekay a rivarile hi Khanyisa, kambe n'wana loyi a nga n'wi kuma na Khanyisa a nga n'wi rivalangi. Vukati lebyi a nga tilavela byona a tsaka hi byona naswona a hanya Xilungu lexi a navela ku hanya xona na nsati wa yena. Vukati lebyi a nga sindzisiwa byona hi mana wa yena a byi tirhangi.

NKATSAKANYO

Mulavisisi hi ku katsakanya u kotile ku paluxa vukati byo sindzisa exikarhi ka Masungi na Khanyisa, laha a paluxeke xivangelo xa xintu xa vatswari lava nga tihlawulela nhwanyana loyi a rhandziwaka hi vona leswaku a tekiwa hi n'wana wa vona wa jaha. Yi ri mhaka ya leswaku xivangelo xa ku tekiwa hi n'wana wa vona i xa leswaku wa va tsakisa hikwalaho ka ku tiva mitirho ya le kaya ya xintu.

4.2.6. TSALWA RA SASAVONA (D.C.MARIVATE)

4.2.6.1. Mathyelo ma nhlokomhaka

Vito ra Sasavona i vito ra tsalwa tlhelo Ximunhuhathwankulu eka tsalwa leri. Vito rona hi roxe ri vula munhu loyi a endlelaka van'wana swa kahle ehandle kambe ekaya a nga endli swa kahle. Eka tsalwa leri ku kombisiwa mahanyelo ma mindyangu yimbirhi yo hambana. Ndyangu wa George Ntavasi loyi a ri nuna wa Sasavona, a tlhela a va xitirhi na ndyangu wa makhelwani wa yena. Sasavona a hanya futa na vuhedeni kasi makhelwana wa yena a basile a tlhela a ri mukreste. Tsalwa ra Sasavona ri kombisa leswaku mahanyelo yo biha ya tisa rifu kasi vutomi lebyinene bya hakela leswinene na byona.

4.2.6.2 Nkomiso wa tsalwa

Tsalwa ra Sasavona ri vulavula hi Sasavona nsati wa George Ntavasi. Loko tsalwa ri sungula, Sasavona a nga ri Mukreste. U rhendzeleka na miti a nwa byalwa, a tsandzeka ku tirha mitirho ya ndyangu wakwe. A ri ni futa lero chavisa vanhu va tiko hinkwavo. George Ntavasi i wanuna loyi a a tirhela ekule ni le kaya hi xikongomelo xo singilela muti wa yena. Sasavona u sale a hanya vutomi bya xihedeni hi nkarhi lowu nuna wa yena a ri eJoni. Loko Ntavasi a rhumerile mali a yi tlangisa hi ku nwa ni ku xavela swigangu swa yena byalwa. Mahanyelo lama a ma endla leswaku a hanya hi ku yiva swa vanhu emasin'wini ni le makaya hikokwalaho ko loloha ku rima hambileswi nuna wa yena a rhumela mali yo xava mapa na swin'wana. Loko mali leyi a vaka a rhumeriwile yi herile, a famba a vanga swikweleti a tlhela a tsandzeka ku swi hakela.

Vutomi bya Sasavona bya vumbabva bi endlile leswaku vana va yena va nga yi kahle exikolweni hikokwalaho ko pfumala loyi a ta va lulamisela swa xikolo nimixo. N'wana wa yena u kale a tekelela mahanyelo ya yena yo yiva hikokwalaho ko loloha ku rima ka mhani wa yena hi nkarhi wa xirimo. Sasavona u hetelela a vabya vuvabyi lebyi nga n'wi dlaya. Loko se a vona leswaku u le kusuhi ni ku fa, wa hundzaka, a nghena kereke ku kondza loko a hundza emisaveni. Vuvabyi lebyi hi byona byi nga endla leswaku a kala a tsutsumela ekerekeni.

4.2.6.3. Nxopaxopo wa vukati byo sindzisa eka tsalwa leri

Vukati byo sindzisa eka tsalwa leri byi va kona exikarhi ka Sasavona na Riburantani. Riburantani ri sindzisa Sasavona ku a va nsati wa rona hala tlhelo Sasavona a ri mhani wa nsati wa rona. Mhlava loyi a ri nsati wa Riburantani a nga pfumeli kasi na yena Sasavona hi xiviri a nga swi lavi. Kambe Riburantani ri n'wi tekela kungu ro n'wi nwise byalwa Sasavona a pyopyiwa a nga ha tivi nchumu kutani ri dodombisana na Mhlava ri kondza ri n'wi hingakanya hi mukwana ri n'wi dlaya, a fisa sweswo ri kokakoka ri n'wi veka ehansi ka mubedwa. Sasavona na yena a ri na ku lulamisela vana va yena ku tekiwa hi vanhu lava a nga twananangiki na vona leswaku va tekiwa hi vona. Leswi Sasavona a ri munhu wo tinwela byalwa na swikweleti, loko a kolotile vanhu a va tshembisa leswaku u ta hakela hi vana va yena va vanhwanyana. Ku ya hi nhlamuselo leyi hi nga yi vula eku sunguleni ya vukati byo sindzisa hi vonile leswaku swi vuriwa vukati byo sindzisa loko munhu a twanana na munhu un'wana ku n'wi tekanisa na munhu loyi a nga swi tiveki leswaku wa tekiwa. Sasavona loko a bula na vanhu va xinuna a tala ku bula hi ta ku tekisa vana va yena hi ku lava ku dyela n ku khomiwa kahle hi lava a va nyikaka vana va yena emabyalweni.

Mhaka ya vukati byo sindzisa byi humelela loko munhu a tekanisiwa na munhu un'wana va nga twananangi na yena kumbe ku sungula hi ku vulavula na yena. Laha eka tsalwa leri maendlelo ya muxaka walowo ma kona. Sasavona a ri na maendlelo yo lava mali na byalwa hi ku nyiketa vana va yena va xisati leswaku va ta tekiwa hi lava a va kolotaka kumbe ku lava mali eka vona. Endzhaku ka loko a twile leswaku Mhlava u rhandzana na Mkhacani loyi a ri munghana wa Risimati, swi endlile leswaku a hamba a n'wi vutisela leswaku munghana wa yena u ta lovola n'wana wa yena rini. A endla leswi yi ri ndlela ya ku onga Risimati leswaku a teka Ntlholameri. Sasavona u hetelerile hi ku boxa leswaku ku na Ntlholameri loyi a nga thugamama leyi nga tekiwaka hi Risimati na leswaku Risimati a teke Ntlholameri. Hi twa hilaho siku rin'wana a nga hlamula Risimati a ku:

Xana munghana wa wena u ta lunghisa rini hi nga karhala no langutela? ... Yaa, wo ka u nga swi lavi a hi yaloyi Ntlholameri loyi, ndzisana ya Mhlava, a hi thugamama loyi, nhwanyana wa hlwela ku kula (p. 10-11).

Risimati a nga n'wi lavi Ntlholameri hi mhaka ya xinyeku lexi a ri na xona. Ku lulamisa kwaloko ka ku tekana a ku humelangi. Vutomi bya Sasavona a byi nga ri na ndhuma ya kahle hikuva swi fikile laha vanhu va nga fikisa mahungu ya mahanyelo ya yena yo biha eka nuna wa yena, George Ntavasi. Hi twa leswaku mahungu ya leswaku Sasavona u xavisa vana hikwalaho ko lava byalwa swi n'wi hlundzukisile ngopfu Ntavasi ku fika laha a nga tsala papila a tsalela Sasavona a ku:

Ndzi le ku hlamaleni lokukulu, hi twa leswi u swi endlaka kwaleyo kaya! Ndzi ri xana i timhaka muni leti ndzi ti twaka hi vanhu? Ve ri u xavisa vana va mina. Hi tlhelo u nwa ngopfu, a ku hlayisa nchumu. Ndzi kumile mapapila manharhu ya huma aka vanhu va ndzi londzaka mali. I mani a nga ku byela ku famba u dya swikweleti? Leswi loko yi ri mali, ndza rhumela (p. 12).

Papila ra George Ntavasi ri na timhaka to vavisa. Swa vava eka wanuna loyi a nga siya nsati na muti leswaku a wu hlayisa, kambe a nga wu hlayisa. I mhaka yo khomisa tingana ku tsaleriwa mapapila hi vanhu va ku hlamusela hi ta muti wa wena na ku ku londza timali leti u nga ti tiveki leswaku ti endlisile ku yini? George Ntavasi a tsandzekile ku teka. Lava nga n'wi tsalela mapapila va boxile na leswaku u xavisa vana va yena. Maxaviselo ya vana lava vaxisati a ku ri ku a twanana na vanhu leswaku va n'wi nyika mali loko va yi lava a va komba vona. A nyiketa vana va yena eka vavanuna leswaku va va teka ku endlela ku kuma mali yo nwa byalwa.

Loko a karhi a hanya tano Sasavona ku vuye ku ta fika Riburantani emutini wa yena leri a swi tikomba leswaku ri rhangile ri langutisa mahanyelo ya Sasavona yo rhandza byalwa. Hi twa leswaku loko ri ku pfhalakaxaa, se ko sungula ku va kaya eka Sasavona; ri hamba ri xava mbafi na tihuku ku dyiwa, Sasavona a xaveriwa nguvu kasi a ri tiva lexi a ri kunguhata xona ku xi endla. Endzhaku ka ku tshama nkarhinyana emutini wa Sasavona, Riburantani a ri hetangi nkarhi ro nyamalari! Swi sale swi kumeka endzhaku leswaku ri fambile na Mhlava, mativula ya Sasavona na George Ntavasi lowa xisati ri ya eMesina. Hi ku chava nuna, Sasavona u tekile rendzo a ya eMesina ku landza Mhlava. Mutsari loko a hlamusela loko a fika le u ri Riburantani ri ku: “A ha! hi nga lavi teto, na wena u nsati wa mina!”

Marito lama a ma ri mo sindzisa Sasavona ku n’wi teka leswaku na yena a va nsati wa rona hambileswi a ri tlhakile na n’wana wa Sasavona ri n’wi endlile nsati , a ri lava leswaku na mana wa kona a nghena kona. Hi twa leswaku Sasavona u ringetile ku kalakala tanihi leswi a ri mana wa nsati, kambe doo! Loko va vona leswaku a nga twisisi vo ya n’wi xavela byalwa va n’wi nyika, a byi nwa lero na ta dakwa swona! Ku dakwa i ku etlela Sasavona, leswi salaka swi humelela a nga ha swi twi no swi vona. Sasavona loko a ya phaphama u kumile leswaku a ka ha ri na munhu va fambile hinkwavo, o va yena na n’wana la nga n’wi bebula emakatleni loyi a karhi a rila hi ku twa ndlala. U sungurile ku rhendzelaka na yindlu a nga voni nchumu kutani a ku hlome, ehansi ka mubedwa o kuma Mhlava a lo lulalula va n’wi hingakanyiwe hi mukwana, a file. Mutsari u tsala mafele ya Mhlava hi ku hlamusela a ku:

Tunga ri sukela kwihi? Ri sukele laha matolo lowa nuna a nga te u lava ku teka lowa manana a va nsati. Se lowa n’wana a nga ala, ivi yo mpoti ku holova .Khwixi! Khwixi! to! lowa nsati: “A ku n’wi teki, i mana wa mina” Se lowa Riburantani a nga kwata, byi gigimbisana lero na ta gigimbisana; lowa manana u lo rhwe,

wetlele hi byalwa, a nga twi nchumu
(p.13-14).

Sasavona a nga ha tivangi lexi xi nga xona loko a kuma n'wana loyi a landza yena eMesina a dlayiwile hi Maburantani a tlhela a fihliwa ehansi ka mubedwa. Mhlava a fela leswaku mana wa yena a nga sindzisiwa ku tekiwa hi Riburantani leri nga teka yena. Mhlava u dlayisiwile hi mana wa yena, loyi a nga hanya vutomi lebyi nga koka mahlo ya Riburantani ri ya tshama eka vona, ri baleka na Mhlava ri tlhela ri herisa vutomi bya yena.

4.2.6.4. Timfanelo leti kandziyeriweke

Hi kuma ku kandziyeriwa ka timfanelo ta ximunhu ta Mhlava leti nga kandziyeriwa hi Riburantani. Riburantani ri dlayile Mhlava yi ri ndlela ya ku n'wi sivela matitwele yakwe hi ku tekiwa ka mhani wa yena hi Riburantani. Mfanelo ya ximunhu leyi nga kandziyeriwa i ya vuhlayiseki na vusirheleli eka leswi vangaka ku xaniseka na ku humesa erivaleni matitwele ya munhu leyi hi ku ya hi *Universal Declaration of Human Rights*, yi nga mfanelo yo sungula. Mfanelo leyi yi *vitaniwa Security rights that protect people against murder, torture and genocide*. Ku ya hi rimba ra thiyori lera timfanelo ta ximunhu, hi nga vula leswaku ku kandziyeriwile mfanelo ya UDHR leyi yi mfanelo yo sirheleriwa eka ku dlayiwa na ku xanisiwa. Mhlava ku khandziyeriwile mfanelo yakwe ya nsirhelelo waku dlayiwa hi Riburantani. Kasi mfanelo yin'wana ya UDHR yi nga kandziyeriwa i ya vunharhu leyi vuriwaka *Liberty rights that peoples's fundamental freedoms in areas such as belief, expression association and movement be protected*. Leyi i mfanelo ya ntshuxeko wa ku hlamusela mavonelo na matitwelo ya munhu eka leswi a swi pfumelaka na ku swi tsakela. Mhlava u aleriwile na ku kandziyeleriwa mfanelo yakwe yo kombisa mavoneleo na ku pfumela ka yena eka leswaku mhani wa yena a va fanelangi ku tekiwa na yena va hundzuka vakatikuloni. Kasi hala ka Vumbiwa *The Constitution of South Africa, Act 108 of 1996* eka *Chapter two* ya *Bill of Rights* hi kuma leswaku ku kandziyeriwile mfanelo ya khumen'we, yi nga *mfanelo ya vutomi*.

Vumbiwa ri hlamusela leswaku un'wana na un'wana u na mfanelo yo hanya. A swi vangi tano hi Mhlava hikuva u dlayiwile a tekeriwa mfanelo ya yena yo hanya. Mfanelo ya khumembirhi *mfanelo ya ntshuxeko na vuhlayiseki*, Mhlava a nga sirheleriwangi hikwalaho a nga hlayisekangi eka Riburantani hikuva u kumekile a dlayiwile a tlhela a tumbetiwa ehansi ka mubedwa. Mfanelo ya vuhlayiseki yi kandziyeriwile. Mfanelo yin'wana i ya vukhumetsevu, yi nga *mfanelo ya ntshuxeko wo humesa mavonelo*. Mavonelo ya Mhlava ya ku kombisa ku ka a nga yimi na mhaka ya leswaku nuna wa yena a tlhela a tekana na mhani wa yena yi kandziyeriwile. Ku tluriwa na ku kandziyeriwa ka timfanelo ta Mhlava swi koxile vutomi bya yena.

4.2.6.5. Mivuyelo ya vukati byo sindzisa

Vukati bya nsindziso eka tsalwa ra Sasavona a byi tirhangi. Hi vona hi laha Ntlholameri a nga ndoveteriwa Risimati leswaku a n'wi teka, kambe Risimati a nga swi tsakeli hikuva a vona Ntlholameri a ri na xinyeku. Nakambe vukati lebyi nga sindzisiwa Sasavona hi xiviri hi Riburantani a byi tirhangi, kambe byi hetelerile hi ku dlayisa Mhlava hi Rinurantani. Riburantani ri dlayile Mhlava loko a arile leswaku mana wa yena va hundzuka nsati wa Riburantani. Hikokwalaho ka swona Mhlava u kumiwile ehansi ka mubedwa a hingakanyiwile hi mukwana a file.

NKATSAKANYO

Hi ku katsakanya mulavisisi u kotile ku paluxa vukati byo sindzisa eka tsalwa leri a komba maendlelo ya vukati byo sindzisa leswi byi nga tisa xiswona hi mahanyelo na vutomi bya Sasavona. Vukati byo sindzisa laha tsalweni leri byi paluxiwa hi ndlela ya wansati wo loloha, wo ka a nga ri na mhaka na vana na ndyangu. Lexi a xi rhangisa emahlweni a ku ri byalwa na ku vangwa swikweleti. Byalwa na ku vanga swikweleti swa byalwa swi n'wi vangela ku xavisa vana va yena na ku va sindzisa ku tekiwa hi vanhu lava va nga vulavulangiku na vona, kambe va vulavula na mhani wa vona. Mhlava na yena u sindzisekile ku tekiwa hi Riburantani hikwalaho ka leswi Riburantani ri nga ta ri tshama eka vona ri hamba ri xava tinyama na ku xavela mana wa yena byalwa na ku vonaka ri ri na mali yotala

NDZIMA YA 5

5. SWIKUMIWA NA SWIBUMABUMELO

5.1 MANGHENELO

Ndzavisiso lowu wu na xikongomelokulu na xikongomelotsongo, Laha xikongomelokulu xa kona ku nga ku xopaxopa mapaluxelo ya vukati byo sindzisa hi van'wana va vatsari va matsalwa ma Xitsonga lama hlawuriweka. Swikongomelotsongo i ku xopaxopa ndlela leyi vukati byo sindzisa byi paluxiweke hi yona eka matsalwa lama, ku lavisisa swivangelo swa vukati byo sindzisa ematsalweni lama hlawuriweke, ku kambisisa loko vukati byo sindzisa byi tirhile eka matsalwa lama na ku kumisisa timfanelo ta ximunhu leti kandziyeriweke hikokwalaho vukati byo sindzisa. Vatsari va matsalwa lama hlawuriweke va tirhisile vukati byo sindzisa eka matsalwa ma vona hikuva byi kona bya hanya naswona i mhaka leyi vonakaka yi ya ntolovelo eka vukati bya xintu. Ku vumba ka vona ka swimunhuhatwa leswi sindzisaka vanhu ku tekana swi paluxa leswaku i maendlelo lama ma talaka ku endlekisa xiswona hikuva hi dyondza hi matsalwa leswi matshamelo ya swilo ya nga xiswona eka nkarhi wo karhi.

Eka matsalwa lama ku paluxekile leswaku kotala i vatswari kumbe maxaka vatekaxiave lavakulu eka ku tekanisa vana va nga swi lavi hikwalaho ka swivangelo leswi vuyerisaka vona. Ku paluxekile na leswaku vana va hundzuka lava nga ha yingiseki vatswari va vona yi ri ndlela yo humelerisa leswi laviwaka hi vona ku hambana na ku sindzisiwa vukati lebyi va nga byi sungulangiki vona. Matsalwa lawa ma paluxile leswaku laha vanhu va sindzisiwaka ku tekana na vanhu lava nga va rhandziki va va na ntshikelelo, ku pfumaleka ku kurhula, miehleketo yo ya ekule na lava va sindzisaka vukati na miehleketo yo herisa vutomi bya vona.

Leswi ndzavisiso wa matsalwa lama hlawuriweke wu nga paluxa swona hi leswi a wu kongomile ku lavisisa na ku xopaxopa swona hinkwaswo. Ndzavisiso lowu wu humesilerile ehandle tindlela leti vukati byo sindzisa byi humeleleke hi yona eka matsalwa lama hlawuriweke, wu paluxile swivangelo swa byona eka matsalwa lama hlawuriweke, wu paluxile loko

vukati byo sindzisa byi tirhile kumbe byi nga tirhangi na ku tlhela wu kumisisa na ku boxa timfanelo ta ximunhu leti tluriweke hi ku sindzisa vanhu lava nga rhandzaneki ku tekana. Vahlayi va ndzavisiso lowu va ta lemukisiwa hi mahanyelo yo kandziyela timfanelo ta vanhu van'wana lama ya taka hi xivumbeko xa vukati byo sindzisa. Ndzavisiso lowu wu swi kotile ku paluxa hinkwaswo leswi a wu kongomile ku paluxa swona hi vukati byo sindzisa eka matsalwa lama tsevu lama hlawuriweke.

5.2. SWIKUMIWA

Ndzavisiso lowu wu kumile leswaku vukati byo sindzisa i xiphemu xin'wana xa muxaka wa madzolonga ya vuxaka bya le kusuhi. Ku kumiwile nakambe leswaku hakanyingi i vavasati lava va nga va twisiwa ku vava hambiloko na vavanuna va khumbeka. Ndzavisiso lowu wu kumile na leswaku munhu a nga nghena eka vukati byo sindzisa hi ku swi lava kumbe a nga swi lavi hi nkucetelo wa xiyimo. Vukati byo sindzisa byi vonaka byi ri lebyi welaka ehansi ka vukati byo lulamisela hikuva byi sunguriwa hi munhu un'wana. Ku ttherile ku kimiwa na leswaku vukati byo sindzisa byi vanga ntshikelelo wa miehleketo lowu tikombisaka hi ku cinca emirini. Laha ku xanisiwa ka miri ku nga ku kandziyeriwa ka timfanelo ta ximunhu. Eka matsalwa lama hlawuriweke ku kumiwile tindlela leti vukati byo sindzisa byi nga ta hi tona, ku kumiwa swivangelo swo va ku tirhisiwile vukati byo sindzisa evanhwini valavo ku swi fikelela swilaveko swo karhi. Ku kumiwile timfanelo leti nga kandziyeriwa ta ximunhu ku tlhela ku kumiwa loko vukati byo sindzisa byi tirhile kumbe byi nga tirhangi. Leswi nga kumeka hi vukati byo sindzisa hi leswi landzelaka:

5.2.1. Ku kayivela ka ndzingano

Leswi kumiweke eka ndzavisiso lowu hi leswaku vukati byo sindzisa byi tala ku khumba ngopfu vaxisati hambiloko na vaxinuna va khumbeka. Kotala i vanhwanyana lava ngenisiwaka eka byona hi ku vaxisati va tekeriwa ehansi hikwalaho ka maendlelo ya mindhavuko yo karhi ya Vantima. Mhaka

yo pfumala ndzingano leyi kucetelaka vukati byo sindzisa yi tikomba hi tlhelo ro pfumaleka ndzingano wa rimbewu, na ku pfumaleka ndzingano wa vukhale. Hi ndhavuko vavanuna va tekiwa va ri ehenhla ka vavasati hi xiyimo xa vununa na matimba hikwalaho ka rimbewu ra vona. Hikokwalaho hi twaka na namuntlha swa ha ri kona leswaku loko wa xinuna a tsandzeka ku endla nchumu wo karhi kumbe a nga wu endli kahle ku vutisiwa leswaku “hikokwalaho ka yini u tiendla wansati.” Leswi swa ha hi komba leswaku wansati u tekiwa a ri wa xiyimo xa le hansi hikokwalaho ka rimbewu ra yena loko a fananisiwa na wanuna kutani swi endla leswaku a tirhisiwa xin’wana na xin’wana lexi wanuna a nga xi tsakela, ku fana na ku n’wi sindzisa ku tekana na munhu un’wana. Wansati wa ha tekeriwa ehansi eka mindhavuko ya Vantima hikokwalaho hi vulaka leswaku ku kayivela ka ndzingano exikarhi ka vanhu va xinuna na vaxisati hi kona ku endlaka leswaku ku va na vaxisati votala va nghenisiwaka eka vukati byo sindzisa va nga swi lavi. Kotala vaxisati ni namuntlha va ha tsoniwa, va ha aleriwa na ku pfumatiwa swotala ku katsa na swivandla swa le henhla swa vurhangeri emitirhweni yo karhi, va ha aleriwa na ku tiyimela. Loko hi langutisa eka matsalwa lama hlawuriweke, hi kuma leswaku matsalwa ma ntlhanu eka lama tsevu ya kombisa vaxisati lava xanisiweke hi vukati byo sindzisa, leyi nga nhlayo ya le henhla eka tsalwa rin’we ntsena leri kombisaka waxinuna la nga mutwisiwa ku vava hi vukati byo sindzisa. Mhaka leyi yi tiyisisa leswaku ku pfumaleka ka ndzingano hi tlhelo ra rimbewu ku khumba ngopfu vavasati na vanhwanyana. Hala tlhelo ku tirhisiwa vukulukumba ku susumeta na ku sindzisa vanhu ku nghena eka vukati byo sindzisa.

Hikwalaho ka ku kayivela ka ndzingano hi tlhelo ra vukhale swi endla leswaku valulamisi va vukati byo sindzisa va ri lavakulu eka lava va va lulamiselaka. Matsalwa lama hlawuriweke ma humesela erivaleni nkucetelo hi tlhelo ra malembe kumbe vukhale lowu vangaka vukati byo sindzisa. Vanhu lava nghenisaka van’wana eka vukati byo sindzisa va tala ku va vanhu lava tlulaka va xanisiwa hi malembe ya vukhale, lava va xanisiwaka ku tala ku va vanhu lavantsongo hi malembe eka vaxanisi va vona. Mikarhi yo tala i vatswari na maxaka lava nga vakhale ku tlula lava va va sindzisaka ku tekana va hlohlotelaka mhaka ya vukati byo sindzisa. Vanhu lavakulu va

endla timhaka leti hikokwalaho ka vukulukumba bya vona ehenhla ka vatwisiwakuvava. Eka matsalwa lama hlawuriweke hi vonile hi laha tsalwa ra *Manyunyu ya xitsotso*, Cawuke a tirhiseke vukulukumba bya yena tanihi mutswari ku tshikelela n'wana wa yena a n'wi alela ku tekiwa hi jaha leri a ri rhandza , a tlhela a humelela eka ku n'wi tekanisa na loyi yena a tsakela yena. Hi vonile na hi laha eka tsalwa ra Masungi m'fana ka Maxele, Masungi a nga pfumela ku nghena evukatini byo sindzisa hi mhaka yo xixima vukulukumba bya vatswari va yena ngopfu na hi leswi va nga n'wi tisa emisaveni.

5.2.2. Ku pfumaleka ka ndzinganiso wa matimba

Ndzavisiso lowu wu kumile leswaku vukati byo sindzisa byi tisa ku lawuriwa na ku sindzisiwa ehenhla ka vatwisiwakuvava. Mikarhi yotala vanhu lava lulamisaka vukati byo sindzisa ehenhla ka vanhu van'wana hi lava nga ni nkucetelo lowukulu eka lava va sindzisiwaka ku tekana hikuva loko a swi nga ri tano, vasindzisiwa a va nga ta pfumela, kambe lexi xi va sindzisaka i matimba ya vulawuri na nsindziso, lawa vanhu valavo va nga na wona ehenhla ka vona. Matimba lama vanhu lava va nga na wona ya nga va ya vatswari, matimba ya mali na swo ala leswi siyaka loyi a sindzisiwaka ku teka kumbe ku tekiwa a nga swi koti ku ala kambe a boheka ku pfumela. Vatwisiwakuvava va vukati byo sindzisa va boheka ku endla leswi va sindzisiwa ku endla swona hi mhaka ya ku va vanhu lava va va sindzisaka va ri vona va nga tshemba vona hi matlhelo hinkwawo yo hanya. Nkarhi wun'wana nsindziso lowu wu va kona naswona wu tlhela wu nga papalateki hikuva ku ri hava ndhawu leyi munhu a nga tsutsumelaka kona a ya kuma vuhlayiseki na ku pfuneka. Leswi swi vangwiwa hi leswaku munhu loyi a ku lulamiselaka vukati lebyo sindzisa hi yena u nga tshemba na ku tiseketela hi yena eku hi swa ku hanya ka siku rin'wana na rin'wana. Eka *Xisomisana*, ri paluxa leswaku Xisomisana a ku nga ta va va na laha a ta tsutsumela kona na lexi a ta xi endla a ku ri hava hikuva ndhawu leyi Moyasi a nga n'wi fikisa eka yona a a ku nga ri kaya ka yena, nga tivi munhu naswona a ku ri hava vutumbelo byin'wana eka yena handle ka ku endla leswi a byeriwa swona. Xisomisana a boheke ku sindzisiwa ku ya evukatini hambiloko a nga ringanelangi hikuva loko swi nga ri tano a nga ta dya nchumu. Leswi

Xisomisana a endliwile ntsendzeleki hi Moyasi, a swi nga ta endla leswaku a kuma xivindzi xo ya mangalela Moyasi enawini hikuva a ku ri yena munhu loyi Xisomisana a tshembile yena.

5.2.3. Vukati bya ndhavuko byo sindzisa byi vanga mitlimbo

Swin'wana leswi nga kumiwa eka ndzavisiso lowu hi leswaku vukati byo sindzisa na ku lulamisiwa bya kumeka eka mindhavuko ya Vantima lava katsaka Vatsonga, Vavhenda, Vasuthu, Mazulu, Maxhosa na Vantima van'wana. Webster (1986) u kombisa leswaku matsalwa ma hlayisa mfuwo wa rixaka hikokwalaho timhaka leti vatsari va tsalaka hi tona leti kombisaka timhaka ta mavonelo leti nga kona hi nkarhi walowo. Bila (2014) xa tiyisia leswaku vukati byo sindzisa na ku lulamisela bya endliwa, byi kona eka ndhavuko wa Vatsonga. Leswi swa hi komba leswaku loko vatsari va tirhisile vukati byo sindzisa tani hi vukati lebyi amukelekaka eka matsalwa ya vona, swi vula leswaku swa amukeriwa hi ndhavuko walowo. Lexi vangaka nkwetlembetano kumbe ntlimbo wa ndhavuko hi vukati byo sindzisa i timfanelo ta munhu loko ti langutisiwa na ku ringanisiwi hi tlhelo ra ndhavuko. Ndhavuko a wu tali ku langutisa munhu na timfanelo ta yena, kambe wu tala ku yisa emahlweni mitolovelole leyi rixaka rero ri nga siyeriwa yona hi vakokwa wa vona. Leswi hi swona swi vangaka nkwetlembetano hikuva mikhuva ya vukati byo sindzisa hi leyi ku lwisaniwaka na yona enkarhini lowu hi hanyaka eka wona wa timfanelo ta vanhu. Ku lweriwa ka timfanelo ta munhu un'wana na un'wana ku fika ku khuhlana na maendlelo lama ya ku vukati byo sindzisa a byi yili hi tlhelo ra ndhavuko. I mikhuva ya ndhavuko leyi tirhisiwaka kotala ku hlohlotela leswaku vukati byo sindzisa byi va kona na ku yisiwa emahlweni. Rixaka ra sweswi lerintshwa ra vana ri sungula ku hambana na maendlelo ma ndhavuko lowu hikuva ri hlanganahlangana na tinxaka tin'wana hi ku dyondza xikolo na ku ya va pfuleka mahlo hi tlhelo ra timfanelo ta vanhu. Leswi hi swona swi endlaka va nga ha pfumeli ku sindzisiwa ku tekana na vanhu lava va nga va rhandzeki. Xikombiso, Manayila loyi a nga ala ku tekiwa hi Muzayiwe, a tlhela a beja leswaku swi nga antswa a tisunga ku ri na ku tekana na mukhalabye loyi a nga n'wi rhandzeki.

5.2.4. Vukati byo sindzisa byi vuyerisa valulamisi va byona

Eka matsalwa lama ma hlawuriwe hi kuma leswaku lava nga lulamisa vukati byo sindzisa van'wana va swi endla hi xikongomelo xa ku fikelela swilaveko swa vona ku nga ri swilaveko swa lava va va sindzisaka. Valulamisi vavukati byo sindzisa eka matsalwa lama hlawuriweke hi lava va nga vatswari na matimba ehenhla ka lava va lulamiserwaka vukati lebyi. Hi kuma leswaku valulamisi va na xikongomelo xa leswaku va kuma swo karhi hi ku sindzisa vatekani lava leswaku va nghena eka vukati lebyo sindzisa. Va kumeka va ri na nsusumeto wo karhi kumbe ku kuma xo karhi endzhaku ka swona.

5.2.5. Vukati byo sindzisa byi nyakapfarisa vuxaka na vanhu va le kusuhi

Vatsari va matsalwa lama hlawuriweke va kombisa ntshamiseko wa mindyangu leyi va tsalaka na ku hlamusela hi loko ku nga se sungula ku nghenisiwa ka vukati byo sindzisa. Ku nghenisiwa ka vukati byo sindzisa eka swimunhuhatwa hinkwaswo ku tisa nkhuhlano lowu nga riku na vutomi bya kahle exikarhi ka vona endyangwini ku tlhela ku nga ha twisisaniwi. Vatwisiwakuvava hi vona va xanisekaka hikuva va bohiwa hi xintu ku yingisela.

5.2.6. Vukati byo sindzisa byi vanga ntshikelelo na ku tisa ku xaniseka ka miehleketo na miri.

Matsalwa lama ma hlawuriweke ma kombisa vanhu lava nga sindzisiwa ku nghena evukatini lebyi vona va nga byi sungulangiki va lwisana na miehleketo ya vona hi timhaka leti va nghenisiwaka eka tona. Hinkwavo vaxanisiwa va hleketile va tivutisa swo tala hi mhaka leyi a va nghenisiwa eka yona. Leswi swi endliwaka hi leswi un'wana na un'wana a nga na ku navela ka yena hi tlhelo ra rirhandzu na ku tekana. Hi twa hi laha ku hlamuseriwaka van'wana va vona leswaku a va sungurile ku ondza, va nga vulavurisana na munhu ekaya. Un'wana a sungula na ku huma timpfi wonge a ri mukhalabye hi ku xanisiwa hi mhaka ya vukati byo sindzisa.

5.3. NKOMISO WA MPALUXO WA VUKATI BYO SINDZISA

Laha hi teka tsalwa hi rin'we rin'we hi karhi hi nyika nkomiso wa mpaluxo wa vukati byo sindzisa leswi byi nga humelerisa xiswona . Kusuka eka tsalwa ro sungula ku fika eka ro hetelela.

5.3.1. *Manyunyu ya xitsostso*

Mutsari wa tsalwa ra *Manyunyu ya xitsotso* u paluxile vukati byo sindzisa tanihi dyondzo eka munhu un'wana na un'wana leswaku manyunyu a ma hakeri nchumu ehandle ka ku ku hambanyisa na va ka n'wina na ku tihlevisa hi vanhu. Tsalwa ra *Manyunyu ya xitsotso* tanihileswi ri nga nyikiwa vito leri, ri vulavula hi Ndavani Willy Cawuke loyi a ri na munyunyu. Cawuke a ri wanuna loyi a nyenya vanhu vo ka va nga ri na mali, va swisiwana ku ya hi yena na thyaka loko a va langutile. Yena a tivona a antswa hi leswi a nga dyondza, a tirha, a ri na yindlu yikulu, movha na ku tivona a ri na mali. Cawuke a nyenya lava nga xaxameta na vanhu lava a va vona va ri vo nyawula, vo dyondzeka na mali. Cawuke a ri munhu loyi a tala ku vulavula Xilungu na vanghana va yena vaManyangi na vaMakhamisi. A ri munhu wo lava miti leyi ku nwiwaka tiya eka vona. A vengana na lava a va nwa mporosi. Manyunyu lawa a ri na wona ma n'wi fikisile laha na mhanintsongo wa nsati wa yena, N'wa-Hlabangwana a nga n'wi lavi loko a ta emutini wa yena a vula leswaku u na thyaka. Cawuke a tivekile eka xiyimo xa ku hanya hi ku languta leswaku vanhu va ta ku yini loko a tixaxameta na vanhu lava hi ku vona ka yena a va nga ri nchumu. Wanuna loyi a tshama elokixini ra Giyani, kambe ekaya a ku ri eka Malamulele eka Madonsi.

5.3.2. *Ndzi ngo tinciki!*

Tsalwa ra *Ndzi ngo tinciki* ri paluxa vutomi byo sindzisa tanihi mhaka ya ku fa na ku hanya. Manayila u teka vukati lebyi nga lulamisiwa hi tata wa yena ku kotisa loko a fanele ku hlawula exikarhi ka rifu na vutomi. Leswi swi kombisa ku tiyimisela loko a ri na kona ku alana na mhaka yo sindzisiwa ku tekana na munhu loyi a nga n'wi rhandzeki. Mpaluxo lowu wu kombisa

leswaku vukati byo sindzisa bya vanga ku lahlekeriwa ka vutomi. Manayila u kunguhatile ku dyondzisa tata wa yena dyondzo leyi a nga taka a nga yi rivali loko a kunguhatile rifu ra yena hi siku leri a ku fanele ku ri na nkhuvo wa yena wa vukati byo sindzisiwa hi tata wa yena. Leswi swa dyondzisa leswaku evuton'wini mutswari a nga vangela rifu eka n'wana wa yena hi ku n'wi sindzisa ku endla leswi a nga swi laveki. Papila ra Manayila leri a ri tsalerile tata wa yena a ri ri na marito yo n'wi sola leswaku u tidlayile hikwalaho ka tatana wo pfumala ntwela vusiwana na rirhandzu eka n'wana wa yena. A kombisa tata wa yena a ri muvangi wa rifu ra yena ni ku n'wi kombisa leswaku loko a nga n'wi sindzisangi ku nghena eka vukati lebyo sindzisa a ta va a ri karhi a hanya. Ku tiyimisela ka Manayila ku alana na vukati byo sindzisa ku dyondzisa leswaku ku tiyimisela evuton'wini hi mhaka yo karhi swi nga ku vuyerisa kumbe swi ku vangela rifu loko u nga cinci eka leswi u nga tiyimisela swona

5.3.3. Hi ya kwihhi?

Vukati byo sindzisa byi paluxiwa eka tsalwa ra *Hi ya kwihhi?* hi ndlela yo kombisa makolo na matimba ya vuhosi, kasi hi tlhelo rin'wana byi paluxiwile tani hi ndlela yo kondletela no kucetela xihlawuhlawu. Hosi Makolo, hikuva a ri hosi a tsakela leswaku n'wana wa yena a ya tekiwa eswifun'wini leswaku hi makolo ya yena a ta vuyeriwa. Ku vuriwa leswaku vandyangu loko va n'wi vutisa a va byela leswaku a nga lavi n'wana wa yena leswaku a tekiwa hi xisiwana. Hi tlhelo lerin'wana Makolo a ri hosi ya xikhale leyi a yi tele hi moya wa xihlawuhlawu laha a nga lavi leswaku n'wana wa yena a tekiwa hi loyi a vulavulaka ririmi leri nga faneki na ririmi leri yena a ri vulavulaka. Vukati byo sindzisa eka tsalwa leri byi ta hi tatana wa Fanisa loyi a ri hosi ya tiko, yena Hosi Makolo, hikwalaho ka makolo ya yena a nga kunguhata leswaku n'wana wa yena a tekiwa hi n'wana wa munhu wo fuma. Hosi Makolo u twananaile na Maboko, loyi a ri wanuna wo fuma loyi a ri na mabindzu. Hosi Makolo u tsakerile leswaku n'wana wa yena Fanisa a tekiwa hi n'wana wa Maboko. Loko a vutisiwa leswaku hikokwalaho ka yini a n'wi hlawulela munhu loyi a faneleke ku n'wi teka a hlamula leswaku a nga lavi leswaku n'wana wa yena a tekiwa hi xisiwana. N'wana wa Maboko, lowo fuma a ri Rhelela loyi Fanisa a nga n'wi rhandzi. Rhelela a ri thicara leri a ri

hlamuseriwa hi Fanisa leswaku a pfumala mahanyelo a tlhela a va na futa. Fanisa a nga n'wi lavi Rhelela, yena a tilavela Khorombi wa Muvhenda, loyi a ri muleteri ekholichi ya vurimi. Fanisa u sindzisiwile ku vuya ekaya a landziwa hi Rhelela, na n'wana wa yena endzhaku ka loko tata wa yena a sayinile nawu wa ku hambanyisa Vatsonga na Vavhenda.

5.3.4. Xisomisana

Mutsari u paluxa vukati byo sindzisa etsalweni ra *Xisomisana* hi ndlela ya ku komba leswaku loko munhu a ri xisiwana, a pfumala n'wini xin'wana na xin'wana xi nga humelela eka yena hikuva vusiwana i vuloyi. Vusiwana bya Xisomisana ku sukela evutsongwanini ku fika laha a xanisiwaka na ku hundzuriwa hlonga hi Moyasi byi kotisa vuloyi laha hi nga vulaka leswaku na noyi wa kona a nga ha ri kona hikuva loko a ri kona a ta n'wi tsetselela. Xisomisana u nghanisiwa evukatini byo sindzisa hi Moyasi hi ku pfumala nwini la a n'wi twelaka vusiwana. Moyasi u n'wi xaviserile wanuna un'wana na un'wana loyi a ta ta xava byalwa laha a va tshama kona. Marito ya ku byela vavanuna leswaku a wu lavi nsati a ma tshama enon'weni wa yena, a ma nga pfumaleki. A tshama a karhi a lava loyi a nga n'wi xaviselaka Xisomisana hikuva Xisomisana a nga vuli nchumu eka yena. Xisomisana u kale a tekana na Xitapita hi ku lulamisa ka Moyasi na Vuputsu leswaku va ta dya xuma.

5.3.5. Masungi M'fana ka Maxele

Vukati byo sindzisa eka tsalwa ra *Masungi m'fana ka Maxele* byi paluxiwa hi tlhelo ra matimba ya ndhavuko na xintu. Hi vona hi laha vatswari va Masungi va n'wi hlamuselaka ku ya hi ndhavuko wa vona leswaku leswi na ku tirha a tirhaka u fanele a teka nsati. Ku teka ka yena nsati va n'wi lovotile, a hi yena n'wini a nga humesa xuma xo lovola. Tlhandlakambirhi a hi yena a tilavelaka nsati hi yexe, kambe i manana na hahani wa yena va n'wi lavelaka. Masungi hi ku xixima ndhavuko wa leswaku n'wana u fanele ku yingisa vatswari va yena, a nga alangi u endlile hinkwaswo leswi a va swi lavisa swona ehenhla ka yena. Maendlelo lama a ma ri ma xintu hikuva vatswari loko va lavela n'wana nsati a va nga langutisi swin'wana ehandle

ka swihlawulekiso swa mahanyelo lama va ma vonaka ma ri lamanene na loko nhwanyana a tiva mitirho ya le kaya ya ndhavuko. Ku hambana ku vile kona eka Masungi na nsati loyi va nga n'wi lavela yena hikuva Masungi a ngehenile xikolo naswona a tsakela ku hanya Xilungu kasi nsati loyi a nga laveriwa yena, Khanyisa a nga yangi helo hi tlhelo ra xikolo naswona a hanya mahanyelo ya xikhale lama a ma nga yelani mahanyelo ma Masungi hikuva Khanyisa yena a nga ngehenangi xikolo.

5.3.6. Sasavona

Mutsari wa tsalwa ra *Sasavona*, u paluxile vukati byo sindzisa tanihi mbuyelo wa mahanyelo lamo biha ma wansati wa muti ma endlaka swona ku dlayisa vana va yena. Xivangelo xo tshama ka Riburuntani eka Sasavona hi leswi Riburuntani a ri vonile mbhovo lowu ri nga wu tirhisaka ku teka rinoko ra Sasavona hi ku n'wi xavela mabyalwa lama a ma rhandza ngopfu leswaku a nwa na tinyama a dya. Loko ri endlile sweswo Mhlava u vonile leswaku Riburuntani ri na mali naswona a nga hanya emafurheni hi loko a kokeka na ku sindziseka ku tlhaka na rona a kumeka a fambile na rona eMesina. Sasavona hi ku lava ku dyela na mali a hamba a kondletela leswaku Risimati a teka Ntlholameri, n'wana wa yena lowa vumbirhi. Leswi a ri munhu wo tinwela byalwa no vanga swikweleti swa byalwa a vula leswaku ku hakela timali leti a tilomba u ta nyiketa vana va yena va xisati ku ya tekiwa laha a endleke swikweleti kona yi ri ndlela yo riha nandzu wa swikweleti, vutomi bya yena byo biha na ku rhandza ku dyela byi sindzisile na ku kucetela Mhlava ku famba na Riburuntani leri nga hetelela hi ku n'wi dlaya loko a kanetana na mhaka ya ku sindzisa mhani wa kona Sasavona ku va nsati wa rona.

5.4. SWIBUMABUMELO

5.4.1 MANGHENELO

Mulavisisi u bumabumela leswaku xinghunghumani lexi xa vukati byo sindzisa xi nga tsuvuriwa ntsena hi ku hlanganisa tinhloko na miehleketo ya vanhu hi vulavula hi nomo wun'we na ku tirhisa maendlelo lama yaka

emahlweni hi nga tlheleli endzhaku hi kona hi nga tshembaka ku xi tsuvula na timintsu ta xona. Kambe loko ka ha ri na vanhu lava tsan'waka timfanelo ta vanhu van'wana va khomelela eka mindhavuko leyi kandziyelaka timfanelo ta vanhu, a hi rivaleni hi ku hambana na vukati byo sindzisa. Hambileswi mhaka ya vukati byo sindzisa yi vulavuriwa ngopfu eka swiyanimoya, eka swihangalasa mahungu na tikhonferense ta misava, ku heta yona swa ha ri kule na ku fikeleriwa hikokwalaho ka vusiwana lebyi bya ha yaka emahlweni etikweni ra hina, mhaka ya ku pfumaleka ka mitirho na vangwa lerikulu ri nga kona exikarhi ka vafumi na swisiwana. Hi nga vula leswaku ku hahlula na ku tsuvula mindhavuko na mintolovelo leyo vavisa ya vukati byo sindzisa ku nga laveka leswaku ku katsiwa swilo swo hlayanyana endhawini yin'we ku lwisana na byona. Swin'wana swa leswi mulavisisi a swi bumabumelaka i ku tinghenelerisa ka miganga, ku cinca na ku tiyisiwa ka milawu, dyondzo, nseketelo wa vukorhokeri, ku hangalasa mahungu na milavisiso na matsalwa yo vulavula hi vubihi bya vukati byo sindzisa.

5.5. LESWI BUMABUMERIWAKA

5.5.1 Ku tinghelerisa na ku ngenisa miganga ku lwa na vukati byo sindzisa

Emhakeni ya ku ngenisa muganga hinkwawo, ku ta laveka ku katsiwa varhangeri va muganga lava kumekaka kwalaho. Xo sungula, ku ngenisiwa ka varhangeri va muganga swi endleriwa leswaku ku ta va na ku tirhisana swin'we eku lweni na vukati byo sindzisa. Loko hi vulavula hi varhangeri va muganga hi ta katsa varhangeri hinkwavo lava nga na nkucetelo eka vutomi bya vanhu va muganga walowo. Laha hi ta katsa va vuhosi, varhangeri va mindyangu, varhangeri va swa vukhonger, tin'anga, vafambisi va swikolo, van'wamabindzu, vadyondzisi, maphorisa, va rihanyu, va ntshamiseko na hinkwavo lava nga na xiave eku rhangeleni ka vutomi bya vanhu. Varhangeri lava va muganga va hlamuseriwa mhaka ya timfanelo ta vanhu na ku onha ka vukati byo sindzisa eku kandziyeleni ka timfanelo ta ximunhu. Varhangeri lava va hlamuseriwa hi xikongomelo xa leswaku hinkwavo va ta seketa pfhumba ra ku lwa na vukati byo sindzisa. Loko vurhangeri hinkwabyo byo

twanana ku herisa xinghunghumani lexi, swi nga tlhela swi pfuna ku cinca mavonelo lamo biha ya xintu lexi kandziyelaka timfanelo ta vanhu emiehleketweni ya vona. Vanhu va muganga va nga susiwa eka mavonelo ya xikhale va yisiwa eka mavonelo lamantshwa ya timfanelo ta ximunhu. Varhangeri va muganga va nga kunguhateriwa tiwekexopo na ndhawu ya ku vulavurisana hi mhaka ya ku onha ka vukati byo sindzisa xikan'we na nkoka wa ku va munhu a tikumela vukati lebyi a nga tihlawulela hi yexe. Tinhlengeletano ta muxaka lowu ti nga tirhisiwa ku kombisa muganga hi swikombiso swa miganga yin'wana leyi hi ku tirhisana ku twanana na ku tinghenelerisa eka swilo swa miganga va nga humelela eka leswi a va swi lava emigangeni ya vona. Xa vumbirhi ku nga ha sunguriwa mihlangano ya muganga leyi nga riki ya mfumo, *NGO's* leyi nga ta tirhana na mhaka ya timfanelo ta ku sirhelela vavasati na vana. Ku seketela mihlangano leyi na ku yi nyika matimba yo tirha yi nga ha kombeleriwa timali eka van'wamabindzu leswaku va tirha ntirho wa vona va ri na switirhisiwa swa kahle. Wun'wana wa ntlawa lowu nga vumbiwaka i mitlawa ya varindzi emigangeni, leyi nga ta rindza muganga na ku nyika muganga swiviko swa ku ehleketelela ka vukati byo sindzisa lebyi humelelaka emigangeni. Vanhu lava nga kumekaka ku rindza muganga i vanhu vo tshembeka lava nga tlhelaka va tirha ku tisa nseketelo na ku nghenelela va pfuna eka ku sivela vukati byo sindzisa.

5.5.2 Ku cinca na ku tiyisiwa ka milawu

Xibumabumelo xin'wana i xa ku cinciwa ka milawu ya tiko leyi nga kona i xa leswaku milawu yi fanele yi hlamusela vuxoxoko hinkwabyo bya ku lwisana no sivela vukati byo sindzisa. Milawu yi fanele ku tiyisiwa na hlamusela hi ku kongomisa swigwevo swa lava nga ta lulamisela na ku sindzisa vanhu ku tekana, yi tlhela yi hlamusela ku hambana ka vukati byo lulamisela na vukati byo sindzisa. Milawu leyi yi fanele yi hlamusela na mpimo wa malembe lama nga fanela ku teka na ku tekiwa na malembe lama mo ka ma nga se ringanela ku munhu a teka na ku tekiwa hikuva mikarhi yin'wana vana va xavisiwa ku ya tekiwa va nga se fika malembe lama faneleke ku ya hi milawu ya tiko. Hinkwaswo swi fanele ku hlamuseriwa kahle swi va erivaleni. Xa vumbirhi ku fanele leswaku nkarhi na nkarhi ku dyondzisiwa va xinawu na

va tikhoto hi ta vukati byo sindzisa. Madyondziselo lama ma faneleke ku katsa mhaka ya leswi khumbaka mitolovelo na mindhavuko leyi khumbekaka swa miehleketo ya vanhu. Ku kumeka endzeni ka ndzawulo ya xinawu na tikhoto swiphemu leswi nga ta tirhana na vukati byo sindzisa ntsena, swiphemu swa vanhu lava nga ta va va dyondzisiwile ku landzelerisa timhaka hi ku hatlisa na maendlelo lama tirhaka yo pfuna. Xa vunharhu ku fanele ku endliwa leswaku vatwisiwakuvava va vukati byo sindzisa va nyikiwa vukorhokerhi bya mahala bya vuyimeri bya xinawu, *ku* khanseriwa *na* nseketelo. Ku nga tlhela ku vumbiwa maendlelo yo vika exihundleni mhaka ya vukati byo sindzisa hi ku tirhisa tindlela leti nga twananiwa kumbe ku tirhisiwa ti *hotlines* loko vanhu va lava ku pfuna kumbe ku pfuniwa swi nga tiveki.

5.5.3 Dyondzo na mapfumba yo lemukisa ta vukati byo sindzisa

Xo sungula mulavisisi u bumabumela mpfumba ro dyondzisa vanhu hi mhaka ya milawu na timfanelo ta vanhu na leswi swi vulaka swona hi tlhelo ra vukati byo sindzisa. Ku nga byeriwa vadyondzisi va tshikelela mhaka ya timfanelo ta vanhu eka kharikhulamu ya vona loko va karhi va dyondzisa. Xa vambirhi ku nga dyondzisiwa vavasati na vanhwanyana leswaku va ta tshika ku tiseketela hi mhaka ya vukati ntsena. Vavasati na vanhwanyana va hlohloteriwa ku dyondza xikolo leswaku va ta ti tirhela va hambana na mhaka ya vukati byo sindzisa. Vavasati va nga dyondzisiwa na mitirho ya mavoko leswaku va kota ku tihanyisa. Xa vunharhu ku nga nghenisiwa na mhaka ya dyondzisa vafana na vavanuna leswaku mavonelo ya vona ya xintu yo tekela vanhu vaxisati ehansi ma hundzuluxiwa ya yisiwa eka mavonelo ya ndzinganiso na timfanelo ta vanhu na ku tshika ndhavuko wa vukati byo sindzisa. Ku nga hlohloteriwa vafana na vavanuna ku va vanghana na vabiheleri va vanhwanaya na vavasati emhakeni ya ku alana na vukati byo sindzisa. Vavanuna va nga dyondzisiwa hi vanhu vaxinuna lava nga na vutomi lebyi khensekaka va seketelaka mhaka ya ndzingano na ku lwisana na vukati byo sindzisa.

5.5.4 Nseketelo wa vukorhokeri

Mulavisisi u bumabumela leswaku ku seketela ku lwisana na vukati byo sindzisa xo sungula ku nga kumiwa tindlu ta vuhlayiseki laha vatwisiwa ku vava va nga kumeka ko veka nhloko kona loko va lava vuhlayiseki. Tindlu leti ti fanele ti va na swipfuno leswi lavekaka emunhwini loyi a nga xanisiwa hi vukati byo sindzisa. Swipfuno swa kona swi nga katsa ku khanseriwa, vuyimeri bya xinawu na vuhlayiseki bya rihanyu. Ku nga ha vumbiwa na tindhawu ta nseketelo leti nga ta korhokela vanhu hi swilo swo hambanahambana. Tindhawu leti ti fanele leswaku ti kumeka hi ku olova hi vaxanisiwa va vukati byo sindzisa. Xin'wana i xibumabumelo xa vukorhokeri bya swa rihanyu. Vaxanisiwa va vukati lebyi va fanele ku nyikwa swa vukorhokeri bya swa rihanyu leswi nga katsaka na vukorhokeri bya swa miehleketo. Lava tirhanaka na vukorhokeri lebyi va fanele va va na vutivi bya ku vona swikoweto swa vukati byo sindzisa na ku hatla va tisa vuhlayisi, mpfuno na ku va byela laha va faneleke ku ya pfuniwa kona hi ku hatlisa. Yin'wana mhaka i ku nyika vaxanisiwa vutivi bya timfanelo ta mbeleko. Vaxanisiwa va fanele va dyondzisiwa hi timfanelo leti hikuva mikarhi yin'wana vukati byo sindzisa byi vanga vana lavo ka va nga languteriwangi.

5.5.5 Ku hangalasa mahungu na milavisiso

Xibumabumelo xo sungula eka ku ku hangalasa mahungu na milavisiso i hlengeleta mahungu na ku endla ndzavisiso ku ya emahlweni. Ku nga endliwa vulavisisi eka ku tala ka vukati byo sindzisa leswaku byi vangwiwa hi yini? Ku fanelo ku kumiwa rimitsu ra kona leri vangelaka ku kumeka hi xitalo ka vukati byo sindzisa, leswi swi endleriwa leswaku hi kuma ndlela leyi nga yona ya ntiyiso ya ku nghenelela no ahlula. Eka Xitsonga a ku na milavisiso yo ringana hi tlhelo ra vukati byo sindzisa, hikwalaho ka ha laveka swinene leswaku ku va na matsalwa yotala lama vulavulaka hi vukati byo sindzisa. Ku ta fanela ku endliwa swipimo swo kambela hi swona ku vona loko milawu leyi nga vekiwa ku lwa na byona yi tirha kumbe yi nga tirhi. Xa vumbirhi ku nga endliwa mapfhumba yo hangalasa mahungu na ku rhamba mavonelo ya vanhu eka mhaka ya vukati byo sindzisa leswaku ku kumeka tindlela leti tirhaka, leti nga ta kucetela leyi sirhelelaka vanhu eka vukati byo sindzisa na ku seketela vaxanisiwa hi vukati byo sindzisa. Ku cinca ka milawu loko swi

endleka ku nga ha laviwa maendlelo ya matiko man'wana lama nga tirhisiwaka xikan'we na ya kwala tikweni ku lwisana na vukati byo sindzisa.

5.5.6 Vatsari va tsala ku sola vubihi bya vukati byo sindzisa hi matsalwa

Tanihi laha hi swi tivaka hakona leswaku loko mi lava ku tiva tiko na timhaka ta tiko leti humeelaka, hlayani matsalwa ya tiko rero. Mulavisisi u vona swi ta va swi ri na risima loko vatsari va matsalwa vo sungula ku tsala matsalwa lama solaka na ku sandza vukati byo sindzisa, hikuva nkarhi wun'wana loko mi vulavula ngopfu hi xilo kumbe ku tsala ngopfu hi xona swi fana na ku xi navetisa. Vatsari a va sungula ku ka va nga ha kombi matekanelo kumbe masungulelo ya vukati hi ndlela yo sindzisa. A va sungula ku tsala hi masungulelo ya matekanelo lama navetaka na ku kucetela lava nga hleketaka hi ku tekiwa va ma navela hi tindlela to hambanahambana. Va tsala na hi vukati lebyi vanhu va tisungulelaka vona vinyi va kombisa ku tiphini na ku tshamiseka evukatini hikuva munhu a ngenile hiku tirhandzela ka yena.

5.6. Nkatsakanyo

Ku na swivutiso leswi faneleke ku hlamuriwa hi ndzavisiso lowu mulavisisi a wu endleke leswaku ku fikeleriwa swikongomelo leswi nga boxiwa eku sunguleni ka ndzavisiso lowu. Swivutiso leswi faneleke ku hlamuriwa hi leswi landzelaka ku ya hi ku landzelelana ka swona.

6.2. Ku hlamuseriwa ka leswi kumiweke eka ndzavisiso ku ya hi swivutiso swa ndzavisiso

Xivutiso xa ndzavisiso xa 1:

Xana vukati byo sindzisa byi paluxiwile hi ndlela yihi eka matsalwa lama hlawuriweke?

Nhlamulo ya xivutiso xa 1

Ndzavisiso lowu wu xopaxopa mpaluxo wa vukati byo sindzisa eka matsalwa ma tsevu lama hlawuriweke. Ku kumekile leswaku ku sungula vukati hi ndlela yo sindzisa swi na swivangelo hikokwalaho ku na tindlela to hambana leti nga tirhisiwa hi vatsari va matsalwa lama ku humesa vukati byo sindzisa. Swivangelo leswi endleke leswaku vatsari lava va paluxa vukati hi ndlela yo sindzisa ematsalweni ya vona swi nga endleka swi ri kuya hi nkucetelo wa leswi va nga swi vona eku hanyeni. Nkarhi wun'wana hikuva ku sindzisiwa ku teka kumbe ku tekiwa swi humelerile eka vona vinyi. Swi nga endleka leswaku ku sindzisiwa ka vukati swi humelerile emaxakeni ya vona kumbe eka vanhu lava nga kule na vona. Mhaka leyi swi nga endleka yi ri mhaka ya vutshila bya vona kumbe yi ri ndlela yo kombisa leswaku eka ndhavuko wa Vatsonga na mindhavuko yin'wana ya Vantima ka ha ri na ku xaniseka hi mhaka ya vukati byo sindzisa. Mutsari un'wana wa matsalwa lama hlawuriweke u paluxile vukati byo sindzisa tani hi ndlela yo tikumela xinhwanyetana lexi nga tiveki nchumu ku va nsati wa yena leswi nga hundzuka mukwana wa xinyayi, un'wana a paluxa vukati byo sindzisa ku endlela ku susumeta bindzu leswi nga hundzuka mhaka ya vutomi na rifu, un'wana u paluxile vukati byo sindzisa ku tiyisisa vuxaka na ku kuma rifuwo hala tlhela yi ri ndlela yo kucetela xihlawuhlawu. Un'wana u paluxile vukati byo sindzisa tani hi ndlela yo kuma mali hi ku xavisa xisiwana kasi un'wana u paluxile vukati byo sindzisa ku yisa ndhavuko emahlweni wa leswaku vatswari hi vona va faneleke ku fuma na ku lawulawa leswi faneleke ku humelela endyangwini.

Tsalwa ra Manyunyu ya xitsotso

Eka tsalwa ra *Manyunyu ya xitsotso* hi kuma vukati byo sindzisa lebyi paluxiwa tani hi dyondzo ya leswaku manyunyu a ma hakeli. Hi kuma Cawuke loyi a lavela n'wana wa yena nuna hikwalaho ka xiyimo xo fuma ka vatswari va yena. Mutsari u paluxa Cawuke a ri na manyunyu ku fika laha a alelaka Khanyisa ku tekiwa eswisiwaneni eka Makwakwa. Vukati byo sindzisa byi kondleteriwile exikarhi ka Khanyisa na Humphrey loyi a ku ri na mavhengele eka vona. Vukati lebyi byi humelerile hi ku tsakela ka Cawuke, kambe a byi tirhangi. Khanyisa yena a rhandzana na Soyaphi. Kambe u tshikisiwile na ku aleriwa ku tekiwa hi Soyaphi hikwalaho ka manyunyu ma

Cawuke. Leswi nga humelelela eka Khanyisa swa vava. Hi leswaku Khanyisa u hlanganile na nsindziso wa ku tshikisiwa ka ku tsakela ka Soyaphi ku n'wi teka. Hikwalaho Soyaphi u bohekile ku ka a nga n'wi teki Khanyisa. Ku sihalala ka tata wa Khanyisa , a sihalelela leswaku Khanyisa a tekiwa eswifunwini a endlela leswaku Khanyisa a tshikiwa. Ku ya hi nhlamuselo leyi hi nga va na yona eku sunguleni ka ku hlamusela matheme hi vukati byo sindzisa , hi kumile leswaku vukati byo sindzisa ku ya hi Rude-Antoine (2006) u ri :“...Forced marriage covers various notions: servile marriage, arranged marriage, traditional marriage, customary marriage, marriage of convenience, child marriage, early marriage, fictitious marriage, bogus marriage, ostensible marriage, fraudulent marriage, fake marriage, putative marriage, nationality marriage, undesired marriage, all of which refer to the issue of consent. As these multiple aspects play a part between the promise of marriage and the wedding celebrations, they can interfere and overlap, so that a precise definition of forced marriage is difficult to give.” Vukati hinkwabyo lebyi kombisiwaka hi ntshaho lowu i byo sindzisa laha hi kumaka Khanyisa a wela eka lebyi ku ya hi ntshaho hi nga ta ku i *Undesired marriage*. Vukati bya Khanyisa na Soyaphi a byi nga tsakeriwi hi Cawuke. Hambiloko Soyaphi na Khanyisa vona a va rhandzana, Cawuke a nga swi lavangi. Ntshikelelo wa ku tekiwa hi munhu wa xifumi lexi a xi laviwa hi tata wa yena kambe xi nga ri kona na ku tshikisiwa ku tekiwa ka yena hi Soyaphi swi n'wi vangerile ku hlangana nhloko. Khanyisa u sindzisekile ku tekiwa hi Humprey hi ku rhandza ka Cawuke leswaku a nga tekiwi hi xisiwana.

Tsalwa ra *Ndzi ngo tinciki* ri paluxa vutomi byo sindzisa tanihi mhaka ya ku fa na ku hanya. Manayila u teka vukati lebyi nga lulamisiwa hi tata wa yena ku kotisa loko a fanele ku hlawula exikarhi ka rifu na vutomi. Leswi swi kombisa ku tiyimisela loko a ri na kona ku alana na mhaka yo sindzisiwa ku tekana na munhu loyi a nga n'wi rhandzeki. Mpaluxo lowu wu kombisa leswaku vukati byo sindzisa bya vanga ku lahlekeriwa ka vutomi. Manayila u kunguhatile ku dyondzisa tata wa yena dyondzo leyi a nga taka a nga yi rivali loko a kunguhatile rifu ra yena hi siku leri a ku fanele ku ri na nkhuvo wa yena wa vukati byo sindzisiwa hi tata wa yena. Leswi swa dyondzisa leswaku evuton'wini mutswari a nga vangela rifu eka n'wana wa yena hi ku

n'wi sindzisa ku endla leswi a nga swi laveki. Papila ra Manayila leri a ri tsalerile tata wa yena a ri ri na marito yo n'wi sola leswaku u tidlayile hikwalaho ka tatana wo pfumala ntwela vusiwana na rirhandzu eka n'wana wa yena. A kombisa tata wa yena a ri muvangi wa rifu ra yena ni ku n'wi kombisa leswaku loko a nga n'wi sindzisangi ku nghena eka vukati lebyo sindzisa a ta va a ri karhi a hanya. Ku tiyimisela ka Manayila ku alana na vukati byo sindzisa ku dyondzisa leswaku ku tiyimisela evuton'wini hi mhaka yo karhi swi nga ku vuyerisa kumbe swi ku vangela rifu loko u nga cinci eka leswi u nga tiyimisela swona

Vukati byo sindzisa byi paluxiwa eka tsalwa ra *Hi ya kwihi?* hi ndlela yo kombisa makolo na matimba ma vuhosi, kasi hi tlhelo rin'wana byi paluxiwile tani hi ndlela yo kondletela no kucetela xihlawuhlawu. Hosi Makolo, hikuva a ri hosi a tsakela leswaku n'wana wa yena a ya tekiwa eswifun'wini leswaku hi makolo ya yena a ta vuyeriwa. Ku vuriwa leswaku vandyangu loko va n'wi vutisa a va byela leswaku a nga lavi n'wana wa yena leswaku a tekiwa hi xisiwana. Hi tlhelo lerin'wana Makolo a ri hosi ya xikhale leyi a yi tele hi moya wa xihlawuhlawu laha a nga lavi leswaku n'wana wa yena a tekiwa hi loyi a vulavulaka ririmi leri nga faneki na ririmi leri yena a ri vulavulaka.

Mpaluxo wa vukati byo sindzisa ebukwini ya *Xisomisana* wu humelerisiwa hi Moyasi. Moyasi loyi a khomaka Xisomisana tani hi nhundzu leyi faneleke ku xavisiwa leswaku yena a tivuyerisa. Xisomisana a tekiwa a nga ri munhu loyi a fanele ku sungula hi ku vutisiwa loko a lava ku tekiwa kumbe a nga swi lavi. Moyasi a nga ri voaka leswaku yi nga n'wi vuyerisa mali na ku susa ndzhwalo wo n'wi hlayisa. Ku va Xisomisana a tekiwa tani hi hlonga leri nga nyikiwaka loyi a nga na mali yo ri xava hi swona swi nga enld leswaku a sindzisiwa vukati endzeni ka tsalw leri. Ku pfumala ka Xisomisana xaka ra le kusuhi swi endlile leswaku Moyasi a nwi nyiketa ku tekiwa hi wanuna wun'wana na wun'wana loyi a n'wi tsakelaka. Xisomisana u hava vutihlamuleri ehenhla ka makungu lama a tekeriwaka wona hi Moyasi , tanihileswi Moyasi a tiendlaka mutswari wa Xisomisana wa xiviri. Hi vona hi laha Moyasi a nga vutisa Xitapita loko a nga n'wi lavi nsati ematshan'wini yak u vutisa xisomisana loko a lswi lava ku tekiwa. Xitapita a hi yena a nga sungula ku gangisa Xisomisana kambe i Moyasi a nga hlohlotela leswaku

Xitapita a kondza a teka Xisomisana leswaku a ta rhuriwa ndzhwalo hi ku vula ka yena Tani hi leswi mpfundla wu nga noneleku munhu, Xitapita u hatlile a lava mali leyi Moyasi a yi boxile leswaku loko o n'wi nyika yona u ta kuma Xisomisana. Ku kombisa leswaku Xisomisana o lava ku hambana na yena, a ku kalangi ku landzeleleriwa mikhuva ya xinto ya malovolelo kambe ku lo nyikiketiwa Moyasi mali ya khunharu ya tipondho kava loko Xisomisana a nyiketiwile Xitapita ku van sati wa yena.

Endzeni ka tsalwa ra *Masungi m'fana ka Maxele* vukati byo sindzisa byi paluxiwa hi nkucetelo wa vatswari va ndhavuko ehenhla ka vana va vona. Vatswari ku ya hi xinto va na matimba yak u hlawulele vana va vona leswi vona va swi lavisaka xisona. Hi vona hi laha vatswari va Masungi vanga vona yi ri mfanelo ya vona ku byela Masungi leswaku u kurile na leswaku u ringanile ku teka nsati. Masungi a hi yena musunguri wa timhaka to teka eka vatswari va vona kambe i vatswari va nga n'wi tekela makungu va tlhela va n'wi kumela na muti lowu a faneleke ku ya teka kona. Matitwelo ya Masungi hi nsati loyi a nga laveriwa hi mana wa yena na hahani wa yena a ma lavekangi, nchumu wa nkoka a ku ri leswaku Masungi o fanela ku teka nsati , a tlhela a teka nhwanyana loyi a tsakisaka mana wa yena ku nga ri yena n'winyi. Masungi u sindzisekile ku tekana na munhu loyi va nga fambelaneki hi mahanyelo tanihileswi Masungi a ngenile xikolo naswona a rhandza ku hanya xilungu kasi Khanyisa yena a nga yangi helo hi xikolo a tlhela a hanya swa ndhavuko wo hambanela ekule na xilungu. Ku teka ka yena nsati va n'wi lovotile, a hi yena n'wini a nga tihra xuma xo lovola. Ku tekanisiwa ka Masungi na Khanyisa a swi nga endleriwi ngopfu yena, kambe a swi endleriwa ku vuyerisa mana wa yena. Masungi hi ku xixima ndhavuko wa leswaku n'wana u fanele ku yingisa vatswari va yena, a nga alangi u endlile hinkwaswo leswi a va swi laviswa swona ehenhla ka yena. Mana wa Masungi a swi n'wi tsakisa ku swekeriwa swakudya swa xintu na ku korhokeriwa a lo tshama.

Buku ya *Sasavona* yi paluxa vukati byo sindzisa hi Sasavona, yena ximunhuhantwankulu loyi na buku yi nga thyiwa vito ra yena. Sasavon i wansati wa vulolo, futa, na mahanyelo yo biha yo nwa ngopfu byalwa a tshika ku tirha emutini wa yena na ku hlayisa vana va yena., Sasavona u

tirhisa xiyimo xa yena xa vutswari ku tilavela byalwa na mali yo riha swikweleti swa byalwa leswi a famba a swi endla hi ku nwa ngopfu. Loko a kolota byalwa na ku lomba timali a va tshembisa laha a kolotaka kona leswaku u ta va nyika vana va yena va xisati va tekiwa emindyangwini la a kolotaka kona. Hi twa leswaku loko a twile leswaku Mhlava n'wana wa yena lowa mativula u gangiwile, u sindzisile leswaku Mkhacani, loyi a nga gangana na Mhlava a hatlisa a lovola leswaku a ta hamba a dyela. Sasavona a sindzisa vukati lebyi hi ku lava ku dyela no tivuyerisa . A nga vuli nchumu na ku van a mhaka na vana lava a lavaka leswaku va tekana. Sasavona loko a vona swa Mkhacani swi hlwela u sindzisa Risimati , munghana wa Mkhacani leswaku a teka Ntlholameri, loyi a tlhandlamaka Mhlava. Vukati lebyi a nyiketaka vana va yena eka byona a hi lebyi a nga twanana na vona kambe swo va leswi yena a swi lavisaka swona. Sasavona a kondlotela leswaku Mkhacani a kondza a ta lovola n'wana wa yena hi ku endla manu yo ya lomba mali eka Xigivagiva, tata wa Mkhacani. U endlile hi matimba ku sindzisa Mkhacani leswaku a tekana na n'wana wa yena kasi a nga swi endllangai eka Xigivagiva ntsena, a lombisa sweswo timali emindyangwini leyi ku nga na vana va majaha yi ri ndlela ya yena yo lava leswaku vana va yena va xisati va ya tekiwa kona leswaku a riha swikweleti hi von.

Xivutiso xa ndzavisiso xa 2:

Xana hi swihi swivangelo swa vukati byo sindzisa eka tibuku leti hlawuriweke?

Nhlamulo ya xivutiso xa 2

Swivangelo swa vukati byo sindzisa eka matsalwa lawa hlawuriweke swi hambanile ku ya hi vatsari. Mutsari un'wana na un'wana u humeserile ehandle eka tsalwa ra yena xivangelo lexi endleke leswaku ku va na vukati byo sindzisa. Hakanyingi valulamisi va vukati byo sindzisa hi vona va talaka ku vuyeriwa hi byona hikuva va swi endla hi xikongomelo. Kun'wana swivangelo swa kona swi katsa swotala leswi fambelanaka na leswi vatsari va matsalwa lama hlawuriweke va swi humeseleke ehandle.

Eka tsalwa ra Manyunyu ya Xitsotso xivangelo xa vukati byo sindzisa i ku titekela ehenhla na manyunyu ya Cawuke lama ya endlaka leswaku a alela Khanyisa ku tekiwa hi Soyaphi. Cawuke u vona muti w aka Makwakwa wu ri muti wa swisiwana, u va vula leswaku i vanhu va thyaka,va nun'hwa, va na tinhwala na mataya. Xivangelo xa manyunyu ya Cawuke xi vangerile Khanyisa ku tshikana na jaha ra yena leri a ri rhandza hi mbilu na moya leswi swi nga vangela Khanyisa a khomiwa hi rihuwo a penga. Ku aleriwa ka yena Khanyisa ku tekana na Soyaphi ku endlile leswaku a va na n'wana wo pfumala tatana. Manyunyu ma Cawuke ma n'wi endlile leswaku a kumela n'wana wa yena jaha ra le mavhengeleni laha a nga hlanganisa n'wana wa yena na Humphrey, leswi swi vangiwile hikuva Cawuke a ti endla Mulunguntima a ku yena a hi yena ximunhwamunhwana. Vukati byo sindzisa eka Khanyisa byi n'wi hundzule xihlekiso etikweni hinkwaro hikuva a byi fambanga kahle. Cawuke u vangerile n'wana wa yena ku tshikiwa evukatini lebyi tata wa yena a byi lava himhaka ya xihundla lexo biha xa ku endla n'wana wa Khanyisa a va ndzisana ya yena,Xihundla xexo xi fayile vukati bya Khanyisa.

Xivangelo xa vukati byo sindzisa eka tsalwa ra *Hi ya kwihhi?* i ntshikelelo wa ku pfumala mali ya ku pfuxa bindzu. Endzhaku ka loko Ntekele a hiseriwile mabazi ya yena leri a ri ri bindzu leri a hanya hi yona u kumekile a nga ha tivi lexi nga n'wi pfunaka. Ntekele a rhendzelekile na vanghana va yena hinkwavo a kombela ku pfuniwa, kambe ku pfuneka a nga ku kumangi. Loko a nga kumangi mpfuno eka vanghana, u yile etibangi na kona a nga pfuneki. Hinkwaswo sweswo swi n'wi vangerile ntshikelelo laha a nga sungula ku hamba a vuya xidyambu ekaya hi leswi a sungurile mhaka ya ku nwa byalwa. A swi hlamarisa n'wana wa yena, Manayile leswi tata wa yena a hanyisa xiswona endzhaku ka ku tshwa ka bindzu ra yena. Manayila a tiva tata wa yena a ri munhu wa kereke, kambe a n'wi vona a nga ha yi ekerekeni. Endhawini ya ku nwa ka yena byalwa u hlanganile na wanuna wa xitsutsu siku rin'wana loyi a nga n'wi xavela byalwa a nwa a pyopyiwa ku fikela laha va nga vulavula swiphiso leswi a ri na swona. Ntekele u hlamuserile wanuna loyi wa xitsutsu loyi a vitaniwa Muzayiwe loko va tivisana mavito leswaku a ri n'wamabindzu, kambe bindzu ra yena a ra ha ri

kona hikuva ri hisiwile. Ntekele u hlamuserile Muzayiwe leswaku u pfumala mali yo ri pfluxa. Muzayiwe u tshembisile leswaku u ta n'wi pfuna hi mali kambe a va fanele ku twanana leswaku va ta hakelana njhani? Ntekele hi ku tsaka a sungula ku kombisa leswaku u na n'wana wa nhwanyana loyi a nga n'wi nyikaka yena.

N'wana wa Ntekele, Manayila loyi a nga tshembisiwa Muzayiwe leswaku va ta tekana ku nga vulavuriwangi na yena u wile hi xikosi a nga pfumeli leswi nga lulamisiwa hi tata wa yena. Ku sungurile ku pfumaleka ka kurhula na ku tshamisana kahle eka Ntekele hi mhaka leyi. Manayila a tala ku byela tata wa yena leswaku swi nga ha antswa a tisunga ku ri na ku tekiwa hi Muzayiwe. Nyimpi leyi yi vangile leswaku Manayila a kondza a ya vitana mufundhisi Chavani leswaku a ta pfuna ku va hlanganisa kambe a swi helangi swi ahluriwile. Nsindziso lowu wu endlile Manayila leswaku a luka kungu ra ku xisa tata wa yena hi ku pfumela eka xikombelo xa yena xo tekana na Muzayiwe. Maendlelo yalawa ya tsakisile tata wa yena kutani a endla nkhuvu lowukulu. Hi siku ra ku fika ka vakon'wana ri kavanyetiwele hi ku nyamalala ka Manayila. Manayila u kunguhatile ku baleka a nyamalala a siya papilla ra ku tisunga leri a nga ri kongomisa eka tata wa yena a boxa leswaku u tidlayile hikwalaho ka ku sindzisiwa ku tekiwa hi Muzayiwe.

Eka tsalwa ra *Hi ya kwihl?* hi kuma xivangelo xa vukati byo sindzisa ku ri mhaka ya makolo, rifuwo na nkucetelo wa xihlawuhlawu. Hosi Makolo hi yena musunguri wa vukati byo sindzisa laha a sindzisa Fanisa ku tekiwa hi n'wana wa le mavhengeleni leswaku a ta va na maseve wa n'wamabindzu. Leswi Fanisa a rhandzana na munhu wa rixaka rimbe, tata wa yena a nga swi tsakeli. Vukati byo sindzisa eka tsalwa leri byi ta hi tatana wa Fanisa loyi a ri yena hosi, hikwalaho ka makolo ya yena a nga kunguhata leswaku n'wana wa yena a tekiwa hi n'wana wa munhu wo fuma. Hosi Makolo u twananaile na Maboko, loyi a ri wanuna wo fuma loyi a ri na mabindzu yotala etikweni ra vona. Hosi Makolo u tsakerile Fanisa a tekiwa hi n'wana wa Maboko. Loko a vutisiwa endyangwini wa yena leswaku hikokwalaho ka yini a n'wi hlawulela munhu loyi a faneleke ku n'wi teka a hlamula leswaku a nga lavi leswaku n'wana wa yena a tekiwa hi xisiwana. N'wana wa Maboko, lowo fuma a ri Rhelela loyi Fanisa a nga n'wi lavi na switsongo. Rhelela a ri thicara

leri a ri hlamuseriwa hi Fanisa leswaku a pfumala mahanyelo lamanene a tlhela a va na futa. Fanisa a nga n'wi lavi Rhelela, yena a tilavela Khorombi wa Muvhenda, loyi a ri muleteri ekholichi ya vurimi kwale Mudyaxihi. Eku heteleleni, Fanisa loko a tekanile na Khorombi va tshamile hi kurhula. Ntsako na kurhula ka vona ku tekiwile hi ku khomiwa ka Khorombi. Swi tsakisile Rhelela loko tata wa Fanisa a sayinile nawu wa ku hambanyisiwa ka Vavhenda na Vatsonga.

Xivangelo xa vukati byo sindzisa eka tsalwa ra *Xisomisana* i xa ku lava na ku tivuyerisa. Moyasi a kombisa leswaku u na matimba ehenhla ka Xisomisana hikokwalaho a nga n'wi xavisa eka Xitapita. Moyasi a rhandza byalwa na vavanuna hikokwalaho a tirhisa Xisomisana ku sweka na ku xavisa byalwa exikarhi ka vavanuna a karhi a n'wi endla xinavetiso eka lava lavaka ku teka. Vukati byo sindzisa byi humelela hikwalaho ka ku lulamisa ka Moyasi a lulamisela Xisomisana eka Xitapita. Mhaka yo sindzisiwa ku tekiwa ka Xisomisana yi sungurile kwalaho ka ku vula ka Moyasi a ku a nga va pfuni nchumu hambileswi a ri yena a endla mitirho hinkwayo. Mitirho hinkwayo ya ku sweka, ku hlantswa na ku vandzekela byalwa a yi endliwa hi Xisomisana. Xisomisana a tivona a ri ku tirheni hilaha a boxaka mhaka ya leswaku u enghenisa mali hi ku xavisa byalwa hikwalaho a nga swi tivi leswaku a nga pfuni nchumu ha yini? N'wangulano wu vilwe kona exikarhi ka Moyasi na Xisomisana laha Moyasi a nga byela Xisomisana leswaku byalwa i bya yena na leswaku u fanele ku kuma wa yena ndyangu. Xisomisana hi yena a ri xitirhi xa mitirho hinkwayo eka Moyasi, kambe Moyasi a vona swi nga enelanga ku endla tano. Lexi a xi lava a ku ri leswaku Xisomisana a va na muti wa yena kambe ku nga ri mhaka ya leswaku a n'wi navelela leswinene kambe yi ri mhaka ya ku a kuma mali hi yena. Vubihi na nsele wa Moyasi a swi ri vutomi bya yena bya siku na siku. Moyasi a ri na mona lowukulu laha a tiendla mana wa Xisomisana wa ngati.

Marito ma Moyasi ma hlomula mbilu eka Xisomisana hikuva a nga swi tivi leswaku u fanele ku tekiwa ematshan'wini ya ku ya kuma n'anga yo tshungula Yingwana. Moyasi a tiyimisele ku n'wi xavisa eka vavanuna va le nkomponi leswaku a ta kuma mali. Xisomisana a nga swi lavi ku tekiwa naswona mhaka yo tekiwa leyi a yi vula hi Moyasi a yi n'wi vava, kambe a

nga tivi leswaku a nga endla yini. Yin'wana mhaka leyi a yi karhata Xisomisana a ku ri ku fumisa Moyasi hikuva lava a va ta n'wi teka a va ta fanela va lovola eka Moyasi na Vuputsu. Moyasi a tikomba leswaku a nga huhi leswi a swi vulaka kambe u tiyisile leswaku Xisomisana u fanele a tekiwa. Moyasi a nga n'wi rhandzi Xisomisana kambe a lava ku tivuyerisa hi yena. Hi vona Moyasi a sindzisa Xisomisana ku tekana na wanuna loyi a tala ku ta nwa byalwa kwala a va tshama kona vito ra yena a ri Basani. Xisomisana a karhi a nga swi lavi. Moyasi u xavisile Xisomisana wonge xo va xibye ntsena. Moyasi a twananile na Basani wanuna loyi a tala ku ta nwa byalwa kwalaho leswaku a tekana na Xisomisana. Xisomisana a nga pfumelanga ku tekiwa hi Basani leswi nga nyangatsa Moyasi swinene. Mhaka ya ku sindzisiwa ka Xisomisana ku tekana na vavanuna lava taka ebyalweni yi ya emahlweni yi humelela. Moyasi u ringetile hi tindlela hinkwato ku kucetela Xisomisana leswaku a tekiwa hi vavanuna vo hambana va le nkomponi, kambe a nga kotangi ku fikelela swikongomelo swa yena hi mhaka ya leswi Xisomisana a nga pfumeleli hinkwaswo leswi a swi vuriwa hi Moyasi. Hi twa leswaku Xisomisana a tlhele a lulamiseriwa wanuna un'wana. Xisomisana a hundzukile xibye xo naveriwa na ku laviwa hi vanhu tanihi leswi a tshama a karhi a voniwa laha ku xavisiwaka byalwa, a tlhela a va muxavisi wa byona. Xisomisana a hundzukile xiluva lexi a xi naveriwa hi tinyoxi leti a ti tshamela ro mbvonga kwala kusuhi na yena. Xisomisana a swi vonile leswaku ku na wanuna loyi a talaka ku ta eku xaveni ka byalwa na swona a vona nuna loyi a n'wi tsakela. Ku tsakela ka wanuna loyi ku hlamuseriwa hi ku humesiwa ka tinyiko to hambanahambana ku katsa na mali. Swi le rivaleni leswaku wanuna loyi a rhandza leswaku Xisomisana a swi tiva leswaku wa n'wi rhandza na leswaku loko ko va na vavanuna van'wana va nga ha yi emahlweni va n'wi rhandza. Hi marito man'wana, a ba mahlampfu ku biyelela na ku pfalela Xisomisana endzeni. Xisomisana a twela nuna loyi vusiwana hi leswi a tikarhata ngopfu ku tsakisa yena. Moyasi a karhi a vutisa loko Xitapita a nga n'wi lavi nsati loyi a nga ta hamba a kuma a swekile loko a vuya ebyalweni. Xitapita u kombisile leswaku wa n'wi lava nsati kambe u pfumala mali yo lovola. A swi tekangi nkarhi Moyasi a nga vulangi ntsengo lowu a lavaka leswaku Xisomisana a lovotiwa hi wona. Vusiwana na ku xaniseka ka Xisomisana swi endlile leswaku a sindziseka

ku pfumela Xitapita. Xisomisana a nga ri na vutumbelo byin'wana, ndlela yi ri yoxe yo hambana na ku endliwa hlonga ro xavisa na ku vandzekela byalwa a ku ri ku tipfumelela Xitapita loyi a tikomba a n'wi rhandza hi maendlelo ya yena. Laha hi twa ku sindziseka ka Xisomisana hikwalaho ka xiyimo xa yena xa vutomi. Xisomisana u tiboha leswaku swa antswa a tinyiketa eka Xitapita leswaku a ta hambana na Moyasi lowa nsele na tihanyi. Hi twa leswaku Xisomisana a ehleketa a nga hetu. Miehleketo ya Xisomisana yi hundzukile ntiyiso hikuva a swi tekangi nkarhi Moyasi a nga amukelangi vuyeni byo ta lovola Xisomisana byi karhi byi suka eka Xitapita.

Leswi Moyasi a tivula mana wa Xisomisana wa ntiyiso, a ri yena loyi a fanele ku amukela ndzovolo wo huma eka Xitapita. Hikwalaho ka vusiwana byi nga na xilandzu, Xisomisana a nga fanelangi leswaku xuma xa yena xi dyiwa hi Moyasi, kambe a xi fanele xi dyiwa hi kokwana wa yena N'wa-Bvuma la nga te khoo, a n'wi kurisa hi masi ya mbhongolo ku nga ri Moyasi loyi a ta a huma hikwalomo. Ku kombisa leswaku Moyasi a nga vuli nchumu hi Xisomisana, a nga lavangi leswaku mhaka ya ku lovorwa ka Xisomisana swi tiviwa hi vanhu van'wana. Lexi yena a tilavela swona a ku ri mali. Xisomisana u lovorwile va tlhela va lava leswaku a hlomisiwa xikan'we va nga yimeli swotala kasi na mali ya kona a yi nga helelangi leyi Moyasi a koxile yona. Xisomisana u fambisiwile evukatini hi mhaka ya ku xaviseriwa Xitapita. Moyasi a tilavela mali eka Xitapita hi ku n'wi xavisela Xisomisana. Ta vukati bya Xisomisana ti fambisile xisweswo kava loko Xisomisana a hlomisa sweswo eka Xitapita hi ndlela yo pfumala mafundza na ndzhuti.

Eka tsalwa ra *Masungi m'fana ka Maxele*, xivangelo xa vukati byo sindzisa i vatswari lava tirhisaka ndhavuko wa leswaku va twa yi ri mfanelo ya vona ku lavela n'wana wa vona nsati. Lexi a va xi rhangisile emahlweni i mitirho ya xikaya ya xintu. Timhaka ta vukati byo sindzisa ebukwini leyi ti sungula laha vatswari va Masungi, Khazamula na N'wa-ridonga va vitanaka Masungi endlwini loko a nga se tlhelela eVila-Vila laha a tirhela kona. Va n'wi vitanile ku n'wi tsundzuxa leswaku u fanele a tilavela nhwana loyi tata wa yena a nga vula leswaku u ta n'wi lovota. Hi vona mana wa Masungi a sungula ku hlaya mavito ya vanhwanyana lava Masungi a faneleke ku tilavela nhwana eka vona. Ku hlaiwa vaGavaza, Rimbilana, Yandheya, Khataza Khanyisa

na Munene. Masungi a nga va tsakeli hinkwavo hikuva a va nga ngenangi xikolo naswona a va ambala n'wandhindhann, kasi mana wa yena a va rhandza hikuva a ku va tiyile, a va chavi ku kandza, ku rima na ku hlakula ku fana na vanhwanyana va majakana. Masungi a nga swi tsakeli leswi vuriwaka hi mhani wa yena loko a ehleketa vanhwana lava nga dyondza xikolo na ku basa lava a va vona eVila-Vila. Ku ya hi Vatsonga, n'wana u fanele ku yingisa swileriso na switsundzuxo swa vatswari va yena. Hikwalaho ka sweswo Masungi u tibohile ku endla leswi vatswari va yena a va vula swona. Nhwana wa kona a nga tihlawulelanga hi yexe, kambe u hlawuriwile hi mana na hahani wa yena, N'wa-Maxele. Hahani na mhani wa yena va hlawurile Khanyisa, n'wana N'wa-Zitha na Magwazawa ka Mavundza. Nhwana loyi u vulavurisiwile hi hahani wa kona, laha timhaka ta kona ti nga kalangiki tikarhata hikuva N'wa-Ridonga na N'wa-Zitha a va twnana swinene na ku twanana a va twananile khale leswaku Masingi na Khanyisa va ta tekana. Khanyisa a tsakisa mana wa Masungi hi leswi a sasekile, a ri ni nghohe leyi a yi hlomula timbilu ta majaha, a ri nhwana wa mavoko, a kota ku tlhokola, a kandza, a sweka a nga vileli. Swihlawulekiso swa Khanyisa leswi vuriweke hi swona swi nga yiva mbilu ya N'wa-Ridonga hikuva a lava ku wisa tshuri na musi hi ku fika ka Khanyisa eka Maxele. Khanyisa u pfumerile ku tekiwa hi Masungi, tani hileswi Masungi a ri mbhuri na yena. Masungi a nga teki Khanyisa hikuva a n'wi rhandza, kambe a teka Khanyisa leswaku vatswari va yena va ta tsaka. Masungi u byreile vatswari va yena leswaku Khanyisa loko a nga se n'wi teka u fanele a hluvula n'wandhindhana a ya nghena xikolo eka Xiluvana. Loko Masungi a nga se tlhela Maxele u yile a ya ba tihomu a lovola eka Mavundza. Masungu u tekaniwile na Khanyisa kambe vutomi bya vona a byi nga fambelani, Vukati bya vona byi hahlukile laha Masungi a nga ya tshama exilungwini a nga ha vuyi ekaya nkarhi wo leha hi ku ka a nga ha lavi ku vonana na Khanyisa.

Xivutiso xa ndzavisiso xa 3:

Xana mivuyelo ya vukati byo sindzisa hi yihi eka tinovhele leti ta tsevu?

Nhlamulo ya xivutiso xa 3

Manyunyu ya xitsotso

Vukati byo sindzisa eka tsalwa leri a byi tirhangi. Cawuke a swi tsakerile leswaku Khanyisa a tekiwa hi Humphrey, vukati bya kona a byi tirhangi. Vukati lebyi byi onhekile va nga se tshama swin'we hi mhaka ya ku thumbiwa ka mhaka ya n'wana loyi Khanyisa a ri na yena a nga se hlangana na Humphrey. Khanyisa u tumbetile mhaka ya leswaku u na n'wana waka Makwakwa. Lawa a ma ri makungu ma tata wa yena na vanghana va yena ma leswaku n'wana a nga vuli leswaku Khanyisa i mana wa yena, kambe a vula leswaku i makkwavo wa yena. Timhaka ti fikile ti biha laha se a ku hetiwile ku lovola laha a ku tsakiwile ku karhi ku ciniwa ku nga tshinela swihlangi swa ka Cawuke laha ku nga na vayeni. Munghana wa Humphrey, Makhanduli u sungurile ku burisa swihlangi leswi hi ku swi vutisela swivutiso, laha Helani a nga boxa leswaku Nhleko David i n'wana Khanyisa. Mhaka leyi yi vavile Makhanduli ku fika laha a nga chumbutela Humphrey leswi a nga byeriwa hi swihlangi swa ka Cawuke. Ku tiveka ka timhaka teto hi kona ku nga faya vukati lebyi. Mhaka ya swihundla swo ka swi nga ri swinene endyangwini wa Cawuke wu heterile Khanyisa vukati lebyi a byi languterile hi mahlongati endzhaku ka loko lebyo sungula byi herisiwile hi ku rhandza ka tata wa yena. Khanyisa a nga vangi na nkateko wa ku kuma leswi a swi tsakela emasungulweni ya vunhwana bya yena. Hi ku rhandza ka yena Khanyisa a fanele a tekanile na Soyaphi loyi na ku onhana a va onhanile. Kambe tata wa kona u lakatse tilo a kaneta leswaku swi nga tshuka swi humelerile ku va n'wana wa yena a tekiwa eswisiwaneni swa thyaka na tinhwala na mataya.

Ndzi ngo tinciki

Vukati byo sindzisa bya Manayila na Muzayiwe a byi tirhangi hambiloko Ntekele a ringetile hi tindlela hinkwato. Manayila u xisile tata wa yena hi ku twa ntshikelelo a pfumela ku cata na yena hi kutwa ntshikelelo a pfumela ku cata na Muzayiwe. Ntekele u lulamisile nkhuvo wo saseka laha vakon'wani va nga fika ni madyambu ku tsakiwile swinene. Kwala swi tikombaka Muzayiwe a fanele ku kuma nsati wa yena, Manayila a nga voniwanga laha a nga nghena kona. Ntsako lowu a wu ri kona wu hundzuka gome. Manayila a laviwa hinkwako a nga kumeki. Ntekele a vonaka wonge u lo hlangana nhloko. Loko va ha vutisana tano, ko twala munhu a karhi a ba nyandhayeyo ehandle,

hiloko yo hirimukana ku ya twa swona. Ku vonakile mufana loyi a karhi a huwelela nyandhayeyo, a nghena emutini wa Ntekele hi ku tsutsuma. Ku kolola ka mufana loyi ku miyetile hinkwaswo vanhu va khitikana ku ya twa no vona leswaku ku lo humelela yini? Mufana loyi hiloko a twala a karhi a kalakala a ku: “Nyandhayeyo! Hatlisani manano! Manayila u tihoxe eka Nwana-Nghonyana manano!..... Hatlisani, hatlisani, hi ri Manayila u tihoxe eka N’wana-Nghanyona manano! Hatlisani!” Mufana loyi a rila a karhi a ta hi le tlhelo ra le nambyeni wa Mulungwe. A vonaka a chavile swinene, mahlo ya yena ma humerile na le handle, a chavile a karhi a rila no cinacineka a nga yimi ndhawu yin’we wonge o lumiwa hi vusokoti.

Nghanyana a xi ri xidziva lexi a xi na ngwenya yin’wana yo kariha ngopfu. Vanhu va tshikile hinkwaswo va tsutsumela exidziveni laha mufana loyi a kalakala a va komba leswaku Manayila u helele kona. Loko vanhu va ku gaa, exidziveni vo hlanganisiwa hi jesi ra Manayila leri a ri hayekiwile ehenhla ka nhlanga. Loko ku ya tekiwa jesi ko tshana papila leri a ri ri endzeni ka xikhwama xa jesi. Loko papila ri hlayiwa ku kumekile mahungu lama nga tsariwa hi Manayila ya mahlomula mbilu.

Marito yalawa hinkwawo, a ku na mutswari a nga ma hlayaka a kuma ku rhula. Ntekele na yena swi vile tano loko a hlayile a rhwala mavoko enhlokweni a ba nkosi lowukulu a rila a tlhela a vulavula marito yo vava ku tlula mpimo. Mufundhisi Chavani loyi a fanele a katekisa vatekani enkhubyeni a sungula ku nghena eka ntirho wo chavelela hikwalaho ka leswi a switikomba nkhuvo wu hundzukile nkosi. A ku vanghi na loyi a nga pfumela ku nghena exidziveni a hlambela ku lava Manayila ku fika laha va nga ya vitana Valungu va ta mpopola. Manayila a nga kumekangi exidziveni, ku laviwile ku kondza ku kumeka xipimbi xa nenge lowu a wu dyiwile wu sala exidziveni hi ngwenya ku nga ehleketiwa leswaku i masalela ya Manayila. Manayila hi nkarhi walowo a ri exitimeleni a karhi a kongomile edorobeni ra Bonn laha a famba a ya lava Jamboti wa yena. Hala ka Ntekele ku lulamisiwile nkosi ku lahliwa xipimbi xa nenge lowu a ku tshembiwa leswaku i wa Mananyila. Hi siku ra nkosi hi laha ku nga voniwa Jamboti a humelela endzhaku ka nkarhi lowo leha a nga ri kona. Loko a twile leswaku i nkosi wa Manayila wa yena, u vavisekile ngopfu hi ku ehleketa leswaku hi yena a nga va xivangelo xa rifu

ra Manayila. Endzhaku ka loko ku lahlwile a ta ya eswilahlweni a fika a rila a nga tsali kumbe ku vuya ekaya. Rin'wana ra masiku lawa ri kotlanile na ku vuya ka Manayila hi le Bonn hi movha wa Mufundhisi Chavani hi ndlela leyi a yi hundza hi le masirheni. Loko va vonile munhu emasirheni hi nkarhi lowu a va hundza hi wona, xikan'wekan'we Manayila u swi vonile leswaku u ta va a ri Jamboti wa yena. Manayila u chikile emovheni a tsutsumela laha Jamboti a ri karhi a vulavula na sirha ra Manayila, loko Manayila a ku wa tshinela laha Jamboti a ri kona, hi vona Jamboti a tsutsuma a baleka Manayila hikuva a tiva leswaku u file. Eku heteleleni Jamboti na Manayila va hlangana va tsaka rirhandzu ra vona ri pupuma nakambe.

Hi ya kwihhi?

Vukati byo sindzisa lebyi nga endliwa hi Makolo ku sindzisa n'wana wa yena Fanisa ku tekana na Rhelela a byi tirhangi. Hi vona hi laha Fanisa a nga rhandzana na Khorombi loyi eka mbilu ya Fanisa a ri wanuna loyi a ri na leswi a swi lava eka munhu loyi a fanele ku va nuna wa yena. Fanisa u rhandzanile na Khorombi exihundleni a karhi a swi tumbeta ekaya ka yena. Loko a ta va a pfumerile Rhelela hi vuxisi byo lava ku hambana na ntshikelelo wa vatswari va yena u endlile hi matimba ku kombisa leswaku Rhelela a hi munhu loyi a faneleke ku n'wi teka hikwalaho ka mahanyelo ya yena yo biha lama nga endla leswaku a n'wi ba va nga se tekana. Hi ku vona leswaku vatswari va yena a va herisi ku lulamisa loku ka vukati lebyi a va hlamuserile leswi Rhelela a nga xiswona u yile emahlweni a vonana na Khorombi wa yena. Loko vatswari va yena va ha tsakisiwile hi ku pfumela ka yena eka Rhelela va hlamarisiwile hi ku cinca ka xivumbeko xa Fanisa. Vatswari va xisati va hatlile va swi vona leswaku Fanisa u hundzukile a nga ha ri yena kutani mana wa yena a rhumela nkatikulobye wa yena leswaku a n'wi vutisa. Swi kumekile leswaku Fanisa u bihile emirini. Loko a vutisiwile leswaku i mani jaha ra kona swi kumeka leswaku i Khorombi wa ka Ndzwambi. Mhaka leyi yi hlundzukisile hosi Makolo ku tlula mpimo tanihileswi a nga lavi ku twa nchumu hi tekiwa ka n'wana wa yena hi va rixaka rimbe na ku va hala tlhelo a lavile leswaku n'wana wa yena a tekiwa hi Khorombi.

Fanisa u heleketiwile hi Khorombi a nga pfumela nandzu. A nga ha vuyangi Fanisa ekaya u lo namba a hlomisa sweswo. Vukati bya Fanisa na Khorombi a byi ri bya rirhandzu lera ntiyiso ilaha hi twaka va katekisiwaka na hi n'wana wa mufana. Hosi Makolo a hlambanyile leswaku a nge amukela xuma xa Vavenda kambe va ka Ndzwambi va yile va ya lovola. Rhelela a nga tsakisiwangi hi ku tekana ka Fanisa na Khorombi hikwalaho loko hosi Makolo a xavisile tiko ra Mudyaxihi a ya sayinela leswaku va hambanyisiwa na tiko ra vona va yisiwa endhawini leyi a yi ri marila nhlalala na leswaku vaVenda va hambanyisiwa na Vatsonga swi n'wi tsakisile ngopfu. Loko nyimpi ya switereka swo lwa na ku susiwa ka vanhu etindhawini ta vona ta kahle yi sungula eMudyaxihi Rhelela a yima na hosi. Ku khomisiwila vanhu hinkwavo lava a va alana na mhaka ya ku susiwa eMudyaxihi ku katsa na Khorombi. Rhelela hi yena a nga ya susa Fanisa eka vaKhorombi a n'wi hambanyisa na vukati bya yena loko Khorombi a ri ekhotsweni. Kambe ku sindzisiwa ka Fanisa ku hambana na Khorombi a swi susangi rirhandzu ra yena eka Khorombi naswona Rhelela a nga helangi a tekanile na Fanisa.

Xisomisana

Vukati bya Xisomisana na Xitapita byi tirhile nkarhi wuntsongo. Xitapita a rhandza Xisomisana ku fika laha na yena Xisomisana a nga n'wi rhandza Xitapita. Hi twa hilaha a hamba a vula leswaku a wisile maxangu ya ku endliwa hlonga hi Moyasi. Timhaka leti nga herisa vukati lebyi i ku humelela ka tinghala leti vavanuna va nkothoni va nga huma ku ya ti dlaya, madlayelo ya tona yo ka ya nga ha fambangi kahle. Xitapita loyi a tekanile na Xisomisana u dlayiwile hi yin'wana ya tinghala teto. Ku xavisiwa ka Xisomisana hi Moyasi eka Xitapita ku sindzisile Xisomisana ku tikuma a tekiwile hi Xitapita. Xitapita a hamba a xuxa eka Moyasi na Vuputsu tanhileswi a pfumala nsati. Moyasi a hamba a n'wi komba xisomisana leswaku loko a lava wo n'wi swekela a teke Xisomisana. Kunene Xitapita u humesile mali leyi Moyasi a yi lava kutani a teka Xisomisana. Ko va makumu ya vukati byo sindzisa exikarhi ka Xisomisana na Xitapita.

Masungi m'fana ka Maxele

Vukati byo sindzisa exikarhi ka Masungi na Khanyisa a byi tirhangi. Mhaka leyi nga endla leswaku vukati bya vona byi nga tirhi hi leswi a va nga rhandzanangi vona vambirhi kambe va sindzisiwile ku tekana hi ku rhandza ka vatswari va vona. Masungi na Khanyisa a va nga yelani, kambe a va hambanile swinene. Hi twa leswaku Masungi a rhandza hanyelo ra Xilungu kasi Khanyisa a ri nhwana wa xikhale wa Mutsonga. Masungi a tikhoma vunjhinga nkarhi hinkwawo, a hlamba, a basa a ambala leswo saseka. Kasi Khanyisa a timbalela n'wandhindhani na madeha. Khanyisa a nga koti na ku ololoxa mpahla, a tolovele leswo ka swi nga ayiniwi. Masungi a naverile ku cata xijagana loko a teka nsati, kambe va muti va n'wi alela va lava leswaku a teka hi muchongolo. Masungi u swi yingisile tanihi leswi a ri n'wana loyi a yingisaka vatswari va yena.

Masungi a akile yindlu, yindlu yo saseka, u xavile na nhundzu yo saseka leswaku muti wa yena wu ta pfhumba, leswaku i ndyangu wa munhu wa kahle swinene. Kambe ndyangu a hi ku saseka ka tindlu, ndyangu i rirhandzu. Ndyangu wa Masungi wu akiwile edyangwini ra rirhandzu. Rirhandzu a ri pfumaleka swinene endyangwini wa yena. Timhaka hinkwato ti vangiwile hi leswi Masungi a nga hlomisa a nga tsakangi embilwini ya yena. Khanyisa u ringetile hi tindlela hinkwato na matimba hinkwawo ya yena ku tsakisa vingi va yena hi ku sweka swakudya hinkwaswo swa xintu, tihove, tshopi, xankhomi ni mikhusu ya masiku hinkwawo naswona u swi kotile kambe a swi helangi hi ku tsakisa nuna wa yena na kan'we. Hi twa leswaku a nga swi koti ku sweka nyama, nyama a yo tselekiwa yi vila swinene yi kondza yi huma tingoti. Xivindzi a xi katingiwa xi oma xi nga ha dyeki. Khanyisa a swi n'wi tsandza ku hlayisa mpahla ya nuna wa yena. To tlhuvutsiwa ku fana na dzovo, ku ayina kona a ha ha vuli, a swi tsandzela kule. Khanyisa mitirho ya xintu a yi kota swinene hikuva lexi nga n'wi kumisa vukati na ku hlawuriwa exikarhi ka vanhwanyana i ku tiveka ka yena ka leswaku wa yi tiva mitirho ya xisati ku tlula vanhwanyana kulobye.

Mhaka ya ku tlhuvutsiwa ka mpahla ya yena ku kotisa dzovo yi endlile leswaku a nga ha tivi lexi a fanele a xi endla kutani a lan'wa. Masungi u lan'wile na ku dya a nga dyi ekaya siku leri hi ku hlundzuka. Hi ku hlundzuka ka yena u famile a ya endzela thicara Chauke na nsati wa yena laha a nga

fika a navela ku tshamiseka ka vona na ku yelana ka vona. Masungi a nga kumi kurhula hi nsati loyi mhana na hahani wa yena va nga n'wi kumela yena. Xikhale lexi hanyisa a hanya xona a xo tilavela hi yena mana wa Masungi hikuva a nga voni ku hoxekile nchumu. Mahanyelo na matikhomelo ma Khanyisa a ma karhata Masungi. Ku vuriwa leswaku hambiloko Masungi a byarile miroho ya Xilungu exirhapeni xa yena swekelo ra nsati wa kona a ri nga ri rona. Masungi a vonaka a nga tiphini hi vukati bya yena hikokwalaho a nga hlekeleli laha kaya na ku tshama kona a tala ku ka a nga tshama kona. Hi twa mutsari a boxa leswaku lava mahlo va hatlile ku swi vona leswaku Masungi a nga na ku rhula emoyeni wa yena. Ku xaniseka ka yena ku tikomba hi mahanyelo ya yena laha kaya. A a nga tshami ehansi a bula kumbe ku hlekelana ni nsati wa yena. Loko a ri laha kaya o tshama marhama ya pfimbile, a nga hlamulani na munhu. Kutani a sungula ku ondza, a huma timpfi tani hi vakhalabye, ni ku languteka a nga ha languteki tani hi khale hambi leswi a hlamba a bomba a tshama a basile.

Ku vilela ka Masungi hi mhaka ya Khanyisa loyi a nga n'wi faneli hi mhaka ya ku va a ri munhu wo hanya xikhale kasi Masungi a ri munhu wo hanya Xilungu swi endlile leswaku va nga kumi ku rhula. Ku vile na siku Masungi a nga suka a ya ka va thicara Chauke a ya dzumba kona siku hinkwaro na ku dya kona. A navela vutomi bya thicara Chauke na nsati wa yenahi leswi a vona vutomi bya vona byi yelana. Loko a ringeta ku kombisa nsati wa yena, mhani wa yena a nghena hi le xikarhi a nga n'wi nyiki nkarhi wo lulamisa timhaka ta yena na nsati wa yena ku fika laha loko Masungi a hlundzukile a nga vula marito yo ka ya nga tsakisi eka mana wa yena a va byela leswaku Khanyisa a nga ha ri nsati wa yena. U ta va nsati wa mhani wa yena loyi a nga n'wi hlawula hiku vula leswaku xikolokolo a n'wi teke. A vula leswaku kusuka nkarhi walowo Khanyisa u ta va hlonga ra mana wa yena. A hlamusela leswaku yena u ta titekela wa yena nsati laha a nga taka a nkombeli nchumu eka munhu na swona a nge xaniseki. A boxa bna leswaku u ta tlhelela exilungwinixa lexo ka xi nga nyawuli xo vuriwa hi mhani wa yena. Masungi u hlambanyerile mhani wa yena leswaku nge he pfuki a wu vikile kondzo endyangwini wa mhani wa yena ni siku ni rin'we. Marito lawa ya nga vulavula hi Masungi a byela mana wa yena N'wa-Ridonga a ya ri marito yo

vava ku ma twa ma vuriwa hi n'wana eka mutswari wa yena. Masungi a hlundzukile hi ku vona mana wa yena a n'wi teka ku kotisa xihlangi loko a vulavula na ku n'wi fuma a tlhela a fuma na nsati wa yena. Nkarhi lowu a ri na wona wa ku tshama ekaya a wu herile, kunene Masungi u tlhelerile entirhweni wa yena wa le Vila-Vila laha Mulungu wa yena a xavile hodela yi'wana eKoloni laha a nga ya tirha kona. Masungi u rhandzanile na nhwanyana wa Muxhosa loyi a nga hela a cata xilungu na yena. U tshamile malembe lamotala a nga ha vuyi ekaya a rivarile hi Khanyisa kambe n'wana loyi a nga n'wi kuma na Khanyisa a nga n'wi rivalangi. Vukati lebyi a nga tilavela byona a tsaka endzeni ka byona naswona a hanya Xilungu lexi a navela ku hanya xona na nsati wa yena. Vukati lebyi a nga sindzisiwa byona hi mana wa yena a byi tirhangi.

Sasavona

Vukati bya nsindziso endzeni ka tsalwa ra Xisomisana a byi tirhangi. Hi vona hi laha Ntlholameri a nga ndoveteriwa Risimati leswaku a n'wi teka, kambe Risimati a nga swi tsakeli hikuva a vona Ntlholameri a ri na xinyeku. Nakambe vukati lebyi nga sindzisiwa Sasavona hi xiviri hi Riburantani a byi tirhangi, kambe byi hetelerile hi ku dlayisa Mhlava hi Rinurantani. Riburantani ri dlayile Mhlava loko a arile leswaku mana wa yena va hundzuka nsati wa yena, lowa Riburantani. Hikokwalaho ka swona Mhlava u kumiwile ehansi ka mubedwa a hingakanyiwile hi mukwana a file.

Xivutiso xa ndzavisiso xa 4

Xana hi tihi timfanelo ta ximunhu leti kandziyeriweke eka matsalwa lama hlawuriweke?

Nhlamulo ya xivutiso xa 4

Manyunyu ya xitsotso

Ku na na timfanelo timbirhi ta ximunhu leti humaka eka *Universal Declaration of Human Rights* ti nga kandziyeriwa eka Khanyisa. Mfanelo yo sungula ya *Security rights that protect people against murder, torture and genocide* na ya vunharhu leyi nge *Liberty rights that people's fundamental freedoms in areas such as belief, expression, association and movement*

are protected. Mfanelo yo sungula ya vuhlayiseki na ku sirhelela munhu eka ku xanisiwa yi kandziyeriwile ematshan'weni ya ku va Khanyisa a nyikiwile yona. Khanyisa u xanisiwile emiehleketweni hi tata wa yena. Lexi i xiyimo lexi a fanele a biyeleriwile eka xona hi tata wa yena, kambe tata wa yena hi yena muvangi wa xona. Cawuke tani hi tata wa Khanyisa hi yena a fanele a sirhelela n'wana wa yena eka ku xanisiwa ka miehleketo ya yena ku fika laha a khomiwaka hi rihuhu, kambe ematshan'weni ya swona hi vona a ri yena a hlohlotelaka na ku kucetela mhaka leyi xanisaka Khanyisa ya ku lava leswaku a tshikana na Soyaphi a ta tekiwa hi munhu loyi ku ri na rifumo na mavhengele eka vona. Khanyisa a nga sirheleriwangi kambe u nyiketiwile hi tata wa yena eka ntshikelelo hikwalaho ka manyunyuyi ya tata wa yena. Hi vona hi laha mhaka yak u tshikiwa ka yena hi Soyaphi yi n'wi amukerisiwaka na le xibedhlele.

Mfanelo yin'wana leyi nga kandziyeriwa yo suka eka *Universal Declaration of Human Rights*, i ya vunharhu leyi vuriwaka *Liberty rights that people's fundamental freedoms in areas such as belief and expression be protected.* Leyi i mfanelo ya ntshuxeko wa munhu eka tlhelo ra leswi munhu eku hanyeni a pfumelaka eka swona. Ku ya hi mfanelo leyi, ku sindzisiwa ka Fanisa ku tekana na Rhelela a ku kandziyela mfanelo ya yena ya leswi a pfumela swona hi tlhelo ra vukati na rirhandzu. Khanyisa a pfumela eka ku tekiwa hi munhu loyi a a n'wi rhandzaka, loyi a nga na mahanyelo yo yelana na ya yena, loyi a ri mudyondzisi ku fana na yena ku nga ri munhu loyi a nga lulamiseriwa hi tata wa yena. Khanyisa loko a onhiwile hi Soyaphi a xi nga ri xihoxo a yi ri mhaka leyi a lo tiyimisela yona, hikwalaho a nga lavi no yisiwa hikuva a tiva leswaku Soyaphi u ta n'wi lovola. Timfanelo ta ximunhu leti humaka eka Vumbiwa, *The Constitution of South Africa, Act 108 of 1996* leti kandziyeriweke eka Khanyisa ti katsa mfanelo ya vukhume leyi vulavulaka hi *mfanelo ya ndzhuti wa munhu.* Cawuke u kandziyerile mfanelo ya ndzhuti wa vumunhu bya yena siku a nga n'wi alela ku lovorwa hi vaka Makwakwa lava a va tiyimiserile ku endla timfanelo hinkwato ta ku sungula vukati bya risima exikarhi ka Soyaphi na Khanyisa. Laha a ku hlengeletanile va vukati bya yena, vanghana va tata wa yena na munghana wa yena Martha, tata wa yena a n'wi hundzula xihlekiso. Kasi mfanelo ya vukhumembirhi, leyi

kandziyeriweke hi leyi nga *mfanelo wa ntshuxeko na vuhlayiselki bya munhu*. Mfanelo leyi yi kandziyeriwile eka Khanyisa hikuva a nga hlayisekangi ekaya hi tlhelo ra rirhandzu ku va a rhandzanile na Soyaphi, hi nkarhi lowu a khomiwile hi rihuhu a hamba a teka ntambhu a tisungu u kotile ku ya tihayeka ensinyeni hikuva ku nga ri na vuhlayiseko byo ringana. Khanyisa a tshama a ri karhi a rila loko a vona tata wa yena loyi a nga vuli nchumu hi mihloti ya yena hala tlhelo Khanyisa a ri munhu la tikeke. A nga hlayisekangi Khanyisa a ri eka xiyimo lexi a lava vuhlayiseki lebyikulu. Khanyisa a tekeriwile ntshuxeko wa ku tekiwa hi Soyaphi loyi a tiva leswaku u ta n'wi teka, a ri hava ntshuxeko wa vumunhu bya yena hikwalaho ka ku sindzisiwa ku tekiwa munhu wo fuma wo huma emitini ya mavito lamakulu. Mfanelo ya khumetsevu yona i *mfanelo ya ntshuxeko wo humesa mavonelo*. Ku ya hi Vumbiwa munhu un'wana na un'wana u na mfanelo yo humesa erivaleni miehleketo ya yena. Cawuke u kandziyerile matitwelo ma Khanyisa. Hambiloko a humserile mavonelo na matitwelo ma yena leswaku u ta lovorwa hi Soyaphi, tata wa yena u tlurile matitwelo ya yena a sindzisa leswaku ku endliwa leswi yena a lava swona.

Ndzi ngo tinciki

Ku ya hi timfanelo leti nga boxiwa eka *Universal Declaration of Human Rights*, mfanelo leyi nga kandziyeriwa ya ximunhu eka Manyila i mfanelo ya ntshuxeko wa munhu eka tlhelo ra leswi munhu a pfumelaka eka swona. *Liberty rights that people's fundamental freedoms in areas such as belief*. Hi ku sindzisiwa ka Manayila ku tekana na Muzayiwe swi komba ku kandziyeriwa ka mfanelo ya yena ta leswi a pfumelaka swona hi tlhelo ra swa vukati. Manayila a pfumela leswaku u ta tekiwa hi munhu loyi a n'wi rhandzaka, loyi a n'wi tivaka. Kambe hi vona ku kandziyeriwa leswi a pfumelaka swona hi tata wa yena loko a n'wi sindzisa ku tekana na Muzayiwe loyi a n'wi nga tiveki na ku n'wi rhandzi. Timfanelo ta ximunhu leti nga kandziyeriwa eka Manayila loko hi languta eka Vumbiwa, *The Constitution of South Africa, Act 108 of 1996* i mfanelo ya vukhumetsevu leyi vulavulaka hi *ntshuxeko wo humesa mavonelo*. Ku ya hi Vumbiwa munhu un'wana na un'wana u na mfanelo yo humesa erivaleni ya yena leswi katsaka ntshuxeko wa ku amukela kumbe ku nyika mahungu kumbe miehleketo. Ntekele, tata wa Manayila a kandziyela mfanelo ya

Manayila nkarhi hinkwawo loko a karhi a n'wi sindzisa ku tekana na Muzayiwe. Ntekele a nga amukeri mavonelo ma Manayila leyo lava ku tekiwa hi loyi a rhandzanaka na yena. Nakambe a nga lavi no twa nchumu hi mhaka ya leswaku Manayila u na jaha leri a rhndzanaka na rona. Ntekele a kandziyela mfanelo ya Manayila ya ku tihlamusela, a nga n'wi nyiki ntshuxeko lowu nga n'wi fanelawo hlamusela mahungu lama Manayila a taka na wona kumbe ku ma amukela.

Hi ya kwihhi?

Eka timfanelo ta ximunhu leti nga boxiwa, ku na timfanelo timbirhi ta ximunhu leti humaka eka *Universal Declaration of Human Rights*, ti nga kandziyeriwa eka Fanisa. Mfanelo yo sungula ya *Security rights that protect people against murder, torture and genocide* na ya vunharhu leyi nge *Liberty rights that people's fundamental freedoms in areas such as belief, expression, association and movement are protected*. Mfanelo yo sungula ya vuhlayiseki na ku sirhelela munhu eka ku xanisiwa yi kandziyeriwile ematshan'weni ya ku va Fanisa a nyikiwile yona. Hosi Makolo tani hi tata wa Fanisa hi yena a fanele a sirhelela n'wana wa yena eka ku xanisiwa na ku biwa hi Rhelela tani hi mutswari na hosi ya tiko. Kambe ematshan'weni ya swona hi vona a ri yena a hlohlotelaka na ku kucetela mhaka leyi loko a sindzisa Fanisa ku tekiwa hi Rhelela hikuva eka vaRhelela ku ri na rifumo ra mavhengele. Fanisa a nga sirheleriwangi, kambe u nyiketiwile na ku sindzisiwa ku tekana na Rhelela hikwalaho ka makolo ya tata wa yena. Hi vona hi laha Rhelela loyi siku rin'wana xi nga n'wi himetela a nga onhangi nchumu laha ku nga ku kandziyeriwa ka mfanelo ya ku ka munhu a ga fanelagai ku xanisiwa hi maxaniselo wahi kumbe wahi.

Mfanelo yin'wana leyi nga kandziyeriwa yo suka eka *Universal Declaration of Human Rights*, i ya vunharhu leyi vuriwaka *Liberty rights that people's fundamental freedoms in areas such as belief and expression be protected*. Leyi i mfanelo ya ntshuxeko wa munhu eka tlhelo ra leswi munhu eku hanyeni a pfumelaka eka swona. Ku ya hi mfanelo leyi nga boxiwa, ku sindzisiwa ka Fanisa ku tekana na Rhelela a ku kandziyela mfanelo ya yena

ya leswi a pfumela swona hi tlhelo ra vukati na rirhandzu. Fanisa a pfumela eka ku tekiwa hi munhu loyi a a n'wi rhandzaka, loyi a nga na mahanyelo yo yelana na ya yena ku nga ri munhu loyi a nga lulamiseriwa hi tata wa yena. Fanisa a ri munhu loyi a pfumela eka mahanyelo yo xiximeka ya ximunhu na ndzhuti leswi Rhelela a nga ri na swona. Kutani loko a sindzisiwa ku tekana na Rhelela a ku ri ku kandziyeriwa ka mfanelo ya ku pfumela ka leswi a pfumela eka swona. Timfanelo ta ximunhu leti humaka eka Vumbiwa, *The Constitution of South Africa, Act 108 of 1996* leti kandziyeriweke eka Fanisa ti katsa mfanelo ya vukhume leyi vulavulaka hi *mfanelo ya ndzhuti wa munhu*. Rhelela u kandziyerile mfanelo ya ndzhuti wa vumunhu bya yena siku a nga n'wi mbeytela endleleni a nga onhang nchumu. Rhelela u hundzurile Fanisa tani hi xiharhi xo pfumala vutihlamuleri loko a n'wi fayetela a kandziyela ndzhuti wa yena wa vumunhu a n'wi hundzula xihlekiso. Kasi mfanelo ya vukhumembirhi leyi kandziyeriweke hi leyi nga *mfanelo wa ntshuxeko na vuhlayiselki bya munhu*. Mfanelo leyi yi kandziyeriwile eka Fanisa hikuva a nga hlayisekangi ekaya hi tlhelo ra rirhandzu ra yena na Khorombi. Fanisa a tshama a ri karhi a chava leswaku loko vatswari va yena vo swi twa leswaku u rhandzana na Khorombi va ta n'wi karhata, Fanisa a ri hava ntshuxeko wa vumunhu bya yena hikwalaho ka ku sindzisiwa ku tekana na Rhelela. Mfanelo ya khumetsevu yona i *mfanelo ya ntshuxeko wo humesa mavonelo*. Ku ya hi Vumbiwa munhu un'wana na un'wana u na mfanelo yo humesa erivaleni miehleketo ya yena. Makolo, tata wa Fanisa u kandziyerile mavonelo ya Fanisa a n'wi chavisa na ku humesa mavonelo ya yena hi tlhelo ra ku rhandza Khorombi. Mfanelo ya vumakumembirhi hi yin'wana leyi nga kandziyeriwa eka timfanelo ta Fanisa. Mfanelo leyi i mfanelo ya ntshuxeko wa ku fambafamba lowu hlamuselaka leswaku muakatiko un'wana na un'wana u na mfanelo yo nghena ku tama a ri kona no tshama kun'wana na kun'wana laha Riphabiliki. Hosi Makolo loko a ta va a tivile ta Fanisa na Khorombi endzhaku ka loko a onhekile a tsan'wa na ku nga swi lavi leswaku Fanisa a tekiwa hi munhu wa rixaka rin'wana na ku va a ya tshama endhawini ya le Vhenda. Laha hi vona leswaku Fanisa a ku tluriwa timfanelo ta yena ta vutshamo na ku fambafamba.

Xisomisana

Xisomisana u hanyile ehansi ka ntshikelelo na ku xanisiwa hi Moyasi, loyi a tshamela ro kandziyela timfanelo ta yena ta ximunhu. Moyasi a nga endli Xisomisana munhu, a n'wi endla xihari lexi faneleke ku tirhela ku vuyisela yena. Timfanelo ta ximunhu leti humaka eka *Universal Declaration of Human Rights* ta Xisomisana leti tluriweke ti katsa mfanelo yo sungula na ya vuntlhanu. Mfanelo leyo sungula hi leyi nge, *Security rights that protect people against murder, torture and genocide..* Xisomisani i munhu loyi a nga xanisiwa ngopfu evuton'wini bya yena. A yi kumangi mfanelo ya ku sirheleriwa hikuva a pfumala musirheleri na munhu loyi a fanele ku n'wi sirhelela hi yena loyi a hundzukile muxanisi wa yena. Moyasi u kandziyerile timfanelo ta Xisomisana ta ximunhu, a nga n'wi sirhelelanga eka leswi tanihi n'wana a fanele ku n'wi sirhelela eka swona. Moyasi a hamba a n'wi endla xibye xa vucincanisi loko a lava mali, a nga chavi ku a n'wi nyiketa vavanuna a nga se ringanela ku tekiwa. Moyasi a n'wi tirhisa mitirho hinkwayo ya vusati yena a lo titshamela a tinwela byalwa. Xisomisana i munhu loyi a nga pfumatiwa timfanelo ta nsirhelelo evuton'wini bya yena. Xisomisana a nga sirhelelekangi eka ku xanisiwa hikuva a tshamela ro xanisiwa hi Moyasi. Xisomisana u tirhile mitirho yo tika a ha ri xihlangi, mitirho ya vandzekela na ku xavisa byalwa a ha ri lontsongo. U ngenhisiwile na le timhakeni ta tekiwa a, sindzisiwa a ha ri ntsongo ku tekiwa hi Xitapita. Mfanelo yo sirheleriwa eka nxaniseko a nga yi kandziyeriwile. A nga kumangi na mfanelo ya ku vulavula matitwelo ya yena ya yingisiwa hi Moyasi

Mfanelo ya vuntlhanu eka *Universal Declaration of Human Rights* yi vulavula hi mfanelo leyi nge, *Equality rights that guarantee equal citizenship, equality before the law and freedom from discrimination.* Mfanelo ya ntshuxeko wa ku ringana Xisomisana a nga hlangananga na swona evuton'wini hikuva a nga ringanisiwi tani hi munhu hi Xisomisana. Moyasi hi yena a tshamela ro kandziyela timfanelo ta Xisomisana ta ximunhu. Moyasi a n'wi tirhisela vutomi byo n'wi hlawula evanhwini a n'wi teka nga ri nchumu. Yena a ti teka a ri ehenhla ka Xisomisana wonge a swi lo tsarisiwa swona enawini wa nhloko ya yena leswaku yena na Xisomisana ku na nawu lowu va hambanyisaka. Eka timfanelo ta ximunhu leti nga hlamuseriwa eka

Vumbiwa ra *The Constitution of South Africa, Act 108 Of 1996* eka ku avanyisa ka vambirhi ka timfanelo ta vanhu, *Chapter two, Bill of Rights* hi kuma ku kandziyeriwile mfanelo ya vunkaye, ya vukhume, ya vukhumembirhi na ya vukhumenharhu eka Xisomisana . Mfanelo ya vunkaye i *mfanelo ya ku ringana*. Mfanelo leyi yi boxa timhaka ta ntlhanu ta nkoka emhakeni ya ku ringanisa vanhu leti nge:

-Un'wana na un'wana wa ringani emahlweni ka nawu naswona u na mfanelo yo sirheleriwa hi ku ringani na ku pfuniwa hi nawu.

-Ku ringanisiwi swi katsa na ku kuma ku khorwisiwa loku hetisekeke no ringanaka timfanelo hinkwato na mitsunxeko. Ku yisa emahlweni ku kumeka ka ku ringani, milawu na tindlela tin'wana leti nga endleriwaku sirhelela no humelerisa vanhu, kumbe mitlawa yo karhi ya vanhu, lava va nga fanelangiki swi nga ha endliwa fambiselo ra xihlawuhlawu leri nga fanelangi swi nga ha endliwa.

-Mfumo a wu fanelangi ku khoma van'wana hi xihlawuhlawu hi mukhuva wo ka wu nga ri wunene hi ndlela leyi kongomeke kumbe leyi gegaka ehenhleni ka munhu wihi kumbe wihi hi xivangelo xin'we kumbe ku tlula, ku katsa ni rixaka, rimbewu, ku va wanuna kumbe wansati, ku bebula, ku va munhu a tekile/ tekiwile kumbe a nga tekangi/tekiwangi, rixaka kumbe ntlawa wa vanhu lowu a humaka eka wona, muvala ku voyamela eka rimbewu ro karhi, vukhale vulamari, vugandzeri, ripfalo, swikhohlwakholwana, mfuwo, ririmi na ku tswariwa

-Ku hava munhu loyi a nga tirhisaku xihlawuhlawu xo ka xi nga lulamangi hi ku kongomisa kumbe hi ku gega ehenhleni ka munhu wihi na wihi hikwalaho ka xivangelo xin'we kumbe ku tlula hi ku sivela kumbe ku yirisa xihlawuhlawu lexi nga lulamangiki.

-Xihlawuhlawu hi xivangelo xin'we kumbe ku tlula eka leswi swi longoloxiweke eka xiyengenyana xa (iii) a xi lulamangi handle ka loko ko kombisiwa leswaku ku hlawula kaloko ku lulamile.

Khombo leri Xisomisana a nga va na rona i ra leswaku a nga nyikiwanga timfanelo ta yena ta ku ringanisa. Xisomisana a nga ringanisiwi ku kotisa

munhu. Hinkwako laha a nga ta hi kona a khomiwa ku kotisa xicapita lexi nga pfuneki nchumu. Timfanelo hinkwato leti nga hlamuseriwa laha henhla ti tluriwile na ku kandziyeriwa evuton'wini bya yena. Yin'wana mfanelo leyi nga kandziyeriwa eka Xisomisana i Mfanelo ya vukhume leyi yi nga *mfanelo ya ndzhuti wa munhu*. Vumbiwa ri hlamusela leswaku munhu un'wana na un'wana u tshama a ri na ku xiximeka na ndzhuti, a tlhela a va na mfanelo yo xiximiwa na ku sirheleriwa ka ndzhuti wa yena. Xisomisana u tekeriwile ndzhuti wa yena wa na ku xiximeka a nga nyikiwangi mfanelo ya yena yo xiximiwa na ku sirheleriwa ka ndzhuti wa yena hi Moyasi. Yin'wana mfanelo ya Xisomisana leyi nga kandziyeriwa i mfanelo ya vukhumembirhi leyi yi nga *mfanelo ya ntshuxeko na vuhlayiseki bya munhu*. Nhlamuselo leyi nyikiwaka hi Vumbiwa ehenhla ka mfanelo leyi hi leyi landzelaka leyi nge: munhu un'wana na un'wana u na mfanelo ya ntshuxeko na ku sirheleriwa ka yena, leswi katsaka na mfanelo ya leswaku:

-a nga tekeriwi ntshuxeko handle ka xivangelo xo twala kumbe ku nga ri na xivangelo lexi faneleke;

-a nga pfalleriwi yexe nkarhinyana handle ka ku tengisiwa.

-Mfanelo yo va a ntshuxekile eka mikhuva hinkwayo ya madzolonga swivangelo swa tiko kumbe na swa le tlhelo;

-Mfanelo yo va a nga xanisiwi hi ndlela yihi na yihi; na

-Ku va a nga khomiwi kumbe ku xupuriwa hi ndlela ya tihanyi yo pfumaleka vumunhu no va yi chicha xiyimo.

Munhu un'wana na un'wana u na mfanelo ya ku xiximiwa vuhetiseki bya miri na bya rihanyu ra miehleketo, leswi katsaka na mfanelo

-Yo tiehleketeta hi yexe mayelana na ku tswala kumbe ku bebula

-Vuhlayiseki na ku lawula miri wa yena; na

-Ku va a nga nghanisiwa eka milavisiso ya vutshunguri kumbe ya xisanyense handle ko nyika mpfumelelo wa yena.

Xisomisana u kandziyeriwile timfanelo hinkwato ta yena ta ntshuxeko wa nhlayiseko wa ximunhu. A nga ri na loyi a nga n'wi pfunaka ku n'wi kombisa leswi nga n'wi fanela, a tshamela ro xanisiwa a nga hlayisekangi. Yin'wana mfanelo leyi nga kandziyeriwa ya Xisomisana i mfanelo ya vukhumenharhu yi nga *mfanelo ya ntshuxeko eka vuhlonga, ku tirhisiwa tanihi hlonga na ku tirhisiwa hi nsindziso*. Ku ya hi timfanelo ta ximunhu ta Vumbiwa ku hava munhu loyi a nga ha endliwaka hlonga, ku tirhisiwa tani hi hlonga kumbe ku tirha hi nsindziso. Leswi Vumbiwa ri vulaka swona swi fularhela leswi a swi endliwa eka Xisomisana hi Moyasi. Xisomisana a tirhisiwa tani hi hlonga, a tlhela a tirhisiwa hi nsindziso. Hi nga kota ku vona leswaku ku hava na mfanelo ya ximunhu na yin'we leyi Moyasi tani hi munhu loyi a tivitana mhani wa Xisomisana a nga yi kandziyelangiki. Moyasi u kandziyerile hinkwato timfanelo ta Xisomisana

Masungi m'fana ka Maxele

Ku ya hi rimba ra thiyori ra timfanelo ta vanhu hi vula leswaku loko munhu a aleriwa kumbe ku siveriwa ku endla leswi a swi tsakelaka na ku pfumela eka swona u kandziyeriwile timfanelo ta yena ta ximunhu ta ntshuxeko wa ku endla leswi a swi pfumelaka na ku swi rhandza. Leyi i mfanelo ya vunharhu ya *Universal Declaration of Human Rights* leyi vuriwaka leswaku i *Liberty rights that people's fundamental freedoms in areas such as belief, expression, association and movement*. Laha swi katsa ku tluriwa ka timfanelo ta munhu ta ku endla leswi a pfumelaka eka swona swa vutomi bya yena, laha hi nga vulaka swa vupfumeri bya yena eka timhaka to hambanahambana. Hi nga vula leswaku Masungi u aleriwile ku hanya leswi a pfumelaka eka swona hi vatswari va yena. Vatswari va yena va n'wi tekele ntshuxeko wa yena wa ku humelerisa leswi a kholwaka swona mayelana na ndyangu wa yena. Hi ku endla swesswo swo n'wi alela hi vula leswaku va kandziyerile timfanelo ta yena.

Ku ya hi *The Constitution of South Africa, Act 108 Of 1996*, eka *Chapter two ya Bill of Rights* Masungi u aleriwile timfanelo ta ximunhu ta *ntshuxeko wo humesa mavonelo*. Endzeni ka ntshuxeko wo humesa mavonelo ku hlamuseriwa leswi landzelaka swa nkoka leswi vulavulaka swi hlamuseriwa leswaku, munhu un'wana na un'wana u na mfanelo yo humesela erivaleni

miehleketo ya yena, ku katsa na: Ntshuxeko wa ku amukela kumbe ku nyika mahungu kumbe miehleketo.

Masungi u kandziyeriwile mfanelo ya yena ya ku humesela erivaleni miehleketo ya yena hikokwalaho ka ndhavuko wa ku xixima vatswari. Ndhavuko wu na ntshikelelo wa leswaku loko u boxa mavonelo ya wena lama hambanaka ehanhla ka mhaka yo karhi leyi nga lerisiwa hi vatswari u pfumala xichavo ekala vakulukumba. Maendlelo lawa hi wona ma nga endla leswaku mfanelo ya yena yo humesela ehandle mavonelo yo amukela kumbe ku nyika miehleketo ya yena eka leswi vatswari va yena a va swi vula yi kandziyeriwa.

Sasavona

Hi kuma ku kandziyeriwa ka timfanelo ta ximunhu ta Mhlava leti nga kandziyeriwa hi Riburantani. Riburantani ri dlayile Mhlava yi ri ndlela ya ku n'wi sivela matitwele ya yena hi ku tekiwa ka mhani wa yena hi Riburantani. Mfanelo ya ximunhu leyi nga kandziyeriwa i ya vuhlayiseki na vusirheleli eka leswi vangaka ku xaniseka na ku humesa erivaleni matitwele ya munhu leyi hi ku ya hi *Universal Declaration of Human Rights*, yi nga mfanelo yo sungula. Mfanelo leyi yi *vitaniwa Security rights that protect people against murder, torture and genocide*. Ku ya hi rimba ra thiyori lera timfanelo ta ximunhu, hi nga vula leswaku ku kandziyeriwile mfanelo ya UDHR leyi yi mfanelo ya ku sirheleriwa eka ku dlayiwa na ku xanisiwa. Mhlava ku kandziyeriwile mfanelo ya yena ya nsirhelelo waku dlayiwa hi Riburantani. Kasi mfanelo yin'wana ya UDHR yi nga kandziyeriwa i ya vunharhu leyi vuriwaka *Liberty rights that peoples's fundamental freedoms in areas such as belief, expression association and movement be protected*. Leyi i mfanelo ya ntshuxeko wo hlamusela mavonelo na matitwelo ya munhu eka leswi a swi pfumelaka na ku swi tsakela. Mhlava u aleriwile na ku kandziyeriwa mfanelo ya yena ya ku kombisa mavoneleo na ku pfumela ka yena eka leswaku mhani wa yena a va fanelangi ku tekiwa na yena va hundzuka vakatikuloni wa yena. Kasi hala ka Vumbiwa, *The Constitution of South Africa, Act 108 of 1996* eka *Chapter two* ya *Bill of Rights* hi kuma

leswaku ku kandziyeriwle mfanelo ya khumen'we, yi nga *mfanelo ya vutomi*. Vumbiwa ri hlamusela leswaku un'wana na un'wana u na mfanelo yo hanya. A swi vangji tano hi Mhlava hikuva u dlayiwile a tekeriwa mfanelo ya yena yo hanya. Mfanelo ya khumembirhi *mfanelo ya ntshuxeko na vuhlayiseki*, Mhlava a nga sirheleriwangi hikwalaho a nga hlayisekangi eka Riburantani hikuva u kumekile a dlayiwile a tlhela a tumbetiwa ehansi ka mubedwa. Mfanelo ya vuhlayiseki yi kandziyeriwile. Mfanelo yin'wana i ya vukhumetsevu, yi nga *mfanelo ya ntshuxeko wo humesa mavonelo*. Mavonelo ya Mhlava ya ku kombisa ku ka a nga yimi na mhaka ya leswaku nuna wa yena a tlhela a tekana na mhani wa yena yi kandziyeriwile. Ku tluriwa na ku kandziyeriwa ka timfanelo ta Mhlava swi koxile vutomi bya yena.

NKATSAKANYO

Hi vonile hi ndlela leyi vatsari eka matsalwa lama hlawuriweke va nga paluxa vukati byo sindzisa hi vutshila lebyikulu hi yona eka matsalwa ma vona. Xo sungula tsalwa rin'wana na rin'wana ri na vito leri hi ku hlaya ntsena munhu a nga swi koti ku vona xikan'wekan'we leswi yi vulaka swona hi ku yi langutisa ntsena. Vito ra tsalwa rin'wana na rin'wana ri na nhlamuselo ya le ndzeni kumbe nkongomelo wa leswi tsalwa ri dyondzisaka vanhu swona. Hambiloko hi kongomile eka ku paluxa vukati byo sindzisa ntsena ku twisisa mapaluxelo ya matsalwa lawa mulavisisi a fanele ku endla nxopaxopo wo hetiseka wa tsalwa hinkwaro a khedzakhedza ku vona hi laha nhlokomhaka ya vukati byo sindzisa yi nga lukisiwa na ku paluxisiwa xiswana. Hi xitsariwa lexi mulavisisi u swi kotile ku humesela erivaleni vukati byo sindzisa leswi byi nga humelerisa xiswona eka tsalwa rin'wana na rin'wana. Xa vambirhi ku kumekile na swivangelo swa leswi vukati byo sindzisa byi nga tisa xiswona eka tsalwa rin'wana na rin'wana. Xa vunharhu hi kotile ku vona leswaku eka matsalwa lawa vukati byo sindzisa a byi tirhangi. Leswi swi hi pfulaka mahlo ya ku vona leswaku xivangelo xa ku vona vana van'wana va tshama va nga ri na vatswari va vona hinkwavo, vukati byo sindzisa xi nga va xona xin'wana xa swivangelo hi ku nga tirhi ka byona. Vukati lebyi bya sunguriwa hi nsindziso, nkarhi wun'wana ku tlhela ku kumeka vana, kambe

byi hela endleleni nuna na nsati va hetelela hi ku hambana vana va kumeka va kurisiwa hi mutswari un'we. Hikuva vana va fanele ku kurisiwa hi mutswari un'we va kumela va tekeriwile mfanelo ya ku kurisiwa kahle endyangwini lowu nga na vatswari hinkwavo. Leswi swi hi yisa eka timfanelo ta ximunhu leti nga kandziyeriwa leyi nga mhaka ya vumune leyi hi nga yi vona eka matsalwa llama hlawuriweke.

TIBUKU LETI TIRHISIWEKE

- Abrams, D. 1988. European journal of social psychology, Wiley Online Library
- Abrams, M.H. 1988. A glossary of literacy terms, Hafcourt Brace College Publishes, New York
- Akhtar, N. and Khan, A. 2017. Interpersonal problems in Arranged and Love marriages, Pakistan Journal
- Amnesty International.(2019). Human Rights: A Very Short Introduction. Oxford University Press.
- Atakav, E.2020. Growing Up Married (2018): representing forced marriage on screen, Journal Article
- Babbie, E. 2004. The practice of Social Research (4th ed.) Belmont: Wadsworth.
- Baloyi, M. E. 2013. Wife Beating amongst Africans as a challenge to pastoral care in die skrifilia 47
- Baloyi, M.E, 2013, Wife beating amongst Africans as a challenge to pastoral care in die skrifilia 47
- Braune, V. and Clarke, V. 2006. Using Thematic Analysis in Psychology. Qualitative Research in Psychology, 3, 77-101. The University of England. Cold Harbour Lane.
- Bryman, A. (2016) Social Research Methods. Oxford University Press
- Cambridge Advanced Learners 'Dictionary of English. 1985. Cambridge University Press.
- CEDAW, 1992. " General Recommendation No. 19: Violence Against Women" UN Document No. A/47/38
- Chantler, K. and McCarry, M. 2020. Forced Marriage, Coercive Control, and Conducive
- Cohen, L and Manion, L 1989. Research Methods in Education, London Routledge
- Creswell, J.W. 2014. Educational research : planning, conducting and evaluating quantitative and qualitative research.8th edition. New York: Pearson.
- Crystal, D. 1992. The Cambridge Encyclopaedia of Languages. Cambridge University Press

Denzin, N. K. and Lincoln, Y.S. (Eds.). 2011. The SAGE Handbook of Qualitative Research. 3rd ed. Thousand Oaks: SAGE Publishers.

Denzin, N.K. and Lincoln, Y.S. (Eds.) 2011. The Qualitative Inquiry Reader. Thousand Oaks: SAGE Publications.

Encyclopaedia Britannica.(1968). Arranged Marriage (Vol.16) Chicago: William Benton Publisher.

Funk and Wagnalls, Standard Dictionary of the English Language, International Edition vol.2 ,1968. Funk and Wagnalls,Bury , United Kingdom

Girls not Brides, 2011. Women in Ethiopia today

Google. www.google.org 08 June 2024

Guba, E. G. and Lincoln, Y.S. 2005. Paradigmatic Controversies, Contradictions, and Emerging Influences.

Haviland, J.H. (2020). Cultural Anthropology: Tribes, States and the Global System. Rowman & Littlefield Publishers.

Hayward, S. 1984. Wikipedia, Free Encyclopaedia

Hofsede, G, 1984. National Cultures and Corporate Cultures Sofla Bulgaria: Klasika Still Publishing House

Jocelyne, E.S. 2011. Men's Experience of Violence and Abuse from a Woman Intimate Partner: Power, Masculinity and Institutional Systems: An Unpublished PHD Thesis, University of East London.

John Locke Quotes. 2005 Retrieved November 7, 2005 from Brainy Quote Web Site: http://www.brainyquote.com/quotes/authors/j/john_locke.html

Junod HP. 1938. Bantu Heritage Swiss Missin of South Africa, Pretoria

Kakar, M. and Yousaf, F. 2022. Gender, political, economic instability into Forced Marriage, Journal Article

Khan, S. (2019) 'The Arranged Marriage Process', Journal of Family Studies, vol. 25, no. 1, pp. 12-25.

Khosa ,T.H. 1979. Manyuny ya Xitsotso : J.L. van Schaik

Law, J. and Martin, E.A. 2014. A Dictionary of Law (7ed), United Kingdom: Oxford University Press.

Levitas, B. 1983. Ethnology, Oxford University Press Southern, U.S.A

Machaka B.J. 2019. The Cultural Practice of Ukuthwala in South Africa. North Wets University.

Machan, T. 1989. Individuals and their rights. La Salle, IL : Open Court Publishing Company.

Macmillan, J. H. and Schumacher, S. 2010. Research in Education: A Conceptual Introduction. New York: Harper Collins.

Maluleke, K.S. 2020. Xihlamuselamarito xa Vukosi xa Xitsonga –Xinghezi. Sasavona Publishers and Booksellers (Pty) Ltd

Maluleke M.J. 2012. Culture, Tradition, Law and Gender Equality. Potchefstroom Electronic Law Journal.

Maluleke, M.J. 1985. Hi ya kwihi? J.L Schaik (Pty) Ltd

Marhanele, M.M and Bila, V. 2016. Tinhlungu ta rixaka :Dikixinari ya ririmi ra Xitsonga. Polokwane, South Africa: Timbila Poetry Project

Marivate D.C 1936. Sasavona. Morija Printers

Marshall, J. 2012. Culture, Tradition, Law and Gender Equality. Potchefstroom Electronic Law Journal Article

Martin, R. 1985. Rawls and rights. Lawrence , Kansas: University Pressof Kansaas.

Mathebula. M. 2013. 800 years of Tsonga History (year 1200-year 2000): Sasavona Publishers and Bookseller PTY. Ltd. Burgersfort

Mickee, A. 2003. Textual Analysis Googles Book, Wikipedeia (03/06/09)

Mouton, J. na Marais, H.C. 1988. Basic concepts in the methodology of the Social sciences. Pretoria: Human Sciences Research Council

Mtshali, V 2014. Forced child marriage practiced of unbiased stereology: an introductionof bio scientists

Mtshali, V. 2014. Forced child marriage practiced under the pretext of customary marriage in South Africa. Journal Article

Mugni, M. 2019. Peran United Nations Children Fund (UNICEF) dalam Penanggulangan pernikahan Dini Tahun 2016-2019. eJournal Ilmo

Mwambene & Sloth-Nielsen. 2011. Benign Accommodation? Ukuthwala, forced marriage and the South African Children’s Act. - Journal of family Law and Practice.

Mwambene, L. 2018, African human rights law journal

Myburgh, A.C. 1981. Anthropology For South Africa: Van Schalk (pty) Ltd, Hatfield Pretoria

Naima Bendriss, 2008. Report on the practice of forced marriage in Canada: Interviews with frontline workers: Exploratory research conducted in Montreal and Toronto

Nixon, Z. 2018. 10 Tips for students on How to avoid plagiarism in your writing. Available at: <http://writingcooperstive.com/10-tips-for-students-how-to-avoid-plagiarism-in-your-wriing-11892264deb4?gizz=f08305f2d486>

Nkululeko Nyembezi. December 2022. A journalist at SABC news

Ntsanwisi, H.W.E. 1954. Masungi M'fana Ka Maxele, Bantu's Publishers's Home, Johannesburg

Pandey, P. and Pandey, M.M. 2015. Research Methodology: Tools and Techniques. Romania. Bridge Centre.

Raphalala T.D and Musehane. N.M. 2013. Arranged marriage practices of the Vhavenda community of the Vhembe District, Limpopo

Saunders, M.N.K. & Lewis, P.(2012). Doing Research in Business and Management. Pearson Education Limited.

Shelley, C. 2013. Beating Children Is wrong, Isn't? Resolving conflicts in the encounter between Religious World views and child protection. Ecclesiastical Law Journal

Singh, Pant, Dhakal etc (2012). Level of adoption and factor affecting the level of adoption

Sisters, S. 2011. Landmark Supreme Court ruling: immigration policy on forced marriage is unlawful. Journal Article

South African Broadcasting News Online. 2019. Outrage as Forced Child Marriages Resurface in Eastern Cape. 14-year old girl abducted and forced to marry older man Available at www.sabcnews.com.

South African Broadcasting News Online. 2020. Young Zim Girls Forced into Marriage as Struggle for Survival Intensifies. Available at www.sabcnews.com.

South African Broadcasting News Online. 2021. 15-year old Girl Allegedly in the Process of Ukuthwala Rescued. Available at www.sabcnews.com/www.youtube.com

South Africa, 1996. The Constitution of South Africa. Pretoria. Government Printer

Staffordshire country Council 1999. Staffordshire University, London

Stobart, E. (2009). Forced marriage: Implications for mental health and intellectual disability. Journal of Intellectual Disability Research, 53(7), 636-644. doi: 10.1111/j.1365-2788.2009.01184.x (p. 8)

Tarr and Gupta, 2022. Child abuse review. Wiley Online Library

Thuketana F.A. 1987. Ndzi ngo tinciki! Morija Printers

Thuketana, F.A. 1969. Xisomisana. Morija Printers

United Nations.(2000). Human Rights: A Compilation of International Instruments. United Nations Publications

UN General Assembly Resolution 48/104 “ Declaration on the Elimination of violence Against women “ UN Document No. 19, 1992. Of the Committee on the Elimination of violence against women.

UN Secretary General Report on Violence Against Women, 2006 . UN Geneva 2006

UNICEF Annual Report. 2015. The State of the World’s Children, Reimagine the Future. Available at data.unicef.org

Versa, A. 2004. Universal Declaration of Human Rights, “ International and Regional Standards for protecting Victims of Domestic Violence, American University Journal of Gender , Social Policy and Law, Vol. 12

Villiant, N.G and Harrant, V. 2008. On the Likelihood of Finding the Right partner in an Arranged Marriage. The journal of Socio-Economics

Weber, M. (1963). The Sociology of Religion. Beacon Press.

Webster, M. 1986. Webster Elementary Dictionary Volume 75, Springfield: Merriam-Webster Inc. Publishers.

Webster, M. 2008. Free Online Dictionary

Weiner and Simpson Oxford English Dictionary, 2nd ed. Oxford University Press. Oxford 2004

Westermack, E. 1936. The future of marriage in western civilization, Macmilan Publishers. Harvard University.

White, A.R. 1984. Rights, Oxfordshire, UK: Clarendon Press

Witkins, S.L. (200) Social Work , Volume 45, Issue 2: Oxford University Press
Forced Marriage, en.wikipedia.org. Wikimedia Foundation:08 June 2024. 08 June 2024.

Young, S. (2019) Arranged Marriage: A Global Perspective, Routledge, New York.

NONGOLOKO WA TIBUKU LETI NGA XOPAXOPIWA

1. Manyunyu ya xitsotso : Hi T.H. Khosa
2. Ndzi ngo tinciki! : Hi F.A. Thuketana
3. Hi ya Kwihhi? : Hi M.J. Maluleke
4. Xisomisana : Hi F.A. Thuketana
5. Masungi m'fana ka Maxele : Hi HWE Ntsan'wisi
6. . Sasavona: Hi D.C. Marivate